IMRE HELLER and ZSIGMOND VAJDA

THE SYNAGOGUES OF HUNGARY VAJDA

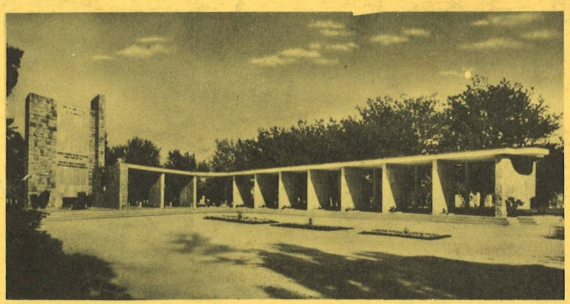
AN ALBUM

Edited by

RANDOLPH L. BRAHAM

with the collaboration of

ERVIN FARKAS

A MAGYARORSZÁGI ZSINAGÓGÁK ALBUMA

WORLD FEDERATION OF HUNGARIAN JEWS

NEW YORK, NEW YORK

This memorial album is published as part of the program of the World Federation of Hungarian Jews to rescue for future generations the rich cultural heritage of Hungarian Jewry.

The volume includes 467 photographs and drawings of synagogues with both interior and exterior views. Some of these synagogues are still in use; others are now employed for profane purposes; the majority, however, were destroyed in the wake of the Catastrophe that befell Hungarian Jewry during World War II.

The author-compilers and the editors share the Federation's hope that the album will not only help to preserve the characteristic architectural culture of Hungarian Jewry, but will also serve to perpetuate the memory of the Hungarian-Jewish past.

****

Cover illustration:

Memorial erected in the Central Jewish Cemetery at Rákoskeresztúr in memory of the Hungarian-Jewish martyrs.

IMRE HELLER and ZSIGMOND VAJDA

THE SYNAGOGUES OF HUNGARY:
AN ALBUM

Edited by

RANDOLPH L. BRAHAM

with the collaboration of

ERVIN FARKAS

WORLD FEDERATION OF HUNGARIAN JEWS

NEW YORK, NEW YORK

DIPLOMATIC PRESS, INC. NEW YORK, NEW YORK

1968

Copyright 1968

by

World Federation of Hungarian Jews

Library of Congress Catalog Card No. 68-56000

Published for
World Federation of Hungarian Jews
by
Diplomatic Press, Inc., New York, New York
Living Books, Ltd., London, E. C. 2

Printed in the United States of America
General Printing • 28 East 4th Street • New York, New York

FOREWORD

„ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם". (שמות, כ"ה, ח.)

"And let them make Me a sanctuary, that I may dwell among them" (Exodus 25:8).

Hungarian Jewry obeyed the Biblical warning and built many sanctuaries. The words of the Holy Torah could be heard in hundreds upon hundreds of synagogues throughout Hungary. But with the Catastrophe that befell it during World War II, Hungarian Jewry lost, together with about 600,000 of its members, the overwhelming majority of its synagogues.

One of the primary responsibilities of the World Federation of Hungarian Jews is to rescue for future generations the rich cultural treasures of the Hungarian-Jewish past. It is in the fulfillment of this task that this memorial volume is published.

Both religious sentiments and an appreciation of the characteristic architectural culture of Hungarian Jewry guided us in this endeavor. May it serve to perpetuate the memory of the Hungarian-Jewish martyrs!

Frederic Gorog

TABLE OF CONTENTS

ENGLISH-HUNGARIAN PART

Foreword III
Geographical List of Illustrations ..... VII-X
Preface 1-3
English Text 5-28
Hungarian Text 29-58
Index 59-61
Bibliography 63
Epilog 64

ILLUSTRATIONS

Middle Ages and Early Modern Times, 1-14 65-70
Four-Column and Feudal Synagogues, 15-50 71-80
Baroque Synagogues, 51-86 81-90
Baroque-Neoclassical Synagogues, 87-192 . 91-114
Neoclassical Synagogues, 193-208 115-120
Eclectic Style Synagogues, 209-246 121-130
Eclectic, Baroque-Style Synagogues, 247-267 131-138
Eclectic, Neoclassical-Style Synagogues, 268-353 139-158
Emancipatory Endeavors. Mixed Styles, 354-379 159-166
Style of Lipót Baumhorn and His Followers, 380-431 167-180
Synagogues of the Period Between the Two World Wars, 432-461 181-190
Synagogues of the World War II Period, 462 191
The Period After World War II, 463-465 .. 193-195
Addenda, 466-467 197

HEBREW PART

Geographical List of Illustrations ..... I-IV
Preface ..... V-VI
Hebrew Text ..... VII-XXVIII
Index ..... XXIX-XXXI

GEOGRAPHICAL LIST OF ILLUSTRATIONS

KÉPEK FÖLDRAJZI JEGYZÉKE

I. *Middle Ages and Early Modern Times*

Középkor és korai újkor

1. Sopron
2. Sopron
3. Pozsony
4. Bazin
5. Kismarton
6. Budavár
7. Budavár
8. Budavár
9. Budavár
10. Kismarton
11. Eperjes
12. Velicsna
13. Velicsna
14. Náznánfalva

II. *Four-Column and Feudal Synagogues*

Négyoszlopos és kegyúri zsinagógák

15. Alberti-Irsa
16. Apostag
17. Bártfa
18. Bártfa
19. Bonyhád
20. Csejte
21. Eger
22. Gödöllő
23. Gyönk
24. Gyönk
25. Győrszentmárton
26. Hőgyész
27. Hőgyész
28. Mindszent
29. Nagyborsány
30. Nagykálló
31. Nagytétény
32. Nagytétény
33. Nagylevár
34. Nyírvaja
35. Pécel
36. Pazdics
37. Poprád
38. Rohonc
39. Rohonc
40. Rohonc
41. Sztropkó
42. Sztropkó
43. Tass
44. Tét
45. Tököl
46. Trencsén
47. Trencsén
48. Túrkeve
49. Vésztő
50. Zsámbék

III. *Baroque Synagogues*

Barokk zsinagógák

51. Csány
52. Földes
53. Gyulafehérvár
54. Hajdúnánás
55. Homonna
56. Homonna
57. Huszt
58. Jászladány
59. Kővágóőrs
60. Ólubló
61. Mád
62. Mád
63. Máramarossziget
64. Nagyida
65. Máramarossziget
66. Máramarossziget
67. Nagybánya
68. Nyírcsaholy
69. Pécsújfalu
70. Pókaszepetke
71. Pusztakovácsi
72. Putnok
73. Szomotor
74. Tallós
75. Tállya
76. Tápiószele
77. Tápiószele
78. Üllő
79. Miava
80. Dunaharaszti
81. Budapest
82. Felsőszeli
83. Farkasd
84. Halmi
85. Máramarossziget
86. Nagybajom

IV. *Baroque-Neoclassical Synagogues*

Barokk-neoklasszikus zsinagógák

87. Adánd
88. Balatonfüred
89. Bethlen
90. Búcsúszentlászló
91. Csabrendek
92. Csabrendek
93. Csabrendek
94. Újvidék
95. Déva
96. Galánta
97. Galánta
98. Gálszécs
99. Bözödújfalu
100. Héthárs
101. Keczer-Peklész
102. Kóka

103. Kóka
104. Lakompak
105. Lakompak
106. Lovasberény
107. Budapest
108. Szakolcza
109. Tatabánya
110. Pestszentlőrincz
111. Pestszentlőrincz
112. Korpona
113. Üzbég
114. Eperjes
115. Vágújhely
116. Brezova
117. Ács
118. Dunaföldvár
119. Dunapentele
120. Dunaszerdahely
121. Erdőtelek
122. Felsőjósa
123. Gyömöre
124. Gyöngyös
125. Gyöngyös
126. Hajdúdorog
127. Húnfalu
128. Húnfalu
129. Húnfalu
130. Illava
131. Mezőkövesd
132. Nagykapos
133. Rábahídvég
134. Rajecz
135. Sebeskellemes
136. Szobotistye
137. Stomfa
138. Stomfa
139. Szabadszállás
140. Szeged
141. Szeged
142. Tápióbicske
143. Tiszalök
144. Törökszentmiklós
145. Vasvár
146. Zboró
147. Holics
148. Rajka
149. Apc
150. Bártfa
151. Bártfa
152. Bellus
153. Czinkota
154. Dombóvár
155. Ercsi
156. Berzevicze
157. Kőszeg
158. Gyöngyöspata
159. Hajdúszovát
160. Isaszeg
161. Jászalsószentgyörgy
162. Jászalsószentgyörgy
163. Jászberény
164. Kecskemét
165. Keszthely
166. Keszthely
167. Kéthely
168. Királyhelmec
169. Mihályfa
170. Miske
171. Munkács
172. Nagyszokoly
173. Nagyszombat
174. Nagyszombat
175. Oszlány
176. Ozora
177. Paks
178. Poroszló
179. Raszlavicza
180. Nagyrőcze
181. Rohoznik
182. Sasvár
183. Tápiógyörgye
184. Tápiógyörgye
185. Terebes
186. Tótfalu (Szepestótfalu)
187. Verebély
188. Máramarossziget
189. Bátorkeszi
190. Dobsina
191. Gölniczbánya
192. Kurima

V. *Neoclassical Synagogues*

Neoklasszikus zsinagógák

193. Budapest
194. Budapest
195. Liptószentmiklós
196. Liptószentmiklós
197. Baja
198. Abony
199. Mezőtúr
200. Jászapáti
201. Gyöngyös
202. Nagykanizsa
203. Kiskúnhalas
204. Várpalota
205. Pápa
206. Pápa
207. Csacza
208. Kisucaújhely

VI. *Eclectic Style (Byzantine, Moorish, etc.) Synagogues*

Stiluskereső korszak templomai (bizánci, mór, stb.)

209. Budapest
210. Budapest
211. Budapest
212. Budapest
213. Budapest
214. Budapest
215. Debreczen
216. Debreczen
217. Debreczen
218. Pozsony
219. Pozsony
220. Bajmok
221. Boroscseke
222. Eperjes
223. Besztercze
224. Zalaegerszeg
225. Rákoshegy
226. Kalocsa
227. Malaczka
228. Jászberény
229. Tolna
230. Marczali
231. Orosháza
232. Temesvár
233. Békéscsaba
234. Szombathely

235. Galgócz
236. Kolozsvár
237. Újpest
238. Ada
239. Monor
240. Kúnszentmárton
241. Székesfehérvár
242. Székesfehérvár
243. Székesfehérvár
244. Nagyvárad
245. Nagyszombat
246. Nagyszombat

VII. *Eclectic, Baroque-Style Synagogues*

Stiluskereső, barokkszerű templomok

247. Pécs
248. Pécs
249. Győr
250. Győr
251. Abaújszántó
252. Hódmezővásárhely
253. Resiczabánya
254. Besztercze
255. Dés
256. Kiskúnfélegyháza
257. Tokaj
258. Sárvár
259. Sátoraljaújhely
260. Beregszász
261. Nagyvárad
262. Sárospatak
263. Balassagyarmat
264. Szilágycsehi
265. Kecskemét
266. Vágbesztercze
267. Recsk

VIII. *Eclectic, Neoclassical-Style Synagogues*

Stiluskereső, neoklasszikus zsinagógák

268. Csenger
269. Rózsahegy
270. Nagykőrös
271. Medgyesegyháza
272. Nagyszalonta
273. Tolcsva
274. Debreczen
275. Devecser
276. Miskolc
277. Miskolc
278. Szekszárd
279. Zágráb
280. Érsekújvár
281. Puhó
282. Lugos
283. Balatonboglár
284. Bicske
285. Rákoscsaba
286. Kúnmadaras
287. Hajdúböszörmény
288. Celldömölk
289. Büdszentmihály
290. Hatvan
291. Nagybajna
292. Veszprém
293. Veszprém
294. Selmecbánya
295. Lucski
296. Nyíregyháza
297. Sajószentpéter
298. Fadd
299. Martonvásár
300. Tab
301. Borossebes
302. Enying
303. Heves
304. Heves
305. Ungvár
306. Nagymihály
307. Kisvárda
308. Körmöczbánya
309. Barcs
310. Szenicze
311. Somorja
312. Verbó
313. Verbó
314. Tornallya
315. Trencsénbán
316. Trsztena
317. Rimaszombat
318. Szilágysomlyó
319. Ónod
320. Baranyamágócs
321. Békéscsaba
322. Berettyóújfalu
323. Tapolcza
324. Tapolcza
325. Bazin
326. Sátoraljaújhely
327. Jánosháza
328. Vercell
329. Nagybiccse
330. Nagykároly
331. Borsa
332. Turóczszentmárton
333. Budapest
334. Budapest
335. Komárom
336. Komárom
337. Marosludas
338. Nagytapolcsány
339. Nagytapolcsány
340. Nagytapolcsány
341. Dunaszerdahely
342. Dunaszerdahely
343. Eperjes
344. Eperjes
345. Debreczen
346. Debreczen
347. Privigye
348. Szentes
349. Szentes
350. Csongrád
351. Arad
352. Pesterzsébet
353. Budapest

IX. *Emancipatory Endeavors. Mixed Styles*

Emancipációs törekvések. Vegyes stilus

354. Munkács
355. Iregszemcse
356. Felcsut
357. Bölcske
358. Segesvár
359. Tata
360. Zombor
361. Nagyszeben

362. Karczag
363. Karczag
364. Szabadhídvég
365. Ócsa
366. Csömör
367. Beszterczebánya
368. Kassa
369. Kecel
370. Máramarossziget
371. Sopron
372. Szolnok
373. Budapest
374. Budapest
375. Aranyosmarót
376. Alsókubin
377. Feled
378. Zsolna
379. Szerencs

X. Style of Lipót Baumhorn and His Followers

Baumhorn Lipót és követőinek stilusa

380. Szeged
381. Szeged
382. Szeged
383. Losoncz
384. Eger
385. Czegléd
386. Szolnok
387. Temesvár
388. Brassó
389. Brassó
390. Budapest
391. Gyöngyös
392. Budapest
393. Budapest
394. Budapest
395. Fiume
396. Újvidék
397. Budapest
398. Budapest
399. Esztergom
400. Sümeg
401. Kaposvár
402. Nyitra
403. Nyitra
404. Miskolcz
405. Szikszó
406. Muraszombat
407. Muraszombat
408. Marosvásárely
409. Makó
410. Budapest
411. Aszód
412. Aszód
413. Varannó
414. Nagyszőllős
415. Szabadka
416. Nagybecskerek
417. Torda
418. Nagyszentmiklós
419. Budapest
420. Pozsony
421. Tiszafüred
422. Színérváralja
423. Komádi
424. Ipolyság
425. Ipolyság
426. Szerencs
427. Salgótarján
428. Szatmár
429. Trencsén
430. Trencsén
431. Trencsén

XI. *Synagogues of the Period Between the Two World Wars*

Templomok a két világháború között

432. Kistarcsa
433. Rákosliget
434. Rákosliget
435. Budapest
436. Rákosszentmihály
437. Rákoskeresztúr
438. Rákospalota
439. Budapest
440. Budapest
441. Budapest
442. Budapest
443. Budapest
444. Budapest
445. Budapest
446. Budapest
447. Budapest
448. Kassa
449. Kassa
450. Hévíz
451. Zsolna
452. Raszlavicza
453. Sashalom
454. Bazin
455. Kassa
456. Homonna
457. Petrozsény
458. Sztropkó
459. Máramarossziget
460. Fajsz
461. Budapest

XII. *Synagogues of the World War II Period*

A második világháború alatt

462. Bergen-Belsen

XIII. *The Period After World War II*

A II. világháború után

463. Kispest
464. Trencsén
465. Pöstyén

Addenda — Függelék

466. Karczag
467. Szamosújvár

PREFACE

In this work the World Federation of Hungarian Jews wishes to commemorate the synagogues built in the historical territory of Hungary, most of which are now no longer in existence.

The Hungarian synagogues were an important symbol of the culture within whose framework the Jews of Hungary contributed lasting treasures, in disproportionately large measure, to Jewry, to the Hungarian community, and to world culture in general.

The Jews of Hungary, living at the crossroads of the East and West, rendered great service to all of Jewry. It was in Hungary that the talents and spiritual currents, as well as the architectural styles, of the East met the more highly developed spirit of the West, and together created a force that shaped history.

Living in the Carpathian basin with shorter or longer interruptions since Roman times, and continuously in touch with the rest of European Jewry, the Jews of Hungary faced continuous wars. The Slavic, Germanic, and Eastern tribes joined battle here, at the crossroads of nations, and it was always the Jews, together with their synagogues, who were the first victims. It is only through indirect references that we know of Hungarian synagogues that existed in the Middle Ages and during the Turkish era (1541-1686), synagogues that must have been similar to the *scuolas* of Venice, Padova, and Rome; the *scuolas,* however, generally enjoyed the blessings of peace which, together with the possibility of survival, were denied to the synagogues of Hungary. The synagogue, like synagogues in the rest of the world, constituted the center of Jewish communal life.

The Jews living in Hungary were frequently the victims of expulsion and destruction; the synagogues that were thus deserted deteriorated and often were also destroyed. Following the destruction of Jewry during World War II, many of the synagogues were destroyed, while some of the remaining ones were subsequently expropriated and used for profane purposes.

No generally accepted data exist concerning the number of synagogues in Hungary. According to the *Hungarian State Statistical Yearbook* of 1914, there were 585 Jewish main religious communities, 1,718 branch religious communities, 431 rabbis, 1,321 assistant rabbis, and numerous religious teachers. Collating these figures with those from other sources and with the data provided by Béla Tauszig, the architectural adviser to the Central Office of Hungarian Jews of Budapest — to whom we are greatly indebted — we estimate the total number of Hungarian synagogues to have been approximately 700, a figure which of course does not include prayer houses or temporary places of worship.

This album includes 467 photographs and drawings. The compilers succeeded in obtaining illustrations of most of the destroyed or converted synagogues. Although several illustrations of some synagogues were found, the principal aim was to include at least one for every synagogue. Remarkably faithful drawings have been provided for some of the synagogues for which no photographs are available. The parenthetical numbers in the text denote illustration numbers.

Covered in the album are the synagogues built within

the borders of historical, i. e. pre-World War I, Hungary. The fundamental reason for this territorial delimitation is that these synagogues, including those in the successor states, were built by Hungarian-Jewish communities and, for the most part, their styles were set by Hungarian-Jewish architects. In other words, this work would not be complete had it been restricted to Trianon Hungary. With the exception of the synagogue of Bergen Belsen (462), which was included because it was built primarily by Hungarian-Jewish inmates, the collection includes only synagogues within historical Hungary. Although many of the communities and synagogues discussed or illustrated in this album are now in the successor states under the peace treaties of 1919 and 1947, the geographic names are generally rendered in their Hungarian version.

The album pictures some synagogues that are still in use, as well as some that were destroyed or converted to profane uses. It also includes views of the surroundings of synagogues and interior views showing arks, columns, frescoes, furnishings, windows, etc. Among the former synagogues now converted to other uses that are included are the synagogue of Bazin (454), which was transformed into a moving-picture theater; the synagogue of Nagybiccse (329), which was converted to a warehouse; and the reform synagogue of Esztergom (399), which is used as a "house of technology."

In addition to being a memorial collection, this album also reflects the long-range development of Hungarian synagogues and thus helps to preserve the architectural culture of Hungarian Jewry.

The World Federation of Hungarian Jews is greatly indebted to the compilers of this work, Dr. Imre Heller and Zsigmond Vajda, who, as a result of many years of selfless devotion, have collected the material included in this album and prepared the introductory text.

Special thanks are due to Zsigmond Vajda, former chief engineer of the Jewish Community of Pest, who during the preparation of the inventory of the 1944-45 losses aimed to preserve in pictures the memory of the synagogues that existed in Trianon Hungary before the destruction; a considerable number of the illustrations are from his collection. Some of the illustrations, especially those for Transylvania, are from the collection of Rabbi Mór Goldstein, while many of the ones for Felvidék, the territory acquired from Czechoslovakia in 1938, are from the rich Judaica collection of Dr. Miklós Atlasz. Engineer Jenő Bárkány of Bratislava (Pozsony) contributed photographs and pen-and-ink drawings of many other synagogues of Felvidék. Five of the illustrations were provided by Yad Vashem of Jerusalem. To all of these we are very grateful.

The special thanks of the Federation and of the authors go to Klára Eisler, Betty Ferris, István Irsai, the noted graphic artist who won several United Nations awards, and Judith Yaron, for their technical assistance, and to Dr. Baruch Yaron, the librarian of the Judaic Studies Institute of the Hebrew University, for reviewing the manuscript.

We also want to express our thanks to Dezső Gerő of the General Printing Company for his competent printing services.

We wish to express our personal thanks to Dr. Frederic Gorog, Honorary President of the World Federation of Hungarian Jews, for his dynamic leadership in launching this project; to Miklós Nánási, President of the Federation, for his enthusiasm and tireless support; and to Oscar Sunshine, President of the U. S. A. Division of the Federation, Dr. Leslie Kardos, Acting President, and Tibor Waldman, Chairman of the Board of Directors, for their

support and encouragement. We are also indebted to Tibor Farkas, General Secretary of the Israel Division of the Federation, for his efforts in making this publication possible. Special recognition is due to Leslie Keller, Treasurer of the U. S. A. Division of the Federation, who showed unique enthusiasm in raising the funds for this collection. Finally, we want to express our thanks to all the members of the Cultural Committee for their advice and assistance.

Publication of this album was made possible by the generous financial assistance of the Memorial Foundation for Jewish Culture. To it and its executive officers, Mr. Mark Uveeler and Mr. Leon Shapiro, the World Federation of Hungarian Jews is greatly indebted.

While the author-compilers recognize and appreciate the assistance of all those who cooperated in the preparation of the album, they naturally assume full responsibility for both the text and the illustrations.

We hope this work will serve as an everlasting memorial to a significant element of Hungarian-Jewish culture and as a tribute to the thousands of martyrs who left from these very synagogues on their last fateful journey to destruction.

New York, N. Y.
May, 1968

Randolph L. Braham
Ervin Farkas

HISTORICAL REVIEW

The synagogue (in Hebrew *Beth Haknesseth)* is the building that serves as both the House of Prayer *(Beth Tephilah)* and House of Study *(Beth Hamidrash)*. Its Greek name is *synagoge*. In some Slavic languages, as well as in Rumanian and in Hungarian, the word for "Synagogue" is based on the Latin *templum,* but in eastern European countries only modern synagogues are called "temples." In Germany the word *Schul* came into general use as a result of Luther's New Testament translation of the word *Synagoge* as *der Juden Schule* (from which the term *die Judenschule* was derived).

The supposition that the first synagogues were founded during Babylonian captivity and in the Holy Land at the time of the return, has gained wide currency. With the revival of religious life, communal prayer, reading of the Torah and the service in the sanctuary developed simultaneously.

Information about early synagogues in Eretz Israel is available from several sources: Flavius Josephus' *History of the Jewish War* and *Antiquities of the Jews* mention synagogues in Tiberias, Dawar, and Caesarea, and Christian literature of the period touches upon synagogues in Nazareth, Capernaum, and Jerusalem. The Mishnah bears witness to the existence of synagogues at the time of the Second Temple on the Mount of the Temple and elsewhere (Yoma, 7:1-2), and according to the evidence of the Jerusalem Talmud there were 480 houses of worship in Jerusalem during the era of the Second Temple (Jerusalem Megillah, 3:1).

The first synagogues of the Diaspora were built in Egypt. One of these was erected in the third century *B.C.E.* in honor of Euergetes Ptolomeus III. In Syria, during the course of excavations, ruins of the synagogue of Dura-Europos, which dates from the third century *C.E.* and contained an abundance of wall paintings of artistic merit, have been uncovered.

With the development of architecture and the consolidation of the circumstances of the Jews, a great deal of ornamentation was frequently included in the building of synagogues, although in the beginning, aside from the lion and deer, i.e. symbols of religious fervor and strength, ornamentation employing figures was used only with caution.

In Babylon there were synagogues in Nehardea, Hozel, and other cities.

It can be assumed that after the destruction of the Second Temple the importance of the synagogue grew, and thereafter synagogues were built in the Holy Land and in all countries reached by Jews; thus there were synagogues in Asia Minor, on the island of Cyprus, on the Crimean Peninsula, and also in Spain, Orleans in France, and Stobi in present-day Yugoslavia.

The great scholar of Jewish liturgy, Ismar Elbogen, writes: "From the beginning to the present day, wherever Jews reached they built synagogues on their own initiative, without external coercion."

As long as the people of Israel lived in their own land, they could freely choose the site of their house of worship. According to ancient custom the synagogue was built at the highest point of the town *(Tanhuma bechoukotai)*. In con-

trast to this, the Diaspora synagogue was situated outside the town because the practice of "foreign culture" was usually prohibited within towns. In the Roman Empire there was an insuperable law excluding "foreign culture from the towns," and the fire worshippers of Babylon acted similarly. From the Middle Ages to the eighteenth century synagogues could only be built in the Jewish quarter of towns in Christian and Moslem countries. With the approach of emancipation the synagogue came to be situated in a more conspicuous place, often in the center of the town. It then became an integral part of the town and one of its general architectural concerns.

The synagogue was often under the protection of the rulers of the country. And in Egypt, Persia, Rome, even China, syngogues were gratefully built in honor of some of the rulers. However, the Persian Magi and the Christian clergy, in opposition to the will of the rulers, frequently demolished synagogues and converted others to churches, especially in Byzantium and later in Spain. Since the era of Theodosius (fourth century) no permission was granted for the building of new synagogues. Christendom and Islam spoke the same language, and neither permitted more than one synagogue to be built in the same locality.

From the beginning the synagogue was the center of the religious and intellectual life of the Jewish community. Meetings, even funerals, were held in it, and official statements were pronounced there. If anyone felt that he had a legitimate grievance, he had the right to interrupt the reading of the Torah and demand that justice be done.

No Jewish law regarding the location of synagogues exists, and no particular buildings are necessary for them. At first it was customary for rooms in private homes to be used as prayer houses, and special buildings were not erected for this purpose. Only two references to the building of synagogues are to be found in ancient sources:

(1) They may not build [synagogues] in places other than the highest points of towns. (Tos. Megillah 4:22.)

(2) The entrance should be in the east, so that the public turns toward the west! (In Babylon.)

In Europe worshippers turn towards the east, while the entrance is in the west front. When praying, worshippers everywhere turn toward Jerusalem, in accordance with the example in the Book of Daniel. Windows of the synagogue also open in that direction.

The floor of the synagogue or the rostrum of the reader (e.g., in the Altneuschul in Prague) was built one step below the level of the surroundings, to satisfy the first sentence of the 130th Psalm: "Out of the depths I cry unto thee." If the artistic taste of the environment was developed, then the floor of the synagogue was covered with mosaics; in Babylon it was covered only with simple stone.

The entranceway to the synagogue was called the *palus* (*polis* in everyday language). One of the rooms opening out from the *palus* was used as an overnight shelter for travelers *(hekdesh)*.

*

It can be assumed that the ancient synagogues consisted of a single hall, sometimes subdivided into a nave and aisles. Opinion is divided as to whether there was a separate *women's synagogue*. According to Rabbi Eliezer ben Joel Halevi, in the ancient synagogues a curtain was drawn between the men's and women's seats during the sermon *(drashah)*. It was only in the thirteenth century that a women's house of worship was built onto the synagogue

at Worms, although this synagogue had existed for some time. The women's synagogue was connected to the main hall by small windows. It is probable that the women did not take part in communal prayers, but had separate women readers. With the passing of time the separating wall changed into a fixed screen *(gitter)*. In the nineteenth century the separating screen became the subject of sharp debate between the conservatives and progressives, and in numerous places screens ceased to be used, although the separation of men and women was retained in all synagogues except for those of reform congregations.

The only furniture of the earliest synagogues was the cabinet of the Torah scrolls, called the "Ark of the Covenant" *(tevah)* after the holy scriptures. It was set into the east wall or at a later date in front of it. *Migdal* (tower) was the name given to the rostrum used for reading the Torah (Neh. II:4); the same concept is expressed by the words *bimah* which is of Greek origin and *almemor* which is derived from the Arabic *al minbar*. Later synagogues had two rostrums for the reader: one, called the *amud* (platform) was below floor level and near to the Ark; the other, the *bimah,* was raised above the floor. In Germany and Poland the *amud* was usually situated to the right of the Ark, while the *almemor* was in the center of the synagogue. Early synagogues contained only a limited number of seats and the congregation sat on the floor. In later periods benches were set aside near the main east wall for those held in public esteem, and places on these were sold at high prices to increase the synagogues' income. With the spread of printed prayer books portable book rests *(Ständer,* or *amud* in Hebrew) became necessary in addition to the benches. To silence the noise caused by the portable book rests, these were later fixed to the benches.

Lamps were among the furnishings of the early synagogues. To heighten the pomp of ceremonial occasions these were lit even when there was daylight illumination. (In keeping with this tradition it is today customary to burn two candles on the rostrum of the reader and to have an eternal light in front of the Ark.) The oil of the lamps and the wine necessary for the service were usually purchased with gifts donated by believers. An ornamental hand basin made of silver or brass was frequently placed at the entrance to the synagogue.

The religious community and the synagogue community were not always the same. Sometimes members of different religious communities belonged to the same synagogue, while in larger towns one religious community had several synagogues. The development of synagogue communities was not the work of chance; sometimes people descending from the same district brought into existence their own communal synagogue (as in the Western Hemisphere and in the Old City of Jerusalem). In the synagogue of Alexandria the goldsmiths, silversmiths and blacksmiths sat separately (Bab. Sukkoth, 51 b.). This practice has continued, and even today there are synagogues that were founded by people with the same occupation.

From the beginning the synagogue communities enjoyed a certain amount of autonomy. At the head of each community stood the father of the synagogue, the *rosh-haknesseth* (in Greek, the *archisynagogos)*. He managed the order of the service and decided the tasks of the prayer reader, the Torah reader and the preachers. He also took care of the maintenance of the building. Since the Middle Ages, the leader of the religious community, called *parnas (parnasse hachodesh)* or *gabbai (gabe* colloquially), has also been the leader of the synagogue community, and the office of *rosh haknesseth* has ceased to exist. The function of the *shammash* (synagogue servant) also developed. The office of

hazan (cantor) is of much later origin. Only since the nineteenth century has the rabbi of the community also been a functionary of the synagogue; previously his duties did not differ from those of any other learned men of the community. There is no synagogue with a congregation of less than ten persons. In the chapter headed "Hilhot T'philah" of his *Mishnah Torah* Rabbi Moses ben Maimon writes: "Wherever there are at least ten sons of Israel they must establish a synagogue where they congregate for prayer at every prescribed time."

The synagogue and the place of study was not only God's house for the Jew but also his own. There is no similar institution anywhere.

*

The building of the ancient synagogues always depended upon the political situation in which the Jews found themselves at their place of residence. The precariousness of the political situation and the fear that they might have to leave their homes suddenly prevented the building of monumental synagogues until the era of emancipation.

A well-developed, universally recognizable style of synagogue architecture was not possible because the building of synagogues was always affected by the following:

(1) The policies of various countries toward Jews and the frequent restrictions arising from these policies;

(2) The strong influence of the architectural styles of the surrounding culture;

(3) The Jews' search for inner spiritual paths.

The development of a uniform style of synagogue building was also prevented by the fact that whenever and wherever Jews were persecuted the guided anger of the people directed itself before all else against the property of the Jewish community. Synagogues were frequently razed to the ground before the Jewish population was driven from its homes. If Jews could live in peace at all in a new place of settlement, it was only during the second generation that they reached the material and spiritual condition that enabled them to think of building a synagogue.

Until very recently — almost until emancipation — there were no Jewish architects in the Diaspora. Because of this Jews had to have their synagogues built by people of other faiths. These builders had little acquaintance with Jewish belief and ritual and therefore lacked the inspiration to do much more than erect new versions of contemporary non-Jewish buildings. The only exceptions were Jewish master-joiners who had no experience in architecture but who built synagogues of wood with deep feeling and affection (14).

It was in the era of emancipation that Hungarian Jewry reached the stage where it could build synagogues according to its own ideology and taste.

THE SITE AND LAY-OUT OF THE SYNAGOGUE

From the Middle Ages until the eighteenth century synagogues usually stood in remote ghettos and their building was therefore of interest only to Jews. With the approach of emancipation the Jews of Hungary began to build more openly, and later synagogues came to be erected in quite conspicuous places, very often in the center of town. As a result, synagogues became a constituent part of Hungarian towns and one of their general problems.

At the beginning of this century the Germans set an

example for the modern setting of synagogues. In Budapest, however, most of the synagogues, with the exception of those in Dohány Street (209), Lajos Street (193), Aréna Street [Dózsa György Street] (397, 398) and Lenke Square (439) were situated in a ghetto-like section. In contrast, the synagogues in the larger Hungarian provincial towns were built in the center of town.

German Jews, and under their influence some Hungarian Jews, reverted to the ancient tradition of building synagogue courtyards at about the time that they began to build synagogues outside the ghettos. The courtyard was a standard part of ancient synagogues and became a typical feature of modern synagogues in Hungary. The Second Temple in Jerusalem had a gigantic open courtyard surrounded by columns: "And he raised columns in front of the Temple hall and placed two rows of pomegranates on top of the capital of each column." This concept is also almost inseparable from the temples of Eastern peoples. The Greeks built ascents with columns which they decorated with statues of their gods. Similarly, the Moslems built their academies inside courtyards surrounded by colonnades and have continued to do so up to the present day.

In modern Hungarian synagogues one generally went through the courtyard to reach the spacious wind-protecting hall from which the inner wind-screening doors opened on the synagogue hall, the cloakrooms and other rooms. Behind the sanctuary were rooms for wedding celebrations, opening onto a yard around which there were usually situated the administrative offices and the school of the religious community. The homes of synagogue employees and the poultry slaughterhouse were also often to be found there.

In churches, the altar is generally set in the center, facing the congregation, with the priest and ministrants active around it. There are, however, two different types of spatial arrangement that may be used: the long basilica type (sometimes with transcepts) and the central type. In contrast to this, the planning limitations of both conservative and reform synagogues favor the central type of arrangement which is of Eastern origin.

In modern Hungarian synagogues the women were completely separated from the men but in such a way that they could follow the service. Reinforced concrete structures made this possible through the use of galleries, which greatly reduced the amount of ground space required. The staircases leading to the women's galleries did not take away from the central effect; rather, the central effect was enhanced by the construction of the galleries.

In Hungarian synagogues there is no trace of a fortified type of synagogue arrangement as there was in Poland. The Polish kings often required the Jews to fortify their synagogues for reasons of security.

We must mention at this point that in the course of time the *bimah* decreased in importance and the Ark increased in importance in conservative as well as in reform synagogues. Two of the reasons for this were the more frequent use of fixed benches and the desire for a more economical use of space. Also, in reform synagogues the organ, by its decorative effect, emphasized the Ark to a great extent, as for example in the synagogue of Kassa (Košice).

CONSECUTIVE AGES AND STYLES IN HUNGARY

In Hungary, as elsewhere in the Diaspora, the style of synagogue architecture followed that of the non-Jewish environment, although lagging behind it somewhat.

Thus, in the Middle Ages, we find the twin-nave arrangement being employed in Jewish architecture throughout Europe. The famous synagogues of Worms (eleventh century) and Prague (thirteenth century) used the twin-nave, centered two-column arrangement, departing from earlier tradition. Synagogues of this period, which have been destroyed, exhibited strong German and, to a lesser extent, Italian influence. In Hungary we know of only two surviving synagogues that have the two-column arrangement: the seventeenth century Pozsony (Bratislava) *Beth Hamidrash* and the recently discovered great synagogue of Buda. (According to J. Pinkerfeld, the twin-nave arrangement is of Holy Land origin.) It is conceivable that in Germany as well as in Hungary there was an attempt made to use paired columns similar to the two Jachin-Boaz columns of Solomon's Temple, which are mentioned in the Bible (I Kings 7:21, and II Chron. 3:15). The constructional use of the two central columns of Solomon's Temple cannot be compared to the rows of columns used in Assyrian or Egyptian architecture. It does, though, closely resemble the use made of columns in the Philistine Dagon-Temple (Judg. 16:25-29).

The twin-nave arrangement necessitated the use of a total of six cross vaults in the two naves. However, because Jews have always been adverse to the use of the cross in any form, they employed an unnecessary fifth rib in order to avoid cross vaults, for instance in the Pozsony *Beth Hamidrash* mentioned above.

The synagogue architecture of the Italian master builders did not employ the two-column arrangement. Instead, it used four central columns with nine corresponding cross vaults, which is typical of the seventeenth and eighteenth century synagogues of Hungary and Poland.

Diaspora Jews, like their Christian neighbors, would have liked to build houses of worship of great height to symbolize their reaching for G-d. However, the Diaspora synagogue was, as a rule, only a tolerated building in the middle of a host nation, and in order to have high ceilings without raising synagogues high above their external surroundings they placed the floors below street level so that at least the internal height could be increased and thus create a sense of elation. This use of space also has a traditional foundation stemming from the Book of Psalms (130:1): "Out of the depths I cry unto thee." Among the synagogues where this architectural tradition was employed are those of Dohány Street and Lajos Street in Budapest, and there are even some contemporary synagogues that have steps leading down to the sanctuary. Another architectural device used to increase the internal height of the synagogue was that of setting an upward curving ceiling into the roof structure.

No synagogue walls dating from Roman times have yet been discovered in the historical territory of Hungary. However, near the Vardar River in Stobi, Yugoslavia, archaelogists a few years ago uncovered the remains of a basilica-type building bearing the inscription "father of the synagogue" on the capital of one of its columns. We may assume that if there were any synagogues in the historical territory of Hungary during Roman times, they were similar to the one in Stobi.

The duration of the Jewish settlements in Hungary during Roman times is questionable. But, except for short interruptions due to expulsions, there has definitely been a Jewish population in Hungary ever since the first centuries after the formation of the Hungarian State. We must point out, however, that it is unlikely that remains of synagogues

built before the eighteenth century, other than those in Buda, Sopron, Nagymarton (Mattersdorf) and Pozsony, will be found.

Most of the relics of Hungary's past have been destroyed by the ravages of war. In times of war, the Jewish population could save even less of its creations than could the Christian population, because they suffered not only the ravages of the enemy forces but also the antipathy and hate of the host nations, which was expressed through destruction, expulsion and confiscation of synagogues. (Lajtaújfalu, 1739.)

Until the French Revolution, and even after it, the Jewish population of Hungary was small. Lacking material strength and with no feeling of security, the Jews were unable to create any monumental buildings.

In the Middle Ages, the South German Jews who traded in Kiev, Russia, used the ferries *(megyer)* to cross the Danube River, and undoubtedly the first large Jewish settlements in Hungary developed in Esztergom and Buda (the area that is now Óbuda) during the first half of the eleventh century. Although the exact location of the original synagogues in Esztergom and Buda is unknown, we do know of very early synagogues in both places. Ottó Komlós (see Bibliography) mentions a synagogue existing in 1050 in Esztergom and our sources also refer to very early synagogues in Nagyszombat and Bazin (Pezinok) in connection with a ritual murder charge.

After the Tartar invasion of 1241, King Béla IV, wishing to rebuild his devastated and depopulated country, invited foreigners to settle in Hungary. In a charter dated December 7, 1251, he guaranteed the rights of the Jews and threatened punishment to anyone throwing things at synagogues. This charter is the most concrete evidence of the existence of synagogues in medieval Hungary.

The Jewish community of the Buda Castle Hill (Várhegy) was established in the thirteenth century, and the *Budai Krónika (Chronicle of Buda)* mentions its synagogue in connection with events that took place in the year 1307. This synagogue was situated next to the Fehérvár Gate, and quite possibly on the site of the old Castle Chapel, where the coffin of Beatrix, wife of King Matthias (Mátyás) was found.

The history of the Jews of Pozsony shows how impossible it was for them to create anything lasting in the architectural field. Between 1335 and 1425 they had to change their residence within the city walls three times, and each time had to furnish a new synagogue. Professor Ferenc Kovács has established the sites of these synagogues, based on documents and tax registers. According to Jenő Bárkány, the chapter house of the Orsolya (Ursula) order of monks (illustrated in the inset) was partially built onto the synagogue that was erected in 1335. There is an interesting piece of data concerning this synagogue — an edict issued by Pope Benedict XII in 1335 ordering the demolition of the newly-built synagogue of Pozsony if there is proof of the Cistercian monks' complaint that noises from the synagogue, which was near the order's chapel, disturb the monks during their prayers.

Jews were settled in Kismarton (Eisenstadt) by John Kanizsai, Archbishop of Esztergom (1387-1416). Their synagogue must have been built then.

In 1360 King Louis I (the Great) expelled the Jews from Hungary, and immediately thereafter gave away their homes. It is very possible that following the expulsion of the Jews, King Louis I had the Buda synagogue converted

into a Catholic church, using the principle of *ecclesia vincit synagogam.*

The Jews were permitted to return to Hungary in 1364. But upon their return the Jews of Buda were given back neither their quarter nor their synagogue. Instead, the northern corner of Castle Hill (not far from their old quarter) was allocated for their new settlement. This area of Castle Hill remained the abode of Buda Jewry until the prosperous era of the second Jewish quarter came to an end following the Mohács disaster in 1526 and the Jews again left Buda.

Most of the synagogues and Jewish communities in Hungary must have perished during the years immediately following the Mohács disaster, when Hungary was thrown into chaos and partitioned between the Hapsburgs, the Turks and the Zápolyas (who ruled the area known as Transylvania). The Jews in the territory under Hapsburg rule were driven west by the Christian citizens, while those in Turkish territory were carried off to the east.

Throughout the Middle Ages Jews had been permitted to live in designated streets — the so-called Jew Streets — of some bishops' sees in Hungary. However, after 1526 Jews could not live within the towns of Hapsburg Hungary, although they were allowed to live in villages on the country estates of landlords, for example in Kismarton, Nagymarton and Kabold. Even after the reign of Joseph II (1780-90) some towns would not permit Jews to live within their walls.

In Transylvania, Crown Prince Bethlen settled the Jews in Gyulafehérvár, so that they would promote the town's economy.

In the section of Hungary under Turkish rule between 1526 and 1683, Sephardic Jews established flourishing communities. In 1541, with the permission of the Turkish Sultan, the Jews returned to Buda, and their quarter in the northern corner of Castle Hill was returned to them. Although Buda stood at the apex of Hungarian Jewish communities, little is known about its synagogues. Evlia Cselebi refers to two Buda synagogues of the Turkish period, and a third one is also known: one of them was in Víziváros (Wasserstadt or Judenstadt), evidently near the boat bridge at Batthyány Square, and the other two in the Castle Hill area.

The synagogue that stands today in Táncsics Street (Werbőczy Street), near the Vienna Gate, was in use during the Turkish period and, according to conjecture, was first built in the Middle Ages. During archeological excavations carried out before the end of 1965, the remains of a Gothic synagogue were uncovered at its foundations. The naves of this synagogue were built along an east-west longitudinal axis. The north and south walls were probably 19 meters long; the east and west walls, 9 meters long; and the over-all height of the hall, 7.5-8.0 meters. On the south wall, the observation window of the women's place of worship was discovered. During the course of the excavations, a monumental pillar was uncovered on each of the two longer walls, as well as the remains of a pillar in the central area. The distinguishing features of the stonework reflect the flamboyant Gothic art of the second half of the fifteenth century. Hebrew characters were discovered on the so-called "nose" and eastern side-section of the base of the southern wall pillar. Professor Alexander (Sándor) Scheiber identified this inscriptional relic, which reads: "In 1541 the synagogue is eighty years old." The synagogue must therefore have been built in 1461. This date is confirmed by the style and also by documents concerning the local history

of Buda, i.e. a document from 1462 refers to the local synagogue and to the house of Jacob Mendel. By the end of the Turkish era the monumental halls of the synagogue had been badly mutilated. The building probably suffered its first serious damage between 1526 and 1541; it is certain that the Gothic vaults collapsed under the heavy bombardment of Buda during the sieges of 1530 and 1541. The Jews who returned to Buda after the siege of 1541 replaced the collapsed Gothic vaults with tombstones. During the Mathias era, a larger synagogue was erected over the Gothic structure by local master craftsmen. (An analogy can be drawn between this synagogue and the two synagogues of Prague and the single synagogue of Cracow.) The new synagogue, whose length was almost three times its width, was 26.5 meters long and 10.7 meters wide; its twin naves were divided either by two rows of pillars into a three-vaulted section, or by three rows of pillars into a four-vaulted section. (The dimensions of this new synagogue are comparable with those of the twin-nave synagogues of Regensburg and Worms.) This synagogue is referred to in the prints of the second half of the sixteenth century as *Judenkirche* or *Juden Synagoge* and is pictured beautifully with a prominent tower. It was in this synagogue, the largest in Buda, that the several thousand inhabitants of Jew Street sought asylum when the Imperial Army of the Hapsburgs entered Buda under the command of Charles of Lotharingen in 1686. The majority of the Jews of Buda, from both the Viziváros and Castle Hill sections, perished in the synagogue during the siege. The siege is described in Rabbi Isaac Schulhof's book *Megillath Ofen*, which commemorates the death of the Jews of Buda. During recent excavations, the charred skeletal remains of men, women, and children were found in-between cracks in the floor caused by bombs and cannons as well as above floor level. Anthropological tests carried out on these remains bear sad archaeological witness to the authenticity of the *Budai Krónika* description of the siege.

In the Spring of 1964, two red paintings with Hebrew inscriptions were discovered on the ceiling of an entranceway standing on the site of the medieval Jewish quarter's synagogue. One picture shows a bow turned upward; the other, the Star of David. The text accompanying the bow is a sentence from Hannah's prayer (I Sam. 2:4); the six-pointed Star of David is accompanied by the priestly blessing from the Old Testament (Num. 6:24-26). Professor Scheiber has established that the inscriptions are from the sixteenth or seventeenth century. Once a hall on whose west wall the observation window of the women's oratory emerged, the entranceway is considerably older than the inscriptions and is adorned with the remains of Gothic pillars. The synagogue's peculiarities of style date the building to the late fourteenth or early fifteenth century. According to Professor Scheiber, it was the synagogue of the Syrian-Sephardic community of Buda.

In the course of the liberating war against the Turks, the Jews were again exiled, and the Jewish buildings, especially in the towns, were razed to the ground; because of this, there are few architectural remains from the Turkish period. The liberation of Buda in 1686 was also followed by the destruction and dispersion of its Jewish community.

The great liberating war against the Turks was still being waged when Jewish settlements began to appear in the devastated areas of Hungary. The Hungarian aristocracy established separate Jewish communities in the villages of their estates. A letter of protection *(Schutzbrief)* regulated the rights of the settlers and their economic cir-

cumstances. The Batthyánys received Jews in great numbers in Rohonc, the Esterházys in Kismarton and Nagymarton and Galánta (1729), the Pálffys in Pozsonyváralja, etc. In the letters of protection there is always a clause permitting the building of synagogues and their undisturbed use. The letter of protection of Kismarton dated January 1, 1690, states in its second clause: "Sollen sie alle ihre jüdische Zeremonien zelebrieren und eine Synagog mit ihren Unkosten erbauen." According to the eighth clause of the agreement of Rohonc, dated July 10, 1687: "Ist Ihnen unverwehrt ihre Kirche und Schule nach Ihrem Gebrauche ungehindert zu halten." The communities exercised their rights. Rohonc built a new synagogue in 1718 which stood until the present day (38, 39, 40) and about which we shall write again elsewhere.

The national census of 1735-38 found the most densely populated Jewish communities along the western frontier. The number of Jews in Pozsonyváralja was 770; Kismarton, 800; Nagymarton, 375; and Rohonc, 323. These were well-ordered communities with rabbis at their heads as well as other religious community functionaries. They even had a *scholae pulsator (Schulklopfer)*.

As already mentioned, the new patrons, the Zichys, Pálffys, Batthyánys, Esterházys, Czirákys, Pongráczs and most of the landowners, gladly received on their estates the useful and hardworking Jews who had been exiled from the towns or who were migrating from elsewhere. The Jewish religious communities were given their old urban legal status almost intact by the Manorial Judicial Authority.

The Jewish *Communitas, Universitas Judaeorum* of the towns disappeared with their synagogues, and their place was taken by the *Civitas Judaica* of the aristocracy and the county; moreover, on the estate of the Esterházys, *Separata Civitas Judaica (Fürstliche Esterhazysche Judengemeinde* in German) was functioning. These communities received significant privileges and the landlords often supported the building of synagogues.

The landlords, in authority as lords of grace and favor on their estates, handled the residence permits much more liberally than the citizens of towns or even the king. They went so far as to permit every officially settled Jew on the estate to temporarily settle beside him Jews who were employed for so-called household or religious purposes. Thus many Jews who had been banished from Buda by Maria Theresa in 1746 came to Óbuda under the authority of the Counts of Zichy. According to the census there were 206 Jewish persons in Óbuda in 1735, but after the banishment of Jews from Buda this number rose considerably, and made possible the building of one of the most monumental synagogues in Hungary.

In the country a great number of Jewish houses of prayer were built with the official, moral and very frequently even material assistance of the landlords.

HUNGARIAN SYNAGOGUE BUILDINGS ACCORDING TO PERIODS OF STYLE

The remnants of synagogue buildings still existing in Hungary can be grouped in the following stylistic periods:

1. *The Medieval and Early Modern Period.* The recently uncovered synagogue of Sopron (fourteenth century) is really the sole remaining example of a medieval synagogue (1 and 2). The synagogue of Nagymarton, which was a victim of the Hitler era, as well as the synagogues of Pozsony and Bazin, also belonged to this period.

Only men's synagogues existed during the early Middle Ages. And Hungarian synagogues dating from the late Middle Ages still had completely separate prayer areas for men and women.

2. *The Eighteenth Century.* This was the period of synagogue building by Jews permanently settled under the protection of landowners. Beginning in the first third of the eighteenth century, important Jewish religious communities arose along the foothills of the Carpathians. It is from here that Austrian Jewish merchants and craftsmen, especially from Bohemia and Moravia, began to trickle into Hungary toward Liptószentmiklós, Trencsén, Pozsony, Kismarton and Vasvár. These Jews brought with them the German synagogue ritual and German style of architecture. The rectangular synagogues that they erected had walls in ratios 1:2, 2:5, and 1:3, and usually also had small women's galleries built of wood on the west wall. Synagogue architecture of this period followed the general trend toward the Baroque style. However, in an obvious effort to create a difference between synagogue architecture and the architectural manifestations of the ruling Catholics, metal vases were used as ornamental motifs above synagogue facades, between the cornice and the curved roof. The roof ornamentations of the synagogues of Alberti-Irsa (15), Ács (117), Apostag (16), Zsámbék (50), etc. are examples of this architectural device.

3. *The Dawn of the Nineteenth Century.* To support their endeavors toward emancipation, Jews in the early nineteenth century built synagogues whose exteriors were in the then fashionable neo-classic style. The colonnade of the main facade with the classical triangular gable (the tympanum) above it lent an imposing character to the typical synagogue of this period, for example those of Óbuda (193, 194), Baja (197), Gyöngyös (124), Húnfalu (127, 128) and Várpalota (204).

4. *The Second Half of the Nineteenth Century.* During this period Jewry won emancipation and its ghetto life came to an end. Sumptuous synagogues were built in the towns, which had just opened wide their gates to Jewry, and the cupolas of the synagogues competed in height with the domes of the churches. In their search for a distinctive kind of synagogue architecture, the Jews kept returning to the Moorish style, to minaret-type towers. Romanticism, of which orientalism was a feature, became the popular style throughout Europe during the last third of the nineteenth century. The Csokonai Theatre in Debreczen and the Vigadó in Pest, both with Moorish ornamentation, were built during this period. In Budapest, the Dohány Street (209) and Rumbach Street (213) synagogues were erected during these years, and in the provinces the synagogues of Győr (249), Jászberény (163), Monor (239), Székesfehérvár (241) and Temesvár.

5. *From the Turn of the Nineteenth Century Until World War I.* Lipót Baumhorn made the greatest contribution to the field of synagogue building during this period. He designed twenty-four synagogues, and the most beautiful of these, the one in Szeged (380, 381, 382), set the style for the synagogue architecture of the period; its internal arrangement was well suited to the function of the synagogue and its external appearance was esthetically appealing. The early twentieth century synagogues were of Byzantine construction, with the transition between the capitals of the columns and the cupola achieved through pendentives. The synagogue cupolas with their turquoise and gold mosaics imitated the firmament and were similar to those in Mohammedan mosques. Other features that showed the Mohammedan influence were the sense of proxi-

mity of the members of the congregation to one another and to the rabbi, and the ease with which the halls could be evacuated.

6. *The Years Between World Wars I and II.* In this period Hungarian synagogue architecture came to a close. Despite modern planning possibilities and style, synagogue architecture could not break with orientalism during this period. Thus along with modern lines and materials, we find the cupola (e.g., the synagogue of Kassa, designed by Kozma and the Heroes' Synagogue in Pest (445, 446, 447), designed by Deli and Faragó).

THE MEDIEVAL SYNAGOGUES

Until the occupation of Austria by Hitler in 1938, a synagogue on which an inscription proclaimed that it was built in the one hundred fifty-fourth year of the sixth millennium, i.e. in 1393-94, stood in Nagymarton in western Hungary. It had Gothic columns and arches. The eastern part of the synagogue was covered by a barrel-vault and was supported from the outside by ten arches; the eastern wall was broken by three tall windows. According to the renowned architect Manó Pollák, the style of this eastern section makes the medieval origin of this synagogue probable. All this was the victim of Nazi destruction.

In 1954 the Town Planning Design Office discovered three tracery windows with pointed arches and one medieval door opening facing into the courtyard from a room on the upper floor of Új Street No. 11 in Sopron. The existence of the Gothic cross vaults above this room had been known for some time. This room was part of the late-medieval Gothic synagogue of Sopron, which had been built by Jews who settled in the area during the thirteenth century. The ceiling of the great hall of the synagogue corresponded to the ceiling of the second story of the modern building. The hall had a single nave and no columns; it was 9.35 meters long, 6.07 meters wide, and 7.5 meters high; its proportion of length to width was 3:2. The ribs of the double cross vaults had round, decorated bosses. In the east wall was a recessed niche for the Ark *(Aron Hakodesh)* and there were steps leading up to it. Above the Ark was a pointed arch with tripartite blind arcading, in accordance with medieval architectural practice. There were two Gothic windows in each of the south and west walls, and to the right and to the left above the Ark there were also two Gothic windows with tripartite tracery. One could enter the anteroom of the synagogue via a siding door. Archeological examination of a large number of remaining fragments (hinges, clamps, etc.) has shown that the synagogue was built in about 1350. The original synagogue included a typical medieval hospital (overnight shelter for the poor), and later a ritual bath was added to the synagogue's west wall.

The medieval synagogue of Bazin was well preserved. Today it is a cinema (454).

SYNAGOGUES OF THE EIGHTEENTH CENTURY

One of the first synagogues erected in the eighteenth century was built in Rohonc (Rechnitz) in 1718 (38) and perished during the German ravages of World War II. Jews had lived in Rohonc since the seventeenth century, when Count Ádám Batthyány gave letters of protection to thirty-six Jewish families. The count built a separate small synagogue and collected rent for it until the Jews bought the synagogue from him in 1707. The synagogue, which is

now in ruins, was restored in 1855. Next to it was the home of the cleric and the school. Its devotional objects were made by outstanding craftsmen. The synagogue of Rohonc is one of the most beautiful architectural creations of its neighborhood. The beauty of its internal decoration was enhanced by frescoes depicting various biblical scenes. The arched ceiling was decorated with inscriptions from prayers set into baroque frames. In the *Magyar-Zsidó Oklevéltár* (Hungarian Jewish Archives), Volume III, one can find a complaint of the Rohonc religious community (Document No. 169) to Countess Eleonora Batthyány-Strattmann, dated 1720, that the windows of the synagogue are being broken.

The internal spatial arrangement of the typical synagogue of this period used four constructional columns that were placed around a centrally situated rostrum for the reading of the Torah *(Bimah)* and supported nine cross vaults. This style is related to the Polish type of synagogue architecture which replaced the twin-nave architectural style of the Middle Ages. The Altneuschul in Prague and the Rashi Synagogue in Worms are examples of this Polish style of architecture. In their external appearance these buildings are Baroque. Most of the synagogues of this period, underwent so much renovation, however, that their original style was obliterated in the course of the centuries and their original character was lost. These synagogues were, for their times, of imposing dimensions. Their creators — probably in conformity with the spirit of the times — did not as yet have the courage to use Jewish symbols (the seven-branched candelabra, the Star of David, two stone tablets, etc.). Instead, at the pointed juncture of straight-lined saddle roofs we find nicely finished metal vases, in the Baroque style, as a typical synagogue ornamenting motif. (See the synagogues of Mád, 1795 (61); Alberti-Irsa, 1809 (15); Zsámbék, 1810 (50); Húnfalu, 1821 (127); Apostag, 1822 (16); Tállya (75); etc.) The builders of these synagogues were still generally non-Jews.

In 1729, at Liptószentmiklós, the western part of the synagogue hall, which was a few steps below street level, was separated from the eastern part by a screen and placed at the disposal of women. This was considered a reform at the time.

In his encyclopaedia of geographical history of Hungary which appeared during the era of Joseph II (1780-90), J. M. Korabinsky mentions synagogues in more than thirty villages. Generally he makes no comment, although he does say that the synagogues of Oroszvár (Karlburg), in Moson County and in Temesvár were beautiful and that the one in Sátoraljaujhely was large. The synagogue of Oroszvár stood until 1928, when the authorities had it demolished because of its dilapidated condition. Pieces of its beautifully carved Ark lay on the floor of the synagogue of the nearby village of Rajka until the 1930's, and its valuable old Torah ornaments were deposited in the Jewish Museum of Budapest. It is obvious that during this period the Jews spent large sums on their synagogues.

The orthodox prayer house in Nagytétény (31,32), which is mentioned in the *Canonica Visitatio* of 1759, still stands, and its extraordinary character has been preserved. It was probably erected in the first half of the eighteenth century as a farm building of the local estate and was converted into a prayer house in the second half of the century. It has a rectangular floor plan and a heavily reconstructed Baroque facade and a cellar. The plain building itself is not articulated, but is closed by a Baroque cornice of later date. The women's gallery rests on cast-iron columns; to relieve the side pressure of the gallery, the side elevation is arti-

culated by these cast-iron piers, above which the main cornice is brought forward. There are three windows on each of the long walls of the building and two on the shorter wall at the back. These are all placed high, are straight-headed and without transoms or mullions, and have an iron grid. The main entrance door, which has a stone surround, leads into the prayer house from the front garden. The wrought-iron grille of the *bimah* was made at the beginning of the last century.

The oldest known synagogue of Transylvania was built near Marosvásárhely, in Náznánfalva (14), during the eighteenth century, in either 1757 or 1785. In terms of time, this building belongs to the eighteenth century. However, in terms of style, it belongs to the later period of Jewish craftsmen-built synagogues, for it was made of wood. The building had no chimney; its internal vaults were carved and, like the Polish wooden synagogues and the Transylvanian Unitarian churches, were decorated inside with paintings.

During this period there were not yet any Jewish builders in Hungary, and the planners of the synagogues were still non-Jews. However, there were Jewish craftsmen, and we can definitely state that the builders of the wooden synagogues were Jews, most of them joiners. The wooden synagogue of Náznánfalva (Marosszentkirály) was built by the Spanish Jewish craftsman Isaac Moses Frankl. The upper row of windows of the simple synagogue was designed to light the women's synagogue. The door and ascent to the women's gallery were on the south side and invisible from the ground floor; only a small opening onto the main synagogue was left in the women's gallery and this was usually covered with a curtain. The men's entrance was in the northwest corner. No special decorations were used but on the west wall, opposite the Ark, hung two plaques with prayers in similar Latin writing. One of the prayers was for Emperor Joseph II and the other for Mistress László Barcsay (née Borbála Kereszturi), daughter of the Chief Royal Judge of Marosszék, who donated the land for the synagogue.

THE FIRST DECADES OF THE NINETEENTH CENTURY

Capitalism in the sphere of agriculture began in the first decade of the nineteenth century and populous Jewish villages grew in the center of estates. It is then that large village synagogues were built in Lovasberény (106), Hőgyész (26), Gyönk (23), Apostag (16), Aszód (411), Irsa (15), etc. Fairly large Jewish communities were formed in areas near towns in which Jews were permitted to work only during the daytime and in which they could not live. Examples of these communities are Hejőcsaba near Miskolc, Győrsziget near Győr, Sebeskellemes (135) near Eperjes and Rozgony near Kassa. The settlement in Zsámbék (50) owes its existence to its proximity to Buda. During the first decades of the nineteenth century synagogues were built in each of these villages. Thus, this period saw the rise of the village synagogue.

The uncertainty of Jewish life began to decrease in the middle of the nineteenth century. Following the example of the French Revolution, European countries began to acknowledge the rights of Jews and, as a result, Jews could unite in larger communities. In 1840 the Austrian legislature permitted Jews to settle in the towns, but the securing of real estate was still very difficult for them. Thus in Buda and Pest Jews could at first only hold services in rented buildings. They rented accommodations in school buildings

in Halász Street, off Fő Street, in Buda, then in Újlak, and, in the 1840's, in Szarvas Square. In Pest "they have a temple and a synagogue" in the Baron Orczy-house in Ország Street (81, 107). However, in 1848 the Jewish community complained: "until now both houses of prayer painfully still exist in rented abodes."

During this time, the Regency-style synagogues of Mád, 1795 (61), Bonyhád, 1796 (19), Tállya (75) and Tarcal had been built.

The metal vase of the roof decoration of the monumental neo-classic synagogue renovated in 1820-21 according to the plans of András Landherr in Óbuda (193, 194) can still be seen. After World War II the sanctuary wall cracked perpendicularly and the synagogue almost collapsed, probably because the old synagogue of Óbuda, already ripe for demolition when it was renovated in 1820, was not completely rebuilt at the time. The southern facade was merely reconstructed, and an entrance hall with columns and tympanum was constructed at the western end of the building. New roofing was also put on. The above assumption is corroborated by the dissertation written by József Csemegi (who restored the synagogue in 1947) in which he points to the foundation walls and other factors suggesting the existence of an earlier synagogue.

Without doubt, the foundation walls of the Óbuda synagogue stand on an ancient Roman cultural base. In Óbuda, as in Sopron and many other places, we can find the traditional sunk structure, i.e. we have to go down a few steps from the entrance door, despite the fact that at the time these synagogues were planned external circumstances no longer placed any limits on the height of the buildings. Thus it was only for symbolic reasons in accordance with the spirit of the psalm that the floors of the synagogues were temporarily placed below street level. The reconstruction from a four-column style is confirmed by the four central columns round the rostrum for reading the Torah. They are, however, not constructional, i.e. they do not support the roof but were used solely for decoration. In place of the capitals of the columns we find four eagles with outstretched wings. The synagogue's entrance hall with its six Corinthian columns and its internal decoration was probably built with the collaboration of Mihály Pollack, although his original plans were not accepted because they required an excessive amount of money. The cost of erecting the building came to about 130,000 Viennese florins. Architecturally, the synagogue may be considered an incomplete basilica, because its internal division is asymmetrical. In addition to the gallery at the rear, there is one other gallery on the north wall. This solution forms a transition between the village synagogue with its central arrangement and those basilica-type synagogues discussed below having a nave and aisles. According to the famous Jewish art historians Rachel Wischnitzer-Bernstein and Georges Lukovsky, the synagogue of Óbuda, with its clean style and strength of form, is still one of the most beautiful buildings of Hungarian Jewry.

The reconstruction between April 1820 and May 1821 took an unusually short time. The surrounding walls, which were built quickly and carelessly and sometimes reached a thickness of two meters, bear witness to this, as well as the inaccurate positioning of the main entablature.

Rooms adjoin the north wall of the body of the synagogue on the ground and second floors, while on the first floor is the corridor of the gallery opening onto the body of the synagogue. From the west, the ground-floor rooms are connected to the body of the synagogue by a passage-type entrance hall, and on each of the floors above this en-

trance hall is a gallery which is connected to the body of the synagogue. Access to these galleries is gained via a staircase in the southwestern corner of the building, the entrance to which is through the side doors to the right of the main western facade. To reach the rooms on the second floor directly there is a staircase in the annex in the axis of the north wall.

The architecturally powerful southern facade is divided by five pairs of wall piers with Corinthian capitals, and the intervals are filled by semicircular flat wall arches. The southern facade, which is thus divided into four wall areas, is broken by four very large windows which generously light the synagogue.

The eastern facade is simpler and more balanced, and has iron windows on the second floor. The surface of the north wall, which is the simplest one, is divided by unevenly placed windows. The architecture is improved here by the proportions of the staircase.

The imposing dimensions of the body of the synagogue, its monumental vaulting, the architecture of its galleries, and the artistic form of the *bimah*, all balance the unfavorable effect of the asymmetric entrance. Its gifted young planner was brought up on the forms of Hungarian late Baroque architecture. The spirit of this style requires the use of simple masses, the sparing use of classical details, and a preference for flat arches. The vaulting of the synagogue and the gallery and the Ark of the Covenant resembling the altar of a Christian church represent the final manifestation of the style begun at the end of the eighteenth century. Evidently Landherr had borrowed the neo-classic form used in the synagogue of Óbuda from Pollack's Evangelical Church in Deák Square, although he was unable to equal the latter in internal articulation.

The synagoue of Óbuda was renovated in 1900 and 1948. In 1900 Gyula Ullman made the square windows of the second floor circular, successfully retaining the interior decoration. Nevertheless, both renovations changed the synagogue a little.

The planning of the synagogue of Húnfalu (127), built in 1821, is also attributed to András Landherr. Its closed portico, high roofing and central interior resting on four columns reflect the preceding Baroque spirit much more than the synagogue of Óbuda does. This is why the authorship of Landherr appears probable. (In his valuable handwritten notes, which he left to the Jewish Museum of Budapest, Manó Pollack believes Minquarin of Lőcse to be the planner of the synagogue.)

The asymmetric arrangement of the synagogue of Lovasberény (106), with its side galleries added onto the south and west walls in 1825, is similar to that of the Óbuda synagogue.

The now ruined synagogue of Várpalota (204), built between 1835 and 1840, was erected completely under the influence of the Óbuda synagogue. It had an Ionic colonnade-type entrance hall, and the roof was divided into four Czech walls. From the artistic point of view, this was a considerable achievement for the time.

A new synagogue was also built in Liptószentmiklós (196) in 1842, and its plans were prepared in the neo-classic style of the period by one of the eminent architects of Pest — either Hild, Hofrichter, or Landherr.

Thus, the new style in synagogue architecture, which under the influence of neo-classicism created entrance halls with columns and the imposing external appearance which emphasized that the synagogue was a public building, began

a trend in synagogue planning during the first half of the nineteenth century. The synagogues of Abony (198), Baja (197), Várpalota (204), Gyöngyös (124), and Mezőtúr (199) were erected in keeping with the trend.

AFTER THE REVOLUTION OF 1848-49

In the first half of the nineteenth century all synagogues in Hungarian towns were in rented buildings, because until Act XXIX of 1840 came into force, Jews could not acquire property in towns.

Prior to the adoption of this Act, there were two synagogues in the so-called "Jewish court" of the Baron Orczy house of Országút outside the walls of Pest. The first of these synagogues was rented in 1796, and in 1829 the Jews converted the first and second floors of the Baron Orczy house for use as a synagogue, using plans drawn up by Lörinc Zofahl. This house was originally built with a nave and two aisles with the insertion of two colonnades. This synagogue (107) was used by the Pest orthodox religious community until 1937, when the Orczy house was demolished making room for the development of Madách Square.

The so-called "Cult Synagogue," or "Choir Synagogue," was also established in the above-mentioned Jewish court and this remained the synagogue of liberal Pest Jewry until the erection of the Great Synagogue of Dohány Street (81).

After Act XXIX of 1840 came into force, Jewry thronged to the towns from the villages. This is the period in which the well-known facade decoration was evolved, and synagogues were heavily decorated with Moorish-style trimmings. As a result of the influence of the Moorish-Byzantine trend of the Romantic school, we frequently even find minaret-like towers on the synagogue buildings.

The architecture of this period was eclectic. Christian churches were usually built according to set Romanesque or Gothic canons, as in the Middle Ages.

After the Compromise of 1867, emancipated Jewry built huge, showy synagogues in the towns. There was also a great change in the internal arrangement of the synagogue: most important, prayer-stands *(ständer)* that had been constructed parallel to the south, west, and north side walls and had faced a central *bimah* were replaced by rows of benches facing east. This arrangement, which did not employ a centralized rostrum for Torah reading, was made possible by the use of reinforced concrete; great areas could now be spanned and spaciousness could be achieved without central columns. This new internal arrangement resulted in the unification of the Ark of the Covenant and the rostrum for Torah reading, like an altar, on the main east wall. The planners were no longer adverse to the nave and two-aisle basilica-type solution.

The first synagogue built in this style was the one in Pápa (205, 206), which was consecrated in 1846. We even find an organ gallery in this imposing two-story synagogue. We must mention, however, that this organ gallery was never used for its original purpose.

While this revolution in synagogue architecture was taking place, Jewry was splitting into two trends: the orthodox and reform (neolog). The difference between the two trends was emphasized in the internal and external arrangements of the synagogues. Synagogues belonging to the reform trend endeavored to accommodate themselves to the outward appearance of churches of other faiths, or perhaps even to surpass them (e.g., in Székesfehérvár (241), Jászberény (163), and Pestszenterzsébet (352), where they built spires) and thus influenced the development of a new

architectural style. Synagogues of the orthodox trend in general kept to decorated gable walls. A common feature of the outside facade of the orthodox synagogue was the use of the traditional two stone tablets, which became the accepted symbol of Hungarian synagogues beginning with the second half of the nineteenth century. The synagogues belonging to the two trends can be differentiated in regard to interior arrangements as follows:

The centrally-placed *bimah* had called for the active participation of the members of the congregation and had also emphasized the synagogue's function as a place of study. Reform Jewry endeavored to emphasize the rostrum for reading the Torah by placing it in front of the Ark. The main part of the service was thereby centered in front of the Ark, as before an altar, and the members of the congregation now had a less active role because they were further removed from the *bimah*. In reform synagogues, the place of study became the stage for regular preaching by the rabbi and therefore use was made of an ornamented pulpit. Another characteristic of synagogues of the reform trend was that the banister of the women's gallery only reached the height of their prayer-book stands. We also frequently find choir and organ galleries in synagogues of the reform trend.

In contrast to this, the school character of orthodox synagogues became more evident. The rabbi continued to teach his congregation from the *bimah*, the centrally-placed rostrum, not to preach to them. The balustrade of the women's gallery had a grid, rising from the floor to a height of approximately two meters, which was so constructed that the women could look down to follow the service.

The Dohány Street Synagogue. The Dohány Street Synagogue of Pest (209, 210, 211, 212) was the largest Hungarian synagogue. Ever since the gates of Pest had opened to Jews, Pest Jewry had grown rapidly. According to the census of 1857, the Pest Jewish religious community numbered 27,101 Jews. The Pest religious community was then fifty-seven years old, but its synagogue had proved to be too small many years earlier. In the 1830's the leadership of the religious community began looking for a suitable building site for a monumental synagogue, although Jews at that time could not yet purchase real estate. In 1837 they leased from Baron Antal Baldácsy, for thirty-two years, the building site of today's Dohány Street Synagogue. In 1841 they acquired the extension of the site toward the east, the real estate at No. 12 Síp Street, which they intended to use for a school. In 1844 they succeeded in finalizing the purchase of the Dohány Street and Síp Street plots for the Pest religious community.

On September 3, 1845, they held a decisive meeting at which, with the concurrence of Chief Rabbi Schwab and his rabbinical councilors, they decided to build a synagogue where traditional ritual would be preserved, but in which solemnity and brilliance of the service would be enhanced by the use of an organ and a choir. At the same time, however, they also resolved to build, at a later date, a separate synagogue for the members of the old synagogue. The synagogue of Sebestyén Rumbach Street later became the implementation of this resolution.

Then building plans had to be prepared and tenders called. The judging of the submitted plans, the harmonizing of differing opinions, the leveling of clashing interests, and the final decision itself took many years. The winner of the contract, Viennese architect Louis Forster, had been confronted with formidable competition, including József Hild and the team of Feszl-Gerster-Kauser. József Hild, designer of the largest Hungarian basilicas, proposed a building in

the neo-classic style. Frigyes Feszl, architect of the Vigadó, and his partners designed a synagogue with a cupola to be executed in the Byzantine style. All the tenders had supporters, especially Feszl. In the end, the Moorish-style design of Forster won, and it came to be realized.

The governing office of Budapest granted permission for the erection of the synagogue with its Order No. 15402, dated October 10, 1853. On July 30, 1854, demolition of the building on the site was begun. In the absence of Forster, the actual construction of the synagogue was directed by Ignác Wechselmann, an architect, who was assisted by Károly Schumann.

The building and furnishing operations were completed by the Spring of 1859. On August 16, 1859, Dr. Alajos Farkas Meisel took office as Chief Rabbi and the ceremonial consecration took place under his guidance in 1859 just before the High Holy Days. For this occasion Károly Goldmark specially composed music to the 24th Psalm, the manuscript of which is still in existence.

The design of the exterior is one of the most successful in synagogue architecture. The alternation of light and dark colored bricks, the towers culminating in cupolas of Eastern flavor, the tastefully proportioned forecourt, all bear witness to an artistic conception. The interior, with its nave and two aisles of disproportionate height and length, does not equal the high standard of the exterior. The three mighty semi-circular arches which span the two-story gallery on the north and south sides rest on clusters of iron columns. The three roof glass panels do not allow sufficient light into the hall where two pulpits are placed next to the first two clusters of columns. The columns of the abovementioned high, long nave and aisles support the women's gallery on three sides and along two floors.

The similarity between the synagogue's decorative elements and those used in the Vigadó and in Feszl's Viennese works make the collaboration of Frigyes Feszl probable. The contemporary records also show that the details of the Ark which are the most successful elements of the synagogue's interior were executed to designs by Feszl.

In 1933, during the restoration of the Dohány Street Synagogue, a ritual bath *(mikvah)* was discovered in the basement under the Ark while making preparations for the installation of central heating and ventilation. The ritual bath, which was an indispensable part of every synagogue, had been placed there by the conscientious builders one hundred years before.

The excessive budget of the synagogue had indeed strained the capacity of the religious community and because of this we hardly find any noble materials in the artistically executed synagogue. Soon after the dedication, cracks appeared in the ceiling and Ignac Wechselmann, who had directed and supervised the building of the synagogue, had to call in Adam Clark, builder of the Lánchíd (Chain Bridge), to carry out the necessary repairs.

In the beautiful synagogue there are seats for 3,000 women and men. The building is 55 meters long and 26 meters wide, and its internal height is 26 meters. The height of the tower is 44 meters.

*

The Dohány Street Synagogue left its mark on Hungarian synagogue architecture for a generation and the Moorish-style Öntőház Street synagogue of Buda (333, 334) was built in 1866 under its direct influence. This synagogue was the creation of Ignác Knabe and was destroyed by bombs in World War II. The same influence was shown in

the synagogue of Székesfehérvár (241), which was the work of Bernardin Cometter (1862), and in the synagogue of Temesvár (232), built to the plans of Ignác Schumann, the Viennese architect. The synagogue of Pécs (247, 248) was built in 1869 by Károly Gerster and Lajos Frey and in it they achieved a festive effect by using noble materials and good illumination. These architects had already built in 1846 the neo-classic synagogue of Baja (197), with a *bimah* at the east wall. The synagogue of Kecskemét (265), also modeled on the Dohány Street Synagogue, was built in 1871; its cupola was 55 meters high.

The Rumbach Street Synagogue (213,214) was erected in 1872 for the use of the more conservative members of the outstanding modern architects, drew up the plans. The synagogue, which is of Moorish style, has artistic merit. The two minaret-type towers incorporated into the front give the building a pleasing external appearance. Its ground plan is based on a regular octagon and emphasizes the *bimah* in the center of the hall.

We find a similar ground plan using a cupola in the synagogue of Győr (249, 250), built in 1870 to the plans of Károly Benkő. The great and beautiful synagogue of Debrecen (216), planned by Jakab Gärtner, also has a Byzantine construction and is of Moorish style.

The old synagogue of Szeged (140, 141) was built in 1842 and bears the mark of neo-classicism. There are tablets on the two sides of its door in Korona Street, showing the level reached by the flood waters in 1879.

After this, the building of synagogues came to a halt until the end of the nineteenth century, except for the construction of the synagogue of the National Theological Seminary, built to the plans of Gyula Kolbenheyer and dedicated in 1877; the synagogue of the Budapest Talmud Society, built in 1885; the synagogue of the Upper Elementary School of the Pest Jewish religious community, built in 1896; and the small synagogue of Újlak, 49 Zsigmond Street (373, 374), built by Sándor Fellner in 1888. The synagogue of the Old People's Home of the *Chevra Kadishah* of Pest was built in 1892 to the plans of Vilmos Freund. The synagogue of the National Bikur Cholim Society was built in Dessewffy Street from the synagogue of the Porters' Association *(Közszolgák Társulata)*.

FROM THE END OF THE NINETEENTH CENTURY TO WORLD WAR I

The turn of the century saw the golden age of synagogue architecture in Hungary. Having attained emancipation, Jewry now achieved "acceptance", i.e., religious emancipation. Industrialization furthered the economic well-being of Jewry to a considerable extent.

It was in this period that Lipót Baumhorn of Győr, Hungary's most famous synagogue designer, distinguished himself. He had directed most of his energy and considerable talent to this branch of architecture before such specialization had become widespread in Europe, and had erected beautiful synagogues in various towns throughout the country. One of his first plans was for the synagogue constructed in Esztergom (399) in 1890.

Of the twenty-four synagogues planned by Baumhorn, the one in Szeged (380, 381, 382) is outstanding, and one of the most beautiful in Europe. The decisive influence in his plans was the modern romanticism of his master, Ödön Lechner. In the details of his work Baumhorn acted in cooperation with Immanuel Löw, the botanist who was also Chief Rabbi of the synagogue. This collaboration resulted

in a rich fund of Jewish symbolism and traditional interpretation. This influence is shown in later works of Baumhorn. His impressive cupolas crown the interiors and inspire devotion. They are also monumental expressions of the mood of the period, sometimes at the expense of quiet dignity. He was the first to use the mystical Christian stained glass windows in synagogues to subdue light.

The synagogue of Szeged is of the central type, and was built between 1900 and 1903. Its four richly decorated facades, high cupola, spaciousness, and square central ground plan, which is best suited to the character of the synagogue, are all rooted in tradition and laid the foundations for Baumhorn's world-wide fame. The synagogue, the traditionally attached school, and the park occupy a site of 106,500 square feet (9,893 square meters). The external cupola is 48.5 meters from the ground, while the internal cupola has a diameter of 10 meters and is 31.6 meters high.

The building is of individual conception and Moorish Byzantine effect, and the cupola rising in its center represents the reaching of the worshippers toward heaven. Its ceiling is the firmament: a blue glass cupola with a background of stars. The four pendentives, with a golden mosaic background, proclaim the four main pillars of the Jewish religion in cobalt-blue letters. At the junction of the balustrade of the women's gallery and the four principal marble columns of the building, the four cardinal duties are found in relief:

1. Respect for parents; 2. Charity; 3. Endeavor toward peace; 4. Study of Torah.

On the upper vaulting of the proscenium the commandment "Love thy neighbor as thyself" can be found in both Hebrew and Hungarian.

The door of the Ark was made of Nile acacia, its metal ornamentation being the biblical hyssop, symbol of spiritual purity. Its inner glass wall shows the burning bush (*rubus sanctus*). Above the Ark is the choir, also crowned with a cupola, whose walls are decorated with notations of the Torah-reading music and an inscription from the 146th Psalm: "I will praise the Lord while I live; I will sing praises unto my God while I have my being."

The four barrel vaults surrounding the cupola are decorated with inscriptions corresponding to the order of prayers and the regions of the world. On the east side, nearest to the Ark, are words from a morning prayer: "The Lord Creator of the Luminaries." On the south side we find a quotation from the Mussaph (additional) service: "We will revere and sanctify Thee." The inscription on the west side is from the afternoon prayer: "Happy are they that dwell in Thy House." On the vaulting above the women's gallery is a quotation from the closing prayer for the Day of Atonement: "Open Thou the gate for us even at the time of the closing of the gate."

There are four cross vaults in the men's hall in the section under the gallery. On each of these can be found the drawing of a plant symbolizing part of the holy scriptures: the Pentateuch is represented on the southeastern wall by a stylized drawing of the burning bush. The first prophets are represented on the northeast by a wild vine (II Kings 4:39); the last prophets are represented on the northwest cross vaulting by the wonder tree of the book of Jonah; the holy scriptures are represented by the nut orchard from the Song of Songs (6:11). The vaulting of the women's gallery is decorated by drawings of plants mentioned in the Talmud (rose, oleander and nymphaea). Apart from the gilding only three colors decorate the synagogue: ash grey on the walls, ivory on the ribs and balustrade, and light blue on borders and background.

The interior of the synagogue receives light from a large window behind the choir, ten windows at ground level, seven windows on the upper floor, and three glass panels set into the main west door. The frieze of the windows consists of a repetition of the treble lily of the Maccabean coins, interrupted in the corners by the eight-starred emblem of Queen Salome. The extraordinarily beautiful stained glass windows represent the holidays, symbolized almost exclusively by opulent vegetation. The huge west window at the entrance to the synagogue is for remembrance. In the center of this window are the seven-branched candelabrum, the emblem of the Temple of Jerusalem, horns and blessing hands. Beneath these are the first Temple and the second Temple. In the upper field, to the right, among architectural symbols can be found the name of Baumhorn, while to the left is the heraldic crest of Várhelyi Izsó Rózsa, President of the religious community that erected the synagogue. (Similarly, Baron Lipót Popper, who became wealthy through supplying Trencsén poplar for the building of the Suez Canal, decorated his seat in the marble synagogue of Nagybiccse (329) with the silver fir of his family crest.)

The new synagogue of Szeged (380) is of national interest. Baumhorn planned it in conjunction with the headquarters of the religious community, the assembly hall of which has its classical oil portraits illuminated by stained glass windows.

In Budapest, Baumhorn built the synagogue of Aréna-ut (397). It has a square ground plan, a single nave and two aisles, and an internal cupola. Less successful is the synagogue of Csáky Street, 1927, (392) planned in collaboration with György Somogyi, which has a nave lit by overhead glazing, two aisles, and a gallery along three sides. The synagogue of Páva Street, 1923, (393) has a hexagonal ground plan, as demanded by the building site, or rather, it has a square ground plan to which two triangular spaces are added for the women's galleries. The synagogue of Bethlen Square, 1931, (353) and the new synagogue of Gyöngyös, 1929, (124, 125) were both planned jointly with György Somogyi and are very successful. They make artistic use of the possibilities provided by reinforced concrete.

The central arrangement and loftiness is typical of Baumhorn's synagogue architecture. The interior is generally vaulted, and in the center there is a double dome (external-internal) supported by pendentives. The relatively large window surfaces are richly decorated with symbols in leaded glass. With the exterior Baumhorn endeavored to fit the synagogue into the urban scene. In the interior decoration he liked to use romantic exaggerations and oriental elements. His interiors always inspire devotion.

The splendid and decorative synagogue of Kőbánya (410) was built by Károly Hugó Schönteil in 1911. The small synagogue of Zúgló (435) was built in 1920. The synagogue of Nagyfuvaros Street (444) was built in 1922 to the plans of Dezső Freund.

Plans for the synagogue of the orphanage for boys (1900) were drawn up by Alfred Wellisch. Plans for the synagogue of the orphanage for girls (1911) were drawn up by Izidor Sterck, and those for the small synagogue of the new orphanage for girls (1949), by Zsigmond Roth. Lipót Herrmann himself decorated the latter with frescoes.

In Budapest, the orthodox synagogue in Kazinczy Street (440), the Heroes' Synagogue (445, 446, 447), and the synagogue of Lágymányos, Lenke Street, (39) are in the contemporary architectural style and utilize twentieth-century technology. The synagogue in Kazinczy Street was planned by Béla and Sándor Löffler between 1911 and 1913. Because it is recessed, the beautiful facade is shown to ad-

vantage, even in the narrow street. Its square shape is covered by barrel vaulting. The bold protrusion of the women's gallery was made possible by the use of reinforced concrete.

This blossoming of synagogue architecture terminated with World War I. After this, synagogues were built mainly in the large towns and the contemporary architectural style, The use of the two stone tablets as an external decorative element became almost universal.

BETWEEN THE TWO WORLD WARS

One of the modern and well-designed synagogues built after World War I is the rectangular synagogue in Lágymányos, Lenke Square, built in 1936 to the plans of István Hamburger and Ede Novák. The Ark is on the longer wall, with the organ gallery above and the pulpit to the side. The interior is monumental and noble in its simplicity, and without superfluous ornamentation. The emphasis is on the sanctuary, which is sky blue in contrast to the synagogue which is painted white. The frame of the Ark is made of travertine and red marble. The flowing colors of the interior are due to the colored windows, while its imposing appearance is due to the grandiose paneled ceiling and the unsupported hanging gallery on the west side. The artistic unity is disturbed only by the *bimah,* which is somewhat inconsistently placed in the center of the synagogue. The spacious entrance hall was suitable for use as a weekday synagogue.

All the outstanding criteria of artistic greatness were shown in the synagogue of the former Abony Street Jewish Boys' High School (442, 443) of the Pest Jewish religious community, built in 1923 to the plans of Béla Lajta and completed under the direction of Ármin Hegedüs. Narrow stained-glass windows were the only adornment of its completely plain walls. The paintings illustrated mainly the history of Israel, the holidays, the map of the Land of Israel, and religious acts. Above the windows was the gently sloping ceiling, the reinforced concrete girders of which were decorated with Hebrew inscriptions. A remarkably spacious effect was achieved by simple means. The Ark was recessed in an oval apse set in the east wall. Opposite was the women's gallery.

The other lesser masterpiece of Budapest synagogue architecture, the prayer hall of the Pest Chevra Kadisha Almshouse, 1910, (419) was also Béla Lajta's work. Its bright, richly colored ornamentation is the successful creation of a great architect.

The death of Béla Lajta at the age of 41 was an irreplaceable loss to synagogue architecture. He promised to be universally supreme in the architecture of synagogues, but his early death denied him the opportunity to create a larger synagogue. He was an architect of exceptional originality. His linear plant and animal ornamentations combined the most noble Jewish traditions with ancient Hungarian folk art.

Interesting experiments in modern classicism were carried out by Deli and Faragó in the Pest Heroes' Synagogue, built in 1929 next to the Dohány Street Synagogue, and at the same time Lajos Kozma worked along similar lines in Kassa.

In accordance with László Vágó's design, the Heroes' Synagogue forms a harmonious unit with the Jewish Museum adjoining the Dohány Street Synagogue. Its beautiful arcaded courtyard became the final resting place of thousands of victims of the 1944-45 reign of terror. The square entrance hall with its dome is dignified in its noble proportions. This little synagogue shows some relationship to the

abovementioned synagogue of Kassa. The latter is an outstanding creation of modern art, with its oval ground plan and huge dome, inspired by the Pantheon. The original design was even more successful. Its facade is adorned by four mighty columns. We step from the spacious western entrance hall into the synagogue, which is crowned by the oval dome. The longer eastern side of the synagogue is dominated by the sanctuary. Under its barrel vault is the combined Ark and *bimah,* and an organ. Noble materials (artificial stonework, marble) are utilized. The snow-white walls, unadorned but for Hebrew inscriptions in relief, are interrupted by brilliant stained-glass windows. The ornamentation of the dome is blue-gold, the artificial marble of the sanctuary blue, and the Ark gilt.

SYNAGOGUE PAINTING

Jewish tradition, based on the ten commandments, forbids the making of statues and pictures. In the course of generations and in the light of various interpretaions, the prohibition is directed mainly at the making and worship of pictures and statues that serve as idols. Consequently, frescoes can be found in several Hungarian synagogues, as well as in many of the ancient synagogues uncovered during the last decades. Lions, stags, pigeons, snakes, blessing human hands, biblical fruits and the symbols of the twelve tribes are frequently used for window and wall decorations.

We have already mentioned the decorations in the Szeged synagogue. We can also find frescoes depicting different biblical scenes in the orthodox synagogues of Tapolca (323, 324), Csabrendek (91, 92, 93), and Nyíregyháza (296). These are significant for the devotion they inspired and not for their artistic execution (although many of them are of artistic merit). Chaim Rosenfeld, one of the renowned synagogue fresco painters of the historical territory of Hungary, was the secretary of the Keszthely religious community. To augment his income he visited nearby religious communities, especially in Transdanubia, and executed wall paintings in various synagogues, some of which are still in existence. The father of the famous painter Lipót Horovitz was responsible for the frescoes in the old synagogue of Kassa (368) and in the synagogue of Kecskemét (164).

Generally, interior painting of synagogues as a decorative element was a substitute for the sculptured ornamentation of churches. For example, the synagogues of Miskolc (276, 277) and Kazinczy Street in Budapest (440, 441), Bártfa (18) and Eperjes (222), all have painted ceilings with beautiful artistic motifs.

The interior aesthetics of synagogues were enhanced by the use of colorful ornamental windows in which symbols of Jewish history and tradition were used as decorative elements. The lighting of the synagogue's interior through these windows inspired devotion and greatly enhanced the atmosphere of religious service. Examples of the use of ornamental windows are found in the synagogue of Szeged (380, 381, 382). In the synagogue interior of the Jewish Boys' High School, groups of decorative windows in the entrance hall and staircase were the work of Károly Majoros (1924-30). They served the purposes of decorating the school synagogue for only a short time. The synagogues shared the fate of their worshippers.

Dr. HELLER IMRE és VAJDA ZSIGMOND

A MAGYARORSZÁGI ZSINAGÓGÁK ALBUMA

Szerkesztette:

Dr. BRAHAM L. RANDOLPH

Dr. FARKAS ERVIN

közreműködésével

MAGYAR ZSIDÓK VILÁGSZÖVETSÉGE
NEW YORK, NEW YORK
1968

TARTALOMJEGYZÉK

ANGOL-MAGYAR RÉSZ

Előszó III
A képek földrajzi jegyzéke ..... VII-X
Bevezetés 1-3
Angol szöveg 5-28
Magyar szöveg 29-58
Helynévmutató 59-61
Forrásmunkák jegyzéke 63
Utószó 64

KÉPEK

Középkor és korai újkor, 1-14 65-70
Négyoszlopos és kegyúri zsinagógák, 15-50 . 71-80
Barokk zsinagógák, 51-86 81-90
Barokk-neoklasszikus zsinagógák, 87-192 .. 91-114
Neoklasszikus zsinagógák, 193-208 115-120
Stiluskereső, korszak templomai, 209-246 .. 121-130
Stiluskereső, barokkszerű templomok, 247-267 131-138
Stiluskereső, neoklasszikus zsinagógák, 268-353 139-158
Emancipációs törekvések. Vegyes stilus. 354-379 159-166
Baumhorn Lipót és követőinek stilusa, 380-431 167-180
Templomok a két világháború között, 432-461 181-190
A második világháború alatt, 462 191
A második világháború után, 463-465 193-195
Függelék, 466-467 197

HÉBER RÉSZ

A képek földrajzi jegyzéke ..... I-IV
Bevezetés ..... V-VI
Héber szöveg ..... VII-XXVIII
Helynévmutató ..... XXIX-XXXI

ELŐSZÓ

A Magyar Zsidók Világszövetsége ebben a műben emléket kíván állítani a történelmi Magyarország területén épült zsinagógáknak, emléket azoknak a zsidó templomoknak, amelyek javarészben ma már nincsenek többé.

A magyar-zsidó templomok fontos részét képezték annak a sajátos magyar-zsidó kultúrának, amely a magyarországi zsidóság számarányát jelentősen meghaladó mértékben adott maradandó értékeket zsidóságnak, magyarságnak és ezen keresztül az egész világ kultúrájának egyaránt.

A magyarországi zsidók, akik Kelet és Nyugat országútjának kereszteződésénél éltek, nagy szolgálatot tettek népük egyetemének. A Kelet tehetségei és szellemi áramlatai — éppenúgy, mint építészeti stilusai — Magyarországon találkoztak a Nyugat fejletebb civilizációjával és együtt fejlődtek általuk történelemformáló értékké. Ennek a római kor óta kisebb-nagyobb megszakítással a Kárpátok medencéjében élő zsidóságnak, amely mindvégig állandó kapcsolatban élt az európai zsidósággal, állandó háborúk jutottak osztályrészül. A szláv, germán, keleti törzsek itt, a népek országútján ütköztek meg és a zsidóság volt — templomaival egyetemben — mindig az első áldozat. Hiába tudunk középkori és török korbeli (1541—1686) zsinagógákról, amelyek hasonlatosak lehettek a békében fennmaradt velencei, páduai és római *scuolákhoz,* ha ez utóbbiak általában a béke áldásait élvezték, míg ugyanez — és a fennmaradás lehetősége — a magyarországiaktól megtagadtatott.

A Magyarországon élt zsidóság fájdalmasan gyakorta vált kiűzetés, pusztítás áldozatává. Az ennek folytán elhagyott templomok az enyészet zsákmányává lettek. A második világháborúban bekövetkezett és a történelemben páratlanul álló népírtást követőleg az egykori magyar zsidóság templomait részben lerombolták, ami pedig megmaradt, annak jelentős részét profán célra kisajátították.

Az egykori Magyarország területén élő zsidóság részére éppenúgy a templom volt a közösségi élet központja, miként az egész világon.

A magyarországi zsidóság zsinagógáinak számát illetően nincs egyértelmű információ. Az 1914-es magyar állami statisztikai évkönyv szerint Magyarországon 585 izraelita anyahitközség, 1718 fiókhitközség, 431 rabbi, 1321 rabbihelyettes és vallástanár volt. Ennek és egyéb adatoknak egybevetésével a magyarországi zsinagógák számát Tauszig Bélával, a Magyar Izraeliták Országos Irodája építészeti tanácsosával — akinek számos egyéb gondolatát is felhasználták a szerzők — 700-ra becsülhetjük. Természetesen ez a szám nem tartalmazza az imaházakat és alkalmi imahelyiségeket. Ez az album 467 képet tartalmaz.

A javarészt elpusztult vagy profán célra átalakított templomok nagyobb feléről sikerült képet szerezni. Egyes templomokról többet, de általában e mű összeállítói arra törekedtek, hogy minden zsinagógáról legalább egy felvétel közlése váljék lehetségessé. Néhány zsinagógáról a szerzők nem tudtak felvételt találni, ezért vázrajzban gondoskodtak megörökítésükről.

A szövegben zárójelben szereplő számok a képek számozását jelzik.

A gyűjteményben feltüntetett templomok Nagy-Magyarországnak 1918, illetve az első világháború végéig birtokában volt területeken fekvő zsinagógáit ölelik fel, mert

nem lett volna teljes e munka, ha a gyűjtést és kutatást, az építési korok és stilusok rendszerbe foglalását a jelenlegi Magyarország területére korlátoztuk volna. Valamennyi kép tehát a történelmi Magyarország zsidó templomairól készült, egy kivételével és ez a bergen-belseni zsinagóga képe (462), amely azon az alapon került e sorozatba, mert elsősorban a koncentrációs tábor magyar-zsidó foglyai építették.

Bár számos hitközség és zsinagóga, amely ebben az albumban tárgyalásra és bemutatásra kerül, az 1919-es és 1947-es békeszerződések következtében az utódállamok területén van, a földrajzi nevek általában magyar elnevezéssel szerepelnek e műben.

A képek az aránylag kevés, ma is még működő zsinagógát, valamint az elpusztított, továbbá ma már profán célra használt zsidó templomokat ábrázolják. Találhatók az albumban olyan képek is, amelyek zsinagógák és környezetük látképét, végül templomok belső képeit, mint frigyszekrényeket, oszlopokat, mennyezeti festményeket, belső berendezéseket, üvegablakokat, stb. ábrázolnak. A bemutatott zsinagógák közül más célra használják ma már például a bazini templomot (454), amely mozi gyanánt szolgál, vagy a nagybiccsei zsinagógát (329), amelyet raktárnak használnak, vagy az esztergomi neolog templomot (399), amely a technika házául szolgál.

Az anyag, mint emlékgyűjtemény, a magyarországi zsidóság magas színvonalú építési kultúráját örökíti meg.

A Magyar Zsidók Világszövetsége őszinte hálával adózik jelen mű összeállítóinak, dr. Heller Imre és Vajda Zsigmond mérnököknek, akik hosszú évek önfeláldozó, fáradságos munkájával gyűjtötték össze a munka anyagát és szerkesztették meg a képeket bevezető és magyarázó szöveget.

Külön köszönet illeti Vajda Zsigmondot a képek jelentékeny részének összegyűjtéséért, aki, mint a Pesti Izraelita Hitközség egykori főmérnöke, az 1944-45-ös pusztítás számbavétele alkalmával igyekezett képekben megörökíteni a lerombolás előtt álló zsinagógákat. Néhány — főleg erdélyi — zsinagóga képe Goldstein Mór rabbi gyűjteményéből származik. A felvidéki templomok képeinek egy részét Atlasz Miklós dr., egykori bártfai fürdőorvos jelentős judaicagyűjteménye szolgáltatta. Nagy segítséget jelentettek Bárkány Jenő pozsonyi mérnök felvételei és tussrajzai számos, hangulatos, kis felvidéki templomról. A *Yad Washem*-nek öt fényképet köszönünk.

A Világszövetség és a szerzők különös köszönete illeti Eisler Klára, Ferris Betty, Irsai István, a neves grafikus művész, többszörös UNO-dijas, valamint Yaron Judith munkatársakat, továbbá Dr. Yaron Baruchot, a jeruzsálemi egyetem judaisztikai intézetének könyvtárosát a kézirat átvizsgálásáért.

Elismerésünket nyilvánítjuk Gerő Dezső felé, körültekintő, szakavatott nyomdai munkásságáért. A mű anyagi alapjainak megteremtéséért elsősorban illeti köszönet a Memorial Foundation of Jewish Culture intézményét, amelynek nagylelkű támogatása tette lehetővé munkánk megindítását és eredményes befejezését.

Személyi köszönetünket fejezzük ki Görög Frigyes dr.-nak, a Magyar Zsidók Világszövetsége díszelnökének, akinek dinamikus vezetése alatt indult el a mű a megvalósítás felé; Nánási Miklós központi elnöknek, akinek lelkesedése és fáradhatatlan támogatása nyújtott erőt a munka befejezéséhez; Sunshine Oscar elnök vezetése mellett működő Amerikai Tagozatunk teljes vezetőségének, akik odaadóan fáradoztak e mű kiadásának elősegítésén; Farkas Tibornak, a Magyar Zsidók Világszövetsége izraeli tagozata

főtitkárának, akinek éjt-nappá tevő munkássága háritotta el a nehézségeket ezen mű megjelenése elől.

Külön elismerés illeti Keller Lászlót, az Amerikai Tagozat főpénztárosát, aki vallási hagyományainkban gyökerező lelkesedéssel szervezte meg a mű előállításához szükséges anyagi forrásokat.

Köszönetünket fejezzük ki a Magyar Zsidók Világszövetsége kultúrbizottsága valamennyi tagjának, munkánkban nyújtott segitségükért.

Bár e mű összeállító-szerzői elismerik és nagyrabecsülik mindazoknak a segitségét, akik ennek az albumnak előkészítésében közreműködtek, természetesen a teljes felelősséget maguk vállalják mind a szövegért, mind pedig a képekért.

Szolgáljon ez a mű a magyar-zsidó kultúra egy jelentős részének örök emlékeként és kegyeletéül azoknak a szeretteinknek, akiket ezekből a templomokból hurcolt el a modern barbarizmus vízbe, tűzbe és gázba és akik vallásunk mártirjaivá és a katasztrófa áldozataivá váltak.

Braham L. Randolph dr.

Farkas Ervin dr.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A zsinagóga (héberül: bész hakneszet) a zsidó istentisztelet célját szolgáló épület (bész tefilla), egyben tanház (bész hamidras) szerepét is betölti. Görög neve synagogé. Egyes román és szláv országok nyelvhasználatában, valamint a magyarében inkább a latin "templum"-ból származó elnevezések honosodtak meg. (A keleteurópai országokban csupán a modern zsinagógát nevezik "Tempel"-nek.) Németországban a Schule, Schul elnevezés terjedt el. Luther Új Testamentum-fordítása nyomán: "der Juden Schule" és ebből a "die Judenschule" kifejezés (Schül).

Széles körben hódított tért az a feltevés, hogy a babiloniai fogságban és azt követően a Szentföldre való visszatérés idején alapítottak először zsinagógát. A vallási élet megújhodásakor a közösségi ima, a Tóra-olvasás és a szentélybeli szolgálat együtt alakult ki.

Az erec-jiszraeli templomokról *(Tibériás, Davar, Caesarea)* Josephus Flavius könyvéből (A zsidó háborúk története) szerzünk tudomást. A keresztény irodalomból pedig *Nazaréthről, Capernaumról, Jeruzsálemről.* A *Misna* arról tanúskodik, hogy a második szentély korában a Templomhegyen és másutt is voltak zsinagógák (*Joma,* VII. 1-2). A jeruzsálemi Talmud tanúsága szerint a második szentély korában 480 templom volt Jeruzsálemben *(Jer. Megilla,* III.1.).

A szétszóratás első templomairól Egyiptomból tudunk. Közülük egyiket az időszámításunk előtti III. évszázadban III. Ptolomeus Euergetes tiszteletére építették.

Sziriában, az ásatások során, az időszámítás utáni harmadik évszázadból származó, művészi értékű falfestményekben bővelkedő Dura-europosi zsinagóga romjait tárták fel.

Az építészet fejlődésével és a zsidók helyzetének megszilárdulásával a templomépítésben a díszítés eszközeit is nagy mértékben igénybevették, noha eleinte, ha nem is minden kivétel nélkül, az oroszlánon és szarvason, tehát a hitbuzgalom és hiterősség jelképén kívül csak óvatosan alkalmaztak figurális díszítést.

Babiloniában is voltak zsinagógák Nehardeán kívül Hozelben és másutt.

Feltehető, hogy a második szentély pusztulása után emelkedett a templomok jelentősége és egyre több épült a Szentföldön és mindazokban az országokban, ahová a zsidók eljutottak, így Kisázsiában, Cyprus szigetén, a Krim félszigeten, de még Európában is, többek között Spanyolországban, a franciaországi Orleansban és a mai Jugoszlávia területén Stobiban.

"Kezdettől fogva, mind a mai napig, mindenütt ahová zsidók eljutottak, templomot építettek a maguk kezdeményezésére, minden külső kényszer nélkül" — írja a zsidó liturgia legnagyobb kutatója, Ismar Elbogen.

Amíg Izráel népe a maga országában élt, templomai helyét szabadon választhatta meg. Ősi szokás szerint a zsinagógát a város legmagasabb pontján építették *(Tanchuma Bechukotai).* Ezzel ellentétben a diaszpórában a zsinagóga a városon kívül került, mert a városban tilos volt minden "idegen kultusz" gyakorlása. A római birodalomban ez áthághatatlan törvény volt és hasonlóan jártak el a babiloniai tűzimádók is. A középkori keresztény és mohamedán államokban a zsinagóga csak a zsidónegyedben épülhetett, egészen a XVIII. századig.

Az emancipáció közeledtével feltűnőbb helyre, gyakran a városi közlekedés gócpontjára került. Ekkor már a város egyetemes építési problémái közé tartozik és a városkép alkotóeleme lesz.

A zsinagóga gyakran az uralkodók védelme alatt állott. Hálából az ő tiszteletükre építettek templomokat Egyiptomban, Perzsiában, Rómában, sőt Kinában is.

A perzsa mágusok és a keresztény egyházak papjai azonban gyakran szembehelyezkedtek az uralkodók akaratával és számos zsinagógát leromboltak, vagy alakítottak keresztény templommá, főként Bizáncban és később Spanyolországban. Theodosius korától (IV. század) nem engedélyezték új zsinagógák építését. A kereszténység és az iszlám ugyanazt az elvet vallotta: ugyanazon helységben egynél több zsinagóga nem épülhet.

A zsinagóga kezdettől fogva a közösség vallási és szellemi életének központja volt. Gyűléseket (sőt temetéseket) tartottak benne, itt hirdették ki a hivatalos közleményeket. Bárki, aki úgy vélte, hogy sérelem érte, joga volt a tóraolvasást megszakítania és követelhette, hogy szolgáltassanak igazságot.

A zsinagóga helyére különleges rendelkezések nem voltak. Templom céljára nem volt szükség külön épületre, többnyire magánházak egyes helyiségeit használták imaházként, amelyek nem kifejezetten erre a célra épültek. A régi forrásokból csupán két idevonatkozó rendelkezés maradt fenn:

1.) Nem építenek (templomot) másutt, mint a város legmagasabb pontján (Tos. Megila. IV. 22).

2.) A bejárat keleten legyen, hogy a közönség nyugat felé forduljon (Babiloniában).

Európában az imádkozó kelet felé fordul, míg a bejárat a nyugati homlokzaton van. Az ima idején az imádkozó, a Dániel könyvében előforduló példához hasonlóan, mindenütt Jeruzsálem felé fordul. A templom ablakai is ebbe az irányban nyíltak.

A templom padlóját, vagy az előimádkozó állványát (pl. a prágai Altneuschul) egy lépcsővel a környezet színtje alá építették, eleget téve a 130. zsoltár 1. mondatának: "A mélységekből kiáltok Hozzád." Ha a környezet művészi ízlése fejlett volt, akkor a templomok padlóját mozaikkal borították, Babilóniában csupán egyszerű kővel.

A templom előterének "palus" (köznyelven polis) volt a neve. A körülötte elhelyezkedő helyiségek egyikét átutazó vándorok éjtszakai menedékhelyeként használták (hekdes).

*

Feltehető, hogy az ősi zsinagógák többhajós, egyetlen helyiségből álló épületek voltak. Megoszlanak a vélemények, hogy volt-e külön *női templom*. Rabbi Eliezer ben Joel Halevi szerint a *"drasa"* (hitszónoklat) idejére függönyt húztak a férfiak és a nők helyei között. A wormsi templomhoz csak a XIII. században építettek női templomot, noha maga a zsinagóga már régebben fennállott. A női templomot kis ablakok kapcsolták össze a teremmel. Valószínű, hogy a nők nem vettek részt a közös imában, nekik külön női elöimádkozóik voltak. Az idők folyamán a választófal rögzített rácscsá alakult *(Gitter)*.. A XIX. században a választórács a konzervativok és haladók között éles vita tárgya lett. Számos helyen megszűntek rácsot alkalmazni, de az elkülönített rész mindenütt megmaradt, a reformgyülekezet templomainak kivételével.

Eleinte a templomok egyetlen berendezési tárgya a Tóratekercs *tévá*-nak nevezett szekrénye volt, amelyet a Szentírás kifejezésével élve frigyszekrénynek szoktak nevezni. Helye a keleti falba mélyítve, vagy a későbbi korokban előtte volt. A tóra felolvasására szolgáló külön emelvényt

"migdal"-nak (torony) nevezték (Nech. 8. 4.). Ugyanezt a fogalmat fejezi ki a görög kölcsönszó a *"bima"* és az arab al minbar-ból származó *almemor* elnevezés. Később az előimádkozónak két helye volt: egyik lent a frigyszekrény közelében, ezt *"amud*-nak (állvány) nevezték, másik helye fenn volt a bimán. Németországban és Lengyelországban az amudot leginkább a keleti oldalon, a frigyszekrénytől jobbra helyezték el, míg az almemort a templomtér közepén. A zsinagógákban csupán korlátozott számú ülőhely volt és a gyülekezet a padlón ült. Későbbi korszakokban üléseket helyeztek el, a köztiszteletben állók számára, külön helyen, ugyancsak a keleti főfal közelében. A templom bevételének gyarapítása érdekében ezeket az ülőhelyeket magas áron adták el. Eleinte csak üléseket alkalmaztak, majd a nyomtatott imakönyvek elterjedésével szükségessé vált a hordozható könyvállvány (Ständer); ezt héberül szintén amud-nak nevezik. A mozgatható állványok okozta lárma elkerülésére később a padokhoz rögzített könyvtartókat alkalmaztak.

A templomok berendezéséhez tartoztak a lámpák is, ezeket nappali világítás mellett is meggyújtották, hogy ezzel is emeljék az ünnepélyes alkalmak pompáját. E hagyományhoz hűen mind a mai napig szokásos az előimádkozó állványán két gyertyát és a frigyszekrény előtt az örökmécsest égetni. A lámpások olaját és a szertartásokhoz szükséges bort többnyire a hívők adományaiból vásárolták. A templom bejáratánál gyakran díszes ezüst, vagy vörös-, vagy sárgaréz kézmosómedencét helyeztek el.

Hitközség és templomközösség nem voltak mindig azonos fogalmak. Néha különböző hitközségek tagjai egyazon templomhoz tartoztak, míg a nagyobb városokban egy községnek több temploma is volt. A templomközösségek kialakulása nem a véletlen műve volt; hol az azonos vidékről származóak hozták létre közös templomukat (hasonlóan az amerikai országokhoz, vagy a szefárd és keleti törzsek templomaihoz, Jeruzsálem óvárosában). Az alexandriai templomban az aranyművesek külön ültek, külön az ezüstművesek és külön a kovácsok *(Bab. Szukkoth, 51 b.)* Ez a szokás később sem szűnt meg és ma is tudunk olyan templomokról, amelyeket azonos foglalkozásúak alapítottak.

A templomközösségek kezdettől fogva bizonyos autonomiát élveztek. Élükön a *"ros-hakneszeth"* görögül archisynagogos, a zsinagóga atyja állott. Ő intézte az istentisztelet menetét, Ő határozta meg az előimádkozó, a tórafelolvasó és a szónokok feladatát. Ő gondoskodott az épület rendbentartásáról is. Ez a tisztség ma már nem ismeretes. A középkor óta a hitközség vezetői egyben a templom-közösségek vezetői lettek, akiket *"parnasz"*-nak, vagy *"Parnasze hachodes"*-nek valamint *"gabbai"*-nak (népiesen gabenak) szoktak nevezni. Kialakult a *"samas"* (templomszolga) változatos munkaköre is. Sokkal későbbi eredetű a *"chazan"* (kántor) tisztsége. A XIX. századtól kezdve a közösség rabbija is részt kapott a templomi tisztségekből, addig feladata nem különbözött a közösséghez tartozó többi túdós férfiú feladataitól. Nincsen olyan zsinagóga, amelyhez ne tartoznék legalább tíz főből álló gyülekezet. Rabbi Mose ben Majmon *"Misne Torá"*-jában a *"Hilhot T'fila"* című részben azt írja: "Mindenütt, ahol Izrael fiai legalább tízen vannak, ott templomot kell létesíteniök, ahol imára gyűlnek egybe az erre megszabott minden időben."

A templom és a tanház a zsidó számára nemcsak Isten háza volt, hanem a sajátjáé is. Ehhez hasonló intézményt másutt nem találunk.

*

Az ősi templomok építése mindenkor függött a politikai helyzettől, amelybe a zsidók tartózkodási helyükön jutottak. Ennek bizonytalansága, a félelem, hogy otthonukat hirtelen,

földönfutóként el kell hagyniok, monumentális templomok építésére az emancipáció koráig nem adott lehetőséget.

Ezért nem lehet a zsinagógaépítészetben kiforrott, egyéni, koron és országon felül álló építészeti stilust meghatározni, mivel mindig befolyásolták a következők:

1.) A különböző korszakoknak a zsidókkal szemben követett politikája, az ebből származó kötöttségek gátló hatása;

2.) A környező kultúra stilushatása;

3.) A zsidóság belső, szellemi útkeresése.

Az egységes zsidó templomépítési stilus kialakulását világszerte akadályozta az is, hogy különböző korszakok zsidóüldözése folyamán a nép irányított haragja elsősorban a zsidó közösség épületeivel szemben nyilvánult meg. A zsinagógákat gyakran földig lerombolták, mielőtt a zsidóságot elkergették lakóhelyéről. Az új letelepedési helyen — ha egyáltalán békén élhetett — csak a második nemzedék jutott el abba az anyagi és lelki állapotba, hogy újra zsinagógaépítésre gondolhatott.

A zsidóknak egyébként a legújabb korig — szintén az emancipációig — nem voltak saját felekezetükhöz tartozó építészeik a szétszóratásban. Ezért templomaikat más felekezetekhez tartozókkal kellett megépíttetniök. Amit ezek a diaszpórában a rituálék és a zsidó szellem lényegében való elmélyülés, átérzés nélkül építettek, többnyire korabeli nemzsidó sémáknak csupán újabb kiadásai voltak. Ez alól kivételt csak a fatemplomok képeztek, amelyeket zsidó asztalosmesterek gyakran építettek építészeti gyakorlat nélkül, de mély átérzéssel, szívvel (14).

A magyar zsidóság is az emancipáció korában jutott el odáig, hogy a maga világnézete és ízlése szerint építsen templomot.

A ZSINAGÓGA ELHELYEZÉSE, ELRENDEZÉSE

Mivel a zsinagóga a középkortól a XVIII. századig általában a félreeső, elkülönülő gettóban állott, épülete kizárólag a zsidókat érdekelte. Az emancipáció közeledtével kezdték nyíltabban építeni. Később már — külföldön is — feltűnőbb helyre, gyakran a városi közlekedés gócpontjába kerül, kezd a város egyetemes építési problémái közé tartozni és a városkép alkotóeleme lesz.

Századunk elején a németek példaadók lettek a zsinagógák modern elhelyezésében. Budapesten azonban többnyire még gettószerűen állottak a zsinagógák, talán a Dohány- (209) és Lajos-utcai (193) illetve Aréna- (Dózsa György-) úti (397, 398), valamint a Lenke-úti (439) templomok kivételével. Ezzel szemben a nagyobb vidéki városokban a zsinagóga a város középpontjában épült.

A német zsidók és hatásuk alatt részben a magyar zsidók is, — a zsinagóga forgalmas helyen történő építésével párhuzamosan — visszanyúltak a templomépítés ősi hagyományához és templomudvart is építettek. Ez jellemzi a régi zsidótemplom külső megjelenését. Magyarországon is jellegzetessé vált a modern zsinagógáknál.

Jeruzsálem második templomának nyílt, oszlopokkal szegélyezett hatalmas udvara volt: "... és oszlopokat emelt a templomcsarnok elé és két sor gránátalmát tett minden oszlopfejre." Ez az elgondolás a keleti népek templomgondolatától szinte elválaszthatatlan. A görögök oszlopos feljárókat építettek és azokat i-teneik szobrával díszítették. Hasonlóan építették a mozlem főiskolákat is, oszlopsorokkal körülvett udvarban, mind a mai napig.

A modern zsinagógáknál is többnyire templomudvarról jutunk a tágas, szélfogós előcsarnokba, ahonnan többek kö-

zött a templomterem belső, szélfogós ajtai, a ruhatárak és egyéb helyiségek nyílnak.

A szentély mögött helyezkednek el a házasságkötés céljára szánt helyiségek, azon udvarra nyílóan, amely körül a hitközség adminisztrációja, iskolája szokott lenni. Esetleg az alkalmazottak lakásai és baromfivágóhíd is.

A keresztény templomban általában a közönséggel szemben egy központot alakítottak ki, az oltár és körötte tevékenykedő papok, minisztránsok számára. Ezáltal két térgondolat küzd egymással, a hosszúkás, esetleg keresztalakú bazilika és a centrálitást követő alak. Ezzel szemben a zsinagóga tervezési megkötöttségei mind a konzervativ, mind pedig a neológ elrendezésű templomnál a keleti ízű és származású centralitásnak kedveznek.

A nők a modern magyarországi zsinagógában is teljesen elkülönülnek, de oly módon, hogy figyelemmel kísérhessék az istentisztelet lefolyását. A modern vasbetonszerkezetek azt karzattal, tehát nagy alapterület megtakarításával teszik lehetővé. Mellesleg ez természetesen a női karzatra vezető lépcsőházat kíván. A lépcsőház azonban azt a centralitást, amelyet a karzat közelítése előmozdít, nem csökkenti.

Magyarországi zsidótemplomon nincs nyoma erődszerű templomelrendezésnek, mint Lengyelországban, ahol a lengyel királyok — biztonsági okokból — kötelezték egyes helyeken erre a zsidókat.

Itt jegyezzük meg, hogy az idők folyamán a bima jelentősége gyengül és a frigyszekrényé — építészetileg is — emelkedik, függetlenül attól, hogy konzervativ, vagy neológ hitközségről van szó. Oka ennek részben a padok időközben kialakult elmozdíthatatlansága, illetve a gazdaságosabb térkihasználás kívánalma. Neológ templomban az orgona is, amelynek dekorativ hatása a frigyszekrényt, pl. a kassai templomban nagy mértékben kiemeli.

EGYMÁST VÁLTÓ KOROK ÉS STILUSOK MAGYARORSZÁGON

A zsinagógaépítés stilusa, ha időben kissé eltolva is, de nyomon követi a nemzsidó környezet formanyelvét, Magyarországon is.

Így a középkorban világszerte új építészeti törekvést látunk zsidóknál is: a kéthajós elrendezést. A híres wormsi (XI. század) és prágai (XIII. század) zsinagógák kéthajós, két centrális oszlopú elrendezésben készültek, a szokásostól eltérően. Nyilván az elpusztult egykorú zsinagógák is ebben nagyobbrészt német, kisebbrészt olasz hatást mutattak. Magyarországon két kétoszlopos elrendezésben fennmaradt zsinagógáról tudunk. Ez a XVII. századbeli, pozsonyi Bész Hamidras, valamint a most feltárt budai nagyzsinagóga. Pinkerfeld szerint a kéthajós elrendezés szentföldi eredetre vall. Elképzelhető, hogy mind Németországban, mind pedig Magyarországon a salamoni szentélynek a Bibliából ismert (Kir. K. I. 7. 21 és Krón. K. II. 3.15) két Jachin-Boaz oszlopát igyekeztek szimbolikusan felhasználni.

A salamoni szentélyből ismert két középoszlop, mint konstrukciós elem, nem hasonlítható korának asszir, vagy egyiptomi oszloprendjeihez, de közeli a hasonlat a filiszteus Dagon-templomhoz (Bírák, XVI. 25-29).

A kéthajós elrendezés szükségessé tette a két hajóban összesen hat keresztboltozat alkalmazását. Miután azonban a zsidók idegenkedtek a kereszt bármely formában történő felhasználásától, a kereszt elkerülésére, felesleges ötödik bordát alkalmaztak. (Az ötödik borda konstrukciós szerepét egyesek vitatják.) Ezt a formatörekvést találjuk az említett pozsonyi Bész Hamidrasnál.

Az olasz építőmesterek zsinagógaépítészete nem ismerte a

két oszlop hagyományát. Ezért az olaszból fejlődött ki Magyarországon is, Lengyelországban is, a XVII. és XVIII. században épült zsinagógákra jellemző stilus négy középponti oszloppal és ennek megfelelő kilenc keresztboltozattal.

A szétszóratásban hagyományos törekvés a zsinagógának a környezetből való kiemelésére irányul. Tekintettel viszont arra, hogy különböző korokban, a gazdanépek között a zsinagóga többnyire csak megtűrt épület lehetett, padlóvonalát az utca lejtszíntje alá helyezték, hogy az, legalább belső magasságát így fokozva, felemelő áhítatot keltsen. Igy találjuk ma is a templomtérbe levezető lépcsőket. Ezen térkiképzés a zsoltárok könyvének (130.1) már említett hagyományára is támaszkodik: "A mélységekből kiáltok Hozzád." *(De profundis)*. Eszerint a zsinagóga padlójának a környezetnél mélyebben kell feküdnie. Ezen hagyományos építési módot megtaláljuk — többek között — a budapesti Dohány-uttcai és Lajos-utcai zsinagógánál is.

Az épület belső magasságát már kezdettől fogva úgy igyekeztek megtoldani, hogy a tetőszerkezetben felfelé ívelő mennyezetet helyeztek el, ami által magas belső térkiképzést nyertek.

Magyarország területén eddig római korból maradt zsinagógafalakra még nem akadtak. Néhány év előtt azonban Jugoszláviában, a Vardar folyó mellett fekvő Stobiban bazilikaszerű épület maradványait tárták fel, amelynek egyik oszlopfején levő felírat megnevezi a zsinagóga atyját.

Feltehetjük, hogy, ha Magyarország területén római időkben zsinagóga volt, — mint ahogy Dunapentelén bizonyosan volt —, az hasonlatos volt a stobiihoz.

A római korbeli zsidó települések kontinuitásához kétség fér. De a népvándorlást befejező magyar államalakulás első századaitól kezdve, rövid néhány esztendős — kiűzetéses — megszakításokkal, mindig találunk Magyarországon zsidó lakosságot. Mégis azt kell megállapítanunk, hogy a budavári, soproni, nagymartoni és pozsonyin kívül a XVIII. századnál régibb zsinagógamaradványok aligha találhatók.

Magyarország múltjának emlékeit — mint világszerte a műemlékek javát — nagyrészt háborús pusztítások semmisítették meg. Háborús időben természetesen a zsidó lakosság még kevesebbet tudott megőrizni alkotásaiból, mert az ellenséges erők pusztításán kívül szenvedniök kellett még a gazdanépek ellenszenvétől és gyűlöletétől, amely végül is rombolásokban, kiűzésekben, templomelkobzásban (Lajtaújfalu, 1739) jutott kifejezésre.

A francia forradalomig és részben utána is, a zsidóság száma csekély volt. Anyagi erejük hiányzott, biztonságérzetük nem lehetett, tehát monumentális alkotásaik sem lehettek.

A középkorban az oroszországi Kievben kereskedő délnémet zsidók a Dunán való átkelés céljára a révhelyeket (megyer) használták és kétségtelen, hogy Magyarországon az első nagy zsidó települések Esztergomban és Budán (a jelenlegi Óbuda) fejlődtek ki a II. század első felében. Bár a zsinagógák eredeti helyét nem ismerjük, de tudunk arról, hogy mind Esztergomban, mind Budán is igen régen voltak már zsidó templomok. Komlós Ottó (l. forrásmunkák jegyzékét) tesz említést egy zsinagógáról, amely 1050.-ben Esztergomban állott fenn és egyébb források említik Nagyszombat és Bazin (Pezinok) zsinagógáit a várváddal kapcsolatosan.

Az 1241. évi tatárjárás után IV. Béla király, az elpusztított és elnéptelenített országot újjáépíteni kívánta és ezért idegen települőket hívott meg Magyarországra. 1251. december 7.-én kelt oklevelében biztosította a zsidók jogait és büntetéssel fenyegette, aki a zsinagógát megdobálja. Ez

a királyi oklevél a legkézzelfoghatóbb bizonyítéka annak, hogy a középkori Magyarországon zsinagógák fennálltak.

A XIII. században alakult meg a buda-várhegyi zsidó közösség, amelynek zsinagógájáról a Budai Krónika az 1307. év eseményeivel kapcsolatosan emlékezik meg. Ez a fehérvári kapú mellett volt, valószínűleg a régi várkápolna helyén, ahol Mátyás király feleségének, Beatrixnak koporsóját megtalálták.

A pozsonyi zsidók története mutatja, mennyire lehetetlen volt számukra bármi tartósat alkotni építészeti téren. 1335 és 1425 között lakóhelyüket három ízben kellett változtatniok a város falain belül és mindhárom esetben új zsinagógát kellett berendezniök. E zsinagógák helyét Kovács Ferenc egyetemi tanár oklevelek és adólajstromok alapján megállapította. Bárkány mérnök feltevése szerint az 1335-ben épült zsinagógára építették részben az Orsolya-rendi klastrom házát. Erről a zsidó templomról érdekes adat maradt reánk. XIII. Benedek pápa az ujonnan épült pozsonyi zsinagóga lerombolását rendelte el 1335.-ben, ha bebizonyosodik a cisztercita-rendi szerzetesek panasza, hogy a zsidó templom lármája zavarja a közeli kápolnában folytatott áj-tatoskodásukat.

Kismartonba (Eisenstadt) Kanizsay János esztergomi érsek (1387-1416) telepítette be a zsidókat. Ekkor épülhetett templomuk.

1360.-ban Nagy Lajos (I. Lajos) király kiűzte a zsidókat Magyarországról és közvetlenül ezután eladományozta házaikat. Igen valószínű, hogy I. Lajos alakíttatta át a budai zsinagógát katolikus templommá, — az *ecclesia vincit synagogam* elvének alkalmazásával.

A zsidók 1364.-ben térhettek vissza Magyarországra, de sem lakónegyedüket, sem zsinagógájukat nem kapták visz-sza. Helyette a várhegy északi szögletében (nem messze a régi lakónegyedtől) jutottak új településhez és ez maradt a budai zsidóság lakóhelye mindaddig, amig a második zsidónegyed virágzó korszaka az 1526. évi mohácsi vész folytán véget ért és a zsidók ismét elhagyták Budát.

Mohács évében és közvetlenül utána pusztult el a legtöbb község és zsinagóga. A zsidókat a Habsburg-fennhatóság alá került részen a keresztény polgárság űzte ki nyugatra, keletre pedig a török hurcolta el.

A középkorban a zsidók egyes püspöki székhelyek kijelölt utcáiban — az ún. zsidó-utcában — lakhattak. 1526 után a habsburgi Magyarország városaiban zsidók nem lakhattak, csupán földesúri falvakban, így Kismartonban, Nagymartonban, Kaboldon, stb. Egyes városok még II. József uralkodása (1780-1790) után sem tűrtek meg falaik között zsidókat s így ezek a városi zsidók is vidéki földesurak birtokain telepedtek le.

Erdélyben Bethlen Gábor fejedelem Gyulafehérvárra telepítette le a zsidókat, hogy a város gazdasági életét fejlesszék.

A török hódoltság idején a törökök által beengedett zsidók Magyarországon virágzó szefárd településeket alkottak, 1526-1683 között. 1541.-ben a zsidók, a török szultán engedélyével, visszatérhettek Budára, ahol visszakapták lakónegyedüket a várhegy északi szögletében.

Bár Buda volt a legmagasabb fokon a magyar-zsidó közösségek között, mégis keveset tudunk zsinagógáiról. Evlia Cselebi a török hódoltság idején két zsinagógájáról tesz említést és ismeretes a harmadik is; egy közülük Vizivárosban (Wasserstadt vagy Judenstadt) volt, nyilván a Batthyány-téri hajóhíd közelében, mig a másik kettő a Várhegy körzetében.

Az a zsinagóga, amely ma a Táncsics-utcában (Werbőczy-utca) áll, a Bécsikapu közelében, már a török időkben használatban volt és feltevés szerint első ízben a középkorban építették. Az 1965. év vége előtt befejezett régészeti ásatások során egy gót zsinagóga alapjainak maradványai kerültek felszínre. A zsinagóga hajói kelet-nyugati hossztengelyben épültek. Északi és déli fala kb. 19 méter hosszú lehetett; keleti és nyugati falai 9 méter hosszúak; csarnokainak magassága 7.5-8 méter. Déli hosszfalán a nők imahelyének betekintő ablakát is feltárták. A két hosszfalon egy-egy hatalmas félpillér, a középtérben pedig egy középpillér maradványait ásták ki. A kőfaragás stilusjegyei a XV. század második felének flamboyant gótikáját tükrözik. A déli falpillér alsó rétegkövén, annak ún. orrtagján és keleti oldallapján héberbetűs felíratot találtak, amelyben Scheiber Sándor professzor a következő szöveget ismerte fel: "1541.-ben a templom 80 esztendős." Eszerint a templom 1461.-ben épült. Ez megegyezik a stilusformák vallomásával és az okíratos emlékekkel, amelyek Buda helyi történetére vonatkoznak. Így egy 1462.-ből származó okírat hivatkozik a helyi zsinagógára és Mendel Jacob házára. Monumentális csarnokai a budai törökkor végét már megcsonkított alakban érték meg. Valószínű, hogy gótikus boltozatai az 1530., valamint 1541. évi ostromok ágyútűzében omlottak le. Az 1541.-es ostrom után visszatért zsidók a beomlott gótikus boltozatot síkfödémmel pótolták. Mátyás korában a gót szerkezet fölé nagyobb zsinagógát emeltek helyi iparosmesterek. Analógiájaképpen Prága két és Krakkó egyetlen zsinagógáját idézhetjük. Az új zsinagóga, amelynek hossza majdnem háromszorosa volt szélességének, 26.5 méter hosszú és 10.7 méter széles volt; a kéthajós templomot két pillérsor tagolhatta három boltszakaszra, vagy három pillérsor négy boltszakaszra. Méreteivel rokon a wormsi és a regensburgi kéthajós zsinagóga is. A XVI. század második feléből származó okíratok a zsinagógát "Judenkirche" vagy "Juden Synagoge" néven említik és kiemelkedő toronnyal ábrázolják. Ebben a zsinagógában, — amely a legnagyobb volt Budán, — kerestek menedéket a zsidó-utca többezer főnyi lakói, amikor a Habsburg-ház seregei, Lotharingiai Károly vezérletével, 1686.-ban bevonultak Budára. A budai zsidók túlnyomó része, mind a vizivárosiak, mind a várhegyiek, — elpusztult a zsinagógában az ostrom alatt. Az ostrom leírása Schulhof Izsák rabbi *Megillat Ofen* című könyvében található, amely a budai zsidók pusztulásának állít emléket. Újabb ásatások során férfiak, nők és gyermekek megégett csontváz-maradványai kerültek elő a templom padozata és padlószintje alól, bombák repeszei között. Ezeket antológiai vizsgálat alá vonták és ez szomorú bizonyítékát adja a hivatkozott *Budai Krónika* hitelességének.

1964. tavaszán a középkori zsidónegyed területén gótikus pillérmaradványokkal ékes kapúalj mennyezetén vörösfestésű héberbetűs felíratokat találtak. Az egyik kép felfelé fordított íjjat ábrázol, a másik Dávid csillaga. Az íjjas ábrázolás szövege Chana imájának egy mondata (Sámuel I. Könyve, II. 4.). A hatágú Dávid-csillagot a papi áldás szövege (Mózes IV. könyve, VI. 24-26) kíséri. A szövegek — Scheiber Sándor professzor megállapítása szerint — a XVI.-XVII. századból valók. Maga a kapúaljjá alakított csarnok, — amelynek nyugati falán az asszonyok oratoriumainak betekintő ablaka is kibontakozott, — jóval korábbi a felíratok koránál és gót pillérek maradványai díszítik. A stilusformák sajátosságai a XIV.-XV. század fordulójára keltezik az építményt, amely — ugyancsak Scheiber professzor szerint — a budai szir-szefárd zsidóság temploma volt.

A törökök elleni felszabadító háború során a zsidókat ismét kiűzték és a zsidó épületeket — főleg a városokban — a földdel tették egyenlővé; ebből következik, hogy a török korszakból kevés építészeti maradvány található. Buda

1686. évben történt felszabadítását a zsidó közösség pusztulása és szétszóratása is követte.

Még folyt a nagy felszabadító háború a török ellen, amikor már megkezdődnek a telepítések Magyarország elpusztult vidékein. A magyar főúrak uradalmaik falvaiban külön zsidó községeket létesítenek. Védlevél (Schutzbrief) szabályozza a telepesek jogait és gazdasági viszonyait. A Batthyányak Rohoncon, az Esterházyak Kis- és Nagymartonban, Galántán (1729), a Pálffyak Pozsonyváralján, stb. fogadnak be nagy számban zsidókat. A védlevélből nem hiányzik az a pont, mely megengedi zsinagóga építését és zavartalan használatát. Az 1690 január elsején kelt kismartoni védlevél második pontja: "Sollen Sie allen ihre jüdische Zeremonien zelebrieren und eine Synagog mit ihren Unkosten erbauen."

A rohonci — 1687 július 10.-én kelt — megállapodás nyolcadik pontja szerint: "Ist ihnen unverwehrt ihre Kirche und Schule nach Ihrem Gebrauche ungehindert zu halten." A községek éltek ezzel a jogukkal. Rohonc 1718.-ban épített új zsinagógát, amely napjainkig fennállott és amelyről más helyütt még megemlékezünk (38, 39, 40).

Az 1735-38. évi országos zsidó összeírás a legnépesebb köszségeket a nyugati határszélen találja. Pozsonyváralja 770, Kismarton 800, Nagymarton 375, Rohonc 323 zsidót számlál. Ezek rendezett községek, élükön a rabbival, valamint egyéb hitközségi funkcionáriussal, még a *scholae pulsator* (Schulklopfer) sem hiányzik.

Mint említettük, az új pártfogók, szintén a Zichyek, Pálffyak, Batthyányak, Esterházyak, Czirákyak, Pongráczok és az ország legtöbb földesura, mint kegyúr, szívesen fogadta birtokaira a városokból eltávolított és máshonnan vándorló hasznos és munkás zsidókat, akiknek hitközségei megkapták, szinte teljes egészben, — a földesúri joghatóságtól — régi, városi jogállásukat. Minden új zsidó településen hamarosan felépült a zsinagóga is.

A városi zsidó *"Communitas"*-ok, *"Universitas Judaeorum"-ok*, templomaikkal együtt eltűntek és helyükbe lépett a főúri és vármegyei *"Civitas Judaica"*, sőt az Esterházyak birtokán *"Separata Civitas Judaica"*, vagy németül *"Fürstliche Esterházysche Judengemeinde"* működött. Ezek a közületek lényeges kiváltságokban részesültek. A földesúrak támogatták a zsidó templomok építését.

A földesúrak, mint kegyúri hatóságok, sokkal liberálisabban kezelték a letelepedési engedélyeket, mint a városi polgárok, vagy akár a király. Megengedték, hogy minden hivatalosan letelepedett zsidónak jogában álljon az uradalomban az úgynevezett háztartási, vagy vallási szükségleteket szolgáló, alkalmazott zsidókat ideiglenesen maga mellé telepítenie. Ezek jogait külön védlevél *(Schutzbrief)* szabályozta. Igy került sok régi budai zsidó, akit Mária Terézia 1746-ban Budáról kiűzött, Óbudára, a Zichy grófok fennhatósága alá. Óbudán már az 1735-ös összeírás 206 zsidó lelket számlált. A Budáról történt kiűzetés után ez a szám erősen emelkedett és lehetővé tette Magyarország egyik legmonumentálisabb zsidó templomának megépítését.

Igy kezd vidéken a földesúr, mint kegyúr, hivatalos, erkölcsi, sőt igen gyakran anyagi támogatásával épülni a zsidó imaházak egész sora.

A MAGYARORSZÁGI ZSINAGÓGAÉPÜLETEK STILUSKORSZAKOK SZERINT

A magyarországi zsinagógaépületek mindmáig ismert maradványait a következő stiluskorszakok szerint csoportosíthatjuk:

1. *A középkor és a korai modern korszak.* Ebből a szem-

pontból voltakép egyedülálló a nemrég feltárt soproni és budai zsinagóga. (XIV. század; 1, 2, 6, és 7). Idetartozik még a nagymartoni (Mattersdorf), amely a hitleri idők martaléka lett, a pozsonyi és bazini, amelyet régen más rendeltetésű épületek falainak részeiben maradtak meg. A középkor eredetileg csak férfizsinagógát ismert. A mi templomaink már a késő középkorból valók, de még teljesen elválasztottak.

2. *A XVIII. század.* Ez a földesúrak védelme alatt, állandó jelleggel letelepedett zsidók zsinagógaépítési korszaka.

A XVIII. század első harmadától kezdve a zsidó hitközségek közül a jelentékenyek a Kárpátok alján keletkeznek, ahova Ausztria zsidó kereskedői, részben kisiparosai, különösen a cseh és a morva tartományokból, Magyarországba kezdtek szívárogni, Liptószentmiklós, Trencsén, Pozsony, Kismarton, Vasvár irányában. Ezek a hitközségek hozták a német ritust, valamint a német stilust is Magyarországra. 1:2, 2:5, 1:3 arányú, négyszögalakú templomokat építettek, többnyire a nyugati oldalon fából készített, kis női karzattal.

Ezen kor zsinagógaépítésére jellemző az akkori idők ízlésének megfelelő barokk irányzatú stilus. Ez a ferde tetősíkok találkozásánál a homlokzat felett, bádogkelyhet alkalmaz díszítő motivumul. Nyilván hangsúlyozni kívánja, hogy eltér az uralkodó katolikus vallás építészeti megnyilvánulásaitól. (Ilyenek az albertiirsai (15), ácsi (117), zsámbéki (50), stb. zsinagógák tetődíszítményei.)

3. *XIX. század hajnala* — Ebben a korszakban a zsidók emancipációs törekvéseik alátámasztásául, már a zsinagóga külső megjelenésében is akkor divatos stilusát, a neoklasszicizmust alkalmazzák. A főhomlokzat oszlopsorai és felette a klasszikus háromszögletű oromfal, a tympanon, impozáns jelleget kölcsönöz a kor zsinagógáinak (Óbuda (193, 194), Baja (197), Gyöngyös (124), Húnfalva (127, 128), Várpalota (204), stb.).

4. *XIX. század második fele.* Ebben a korszakban az elnyert emancipációban élő zsidóság gettóélete megszűnik. Pompásnál pompásabb zsinagógákat épít a városokban, amelyek csak most nyitották szélesre kapúikat a zsidóság számára. A zsinagóga kupolája versenyez magasságban a dómokéval. Stiluskeresés közben vissza-visszatérnek a régi mór-stilushoz, a minaretszerű tornyokhoz. A XIX. század utolsó harmada Európa-szerte fellendíti az újromantikát, amelynek egyik stilusiránya az orientalizmus. Ekkor épül a debreceni Csokonai-színház is, a pesti Vigadó is arab díszítéssel. Ebben a korban épül Budapesten a Dohány-utcai (209) és Rumbach-utcai (213), vidéken pedig a győri (249), jászberényi (163), monori (239), székesfehérvári (241), temesvári (232) zsinagóga.

5. *A századfordulótól az első világháborúig.* Ebben az időszakban zsinagógaépítés terén Magyarországon a legnagyobbat Baumhorn Lipót alkotta, aki huszonnégy zsinagógát tervezett és ezek közűl a legszebbel, a szegedivel (380, 381, 382) megalkotta azt a zsinagógaépítészeti stilust, amely külső megjelenésében és belső elrendezésében a célnak és esztétikailag legjobban megfelel. Ezek a zsinagógák bizánci szerkezetűek. Négy oszlopon nyugvó kupoláik szférikus háromszögekkel záródnak a négy oszlopfejre. A mohammedán templomépítés ízlése hasonló, mintha a sémitákat vonzaná az égboltozatot utánzó kupola, türkiz és arany mozaikkal. Megvan a közelség egymáshoz és a paphoz — de a terem gyors kiürítése is könnyű.

6. *A két világháború között.* E korszakkal a magyar zsinagógaépítészet le is zárul. Jellemzője, hogy modern tervezési adottságok és stilus ellenére sem tud elszakadni az orientálizmustól. Így a Kozma-tervezte kassai zsinagógában, a Deli- és Faragó-tervezte Hősök templomában Pesten (445,

446, 447). Megjegyezzük, hogy a korok nem mindig határolhatók el élesen, mert ugyanazon zsinagógát többször átépítették, különböző stilusok szerint.

A KÖZÉPKORI ZSINAGÓGÁK

A nyugatmagyarországi Nagymartonban állott 1938-ig, Ausztriának Hitler által történt megszállásáig az a zsinagóga, amelynek felírata hírdette, hogy a VI. évezred 154.-ik évében, azaz 1393/94-ben épült.

Gótikus oszlopai és ívei voltak. Pollák Manó neves műépítész szerint a templom kelet felé eső része, amelyet dongaboltozat borított és falát három pár magas ablak törte át, kívülről pedig tíz ív támasztott, valószínűvé teszi a templom középkori származását. Mindez a nácipusztításnak esett áldozatul.

A Városépítési Tervező Vállalat, 1954-ben a soproni Újutca 11. sz. ház udvari traktusának emeletén három csúcsíves, mérműves ablakot és egy középkori ajtónyílást tárt fel. E helyiség felett levő gótikus keresztboltozatok már régebben ismeretesek voltak. Mindez két szint magasságának megfelelő, egyhajós, oszlop nélkül szűkölködő, tágas terem, 9.35 hosszú, 6.07 széles és 7.5 m. magas, bordás, kettős keresztbolthajtással, rozettás, kerek, boltozati zárókővel. A keleti falban megvan a frigyszekrény (aron hakodes) mélyített fülkéje. Felette csúcsíves oromzati kő volt, háromkaréjos vakmérművel, ókori hagyomány szerint. A frigyszekrényhez már lépcsők vezettek fel. A déli és nyugati falon két-két gótikus ablak, jobbra és balra pedig 1-1 rézsűs, gótikus ablak volt, a frigyszekrény felett.

A zsinagóga előcsarnokába a kapúaljból oldalajtón lehetett belépni. A régészeti vizsgálat kiderítette, hogy a zsinagóga 1350 körül épült, rengeteg apró része maradt meg (sarokvasak, pántok, stb). A zsinagóga eredetileg szabadon állott, majd nyugati falához rituális fürdőt építettek. Hosszúságának aránya a szélességéhez 3:2. Jól konzerválva maradt meg a bazini (Pezinck) zsinagóga. Ma mozgófényképszínház (454).

A XVIII. SZÁZADBELI ZSINAGÓGÁK

A második csoportba tartozó templomok közül a legrégibbek egyike Rohoncon (Rechnitz) épült 1718-ban és csak a németdúlás idején pusztult el (38). Rohoncon már a XVII. század első felében éltek zsidók és gróf Batthyany Ádám 36 zsidó családnak adott védlevelet. Részükre külön, kis zsinagógát épített, utána bérjövedelmet szedett. A zsidók a templomot 1707-ben megvásárolták tőle. A ma romokban lévő templom 1855-ben került restaurálásra. Mellette volt a paplak és az iskola. Kegyszereit kiváló mesterkezek alkották, Rohonc zsinagógája környékének egyik legszebb építészeti alkotása. Belső kiképzésének szépségét emelték a freskók, amelyek különböző bibliai jeleneteket ábrázoltak. A bolthajtásos mennyezet barokk keretbe foglalt imaszöveget tartalmazó felíratokkal volt díszítve.

A Magyar Zsidó Oklevéltár III. kötet 169, okmányában található a rohonci hitközség panasza Batthyány-Strattman Eleonóra grófnőhöz, hogy a zsinagóga ablakait beverik (1720).

Jellemző a kor zsinagógaira a belső térkiképzés, amely a templom belső terét a középen elhelyezett tóraolvasó emelvény (bima) köré emelt négy konstrukciós oszloppal kilenc keresztboltíves mennyezetre osztja. Ez a stilus rokonságot tart azzal a lengyel zsinagógaépítési móddal, amely felváltotta a középkor kétoszlopos és kéthajós rendszerű építészeti stilusát (Prága-Altneuschul, Worms-Rashi-templom, stb). Külső megjelenésükben ezek az épületek barokk ízűek voltak, azonban legtöbbjük annyi renoválás on és hozzáépíté-

sen ment át, hogy eredeti stilusuk elmosódott az évszázadok folyamán és változó korok építőmestereinek kezén elsikkadt az eredeti jelleg. Az akkori időkhöz képest impozáns méretű templomok voltak. Alkotóik — valószinüleg koruk szellemének megfelelően — még nem merték a zsidó vonatkozású jelképeket alkalmazni. (Menóra-hétágú gyertyatartó, Dávid-csillag, két kőtábla, stb.) Helyettük az egyenesvonalú nyeregtetők csúcsívtalálkozásában szépen kidolgozott bádogkelyhet találunk, természetesen barokk stilusban, mint jellemző, zsinagógát díszítő motivumot. (Lásd: Mád, 1795, (61), Alberti-Irsa, 1809 (15), Zsámbék, 1810 (50), Húnfalva, 1821 (127), Apostag, 1822 (16), Tállya, (75), stb,). Ezen zsinagógák építői még általában nemzsidók. Mint reformot említik ebben a korban, hogy Liptószentmiklóson, 1729-ben, a nehány lépcsővel mélyített terem nyugati részét elrácsozták és nőknek bocsájtották rendelkezésre.

J. M. Korabinsky, II. József korában mgjelent, Magyarországról szóló földrajztörténelmi lexikonában több, mint harminc község mellett jelzi, hogy a községnek zsinagógája van. Ezt általában minden megjegyzés nélkül teszi, csak a Moson-megyei Oroszvár (Karlburg) és Temesvár zsinagógáját mondja szépnek, a sátoraljaújhelyit pedig nagynak. Az oroszvári zsinagóga egyébként 1928-ig állott fenn, akkor düledező állapota miatt a hatóság lebontotta. Szépen faragott frigyszekrényének darabjai még a harmincas években ott feküdtek a közeli Rajka község templomának padlásán. Értékes, régi kegyszerei pedig (tóradíszek) a pesti zsidó muzeumba jutottak.

Ebben a korban a zsidók már tudnak áldozni zsinagógára.

Ma is fennáll — őrizve különleges jellegét — a nagytényi orth. imaház (31, 32), amely már az 1759-es *canonica visitatioban* szerepel. Téglalap alaprajzú, eredetileg gazdasági célokat szolgáló épület volt, erősen átalakított barokk homlokzattal. Valószínűleg a XVIII. század első felében a helybeli uradalom gazdasági épülete volt és a második felében alakíthatták át. Alápincézett. A női karzat öntöttvas oszlopokon nyugszik. A sima és tagolatlan épületet megújított barokk főpárkány zárja le. Oldalhomlokzatát — a karzatívek oldalnyomásának felvételére — pillér tagolja, felette a főpárkány golyvázodik. Az épület hosszoldalain 3-3 hátsó, rövidebb oldalán két magasan elhelyezett, egyenes záródású, keresztezetlen ablak nyílik, vaspántos pálcaráccsal. A kőkeretes főbejárati ajtó az előkertből vezet az imaházba. A bima kovácsvas rácsa a múlt század elején készült.

A XIX. század első évtizedeiben megindul a kapitalizálódás a mezőgazdaság terén. Uradalmak középpontjában népes zsidó községek fejlődnek. Ekkor épülnek a nagy falusi zsinagógák: Lovasberény (106), Hőgyész (26), Gyönk (23), Apostag (16), Aszód (411), Irsa (15), stb. községekben. Nagyobb zsidó gyülekezetek alakulnak a városok szomszédságában levő helységekben. A városokba még nem engedik be a zsidókat letelepedésre, de naphosszat ott akarnak foglalatoskodni. Este visszatérnek lakóhelyükre.

Miskolc mellett Hejőcsaba, Győr mellett Győrsziget, Eperjes mellett Sebeskellemes (135), Kassa mellett Rozgony mutatnak erre példát. Zsámbék (50) Buda közelségének köszönheti betelepülését.

Mind e helyeken zsinagógák épülnek ezekben az évtizedekben. Így lettek a XIX. század első évtizedei a falusi templomok keletkezésének időszakává.

*

Még a XVIII. században épült (vitás, hogy 1757-ben, vagy 1785-ben). Marosvásárhely mellett, Erdély legrégibb, ismert zsinagógája, a náznánfalvi (14). Ez, stilusát és keletkezésének idejét illetően is, inkább a második kategóriába tartoznék. De megbontja a stiluskeretet, mert — lévén fatemplom — már a zsidó mester építette újabbkori zsinagó-

gák közé tartozik. A kémény nélkül szűkölködő faépület belső boltozatait faragták és a lengyel fazsinagógákhoz és erdélyi unitárius mintákhoz hasonlóan, belül festményekkel díszítették.

Ebben a korban Magyarországon nem voltak még zsidó építészek. A templomok tervezői nem-zsidó szakemberek voltak. Az iparosok között már ekkor is voltak zsidók. Megállapíthatjuk, hogy a fatemplomok építői zsidó iparosok voltak, többnyire asztalosok. A náznánfalvi (Marosszentkirály) fatemplomot a spanyolzsidó mesterember, Frankl Mózes Izsák építette. Az egyszerű zsinagóga felső ablaksorát a női templom megvilágítására építették, ajtaja és feljárója a déli oldalon van és a földszíntről nem látható, mert a női karzatnál csak araszny rést hagytak a templom fölé, azt függönnyel eltakarva. A férfiak bejárata az északnyugati sarkon van.

Különleges díszítést nem alkalmaztak, de a frigyszekrénynyel szemben a nyugati oldalon két hasonló írású, latinnyelvű falitáblát függesztettek imádsággal. Az egyik II. József császárért, a másodikat Barcsay Lászlóné, Keresztúri Borbáláért, Marosszék főkirálybírójának lányáért, aki a templomhoz a telket adta.

A XIX. SZÁZAD HAJNALA

A zsidó élet bizonytalansága enyhülni kezdett a XIX. század derekán. Ekkor már, a francia forradalom mintájára Európa kezdi elismerni a zsidók jogait. Ennek folytán már nagyobb közületekbe is tömörülhettek. Az 1840-es évben, az osztrák törvényhozás szabaddá tette a zsidók letelepedését a városokban, azonban az ingatlanszerzés még mindig nagyon nehéz volt. Így Budán és Pesten is, eleinte csak bérelt helyiségekben rendezhettek Istentiszteletet; Budán a Fő-utcából nyíló Halász utcában, továbbá Újlakon, majd a 40-es években a Szarvas-téren (Szebeny Antal-tér), az iskolaépületben. Pesten Országúton (Károly-körút), a báró Orczy-házban van egy templomuk és egy zsinagógájuk (81, 107). De még 1848-ban is panaszolják: "Mostanáig mind a két egyház, — fájdalom! — még mindég bérelt szállásban létezik."

Közben felépültek a mádi (1795, 61), bonyhádi (1796, 19), tállyai (75), tarcali copfstilusú zsinagógák. Óbudán, az 1820-21-ben Landherr András tervei szerint épült (193, 194), neoklasszikus stilusú monumentális zsinagógánál a tetőkiképzés bádogkelyhe még megtalálható. A II. világháború után szentélyfala függélyesen végigrepedt és a templom majdnem összedűlt. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy, a régi óbudai zsinagógát, amely 1820-ban már lebontásra érett volt, nem építették egészen újjá, csupán a déli homlokzatot alakították át és az oszlopos előcsarnok a tympanonnal (háromszögletű oromfal) az épület nyugati homlokzatára került. Új tetőszerkezet is készült. Megerősíti az elmondott feltevést, hogy a második világháború után, a restaurációkor, Csemegi József restaurátor, 1947-ben írt értekezésében az alapfalakra és egyéb tényezőkre utal, amelyek előbb fennállott templomra engednek következtetni. A templom alapfalai kétségkivül ókori római kultúrrétegen állanak. Óbudán is — mint Sopronban és több helyen — megtaláljuk a hagyományos épületmélyítést, azaz a bejárati épület tervezésének idején külső körülmények már nem akadályozták az építmény magasság-irányában történő terjeszkedését. Így csupán a zsoltár már említett ígéjének szellemében történt a zsinagóga padlójának ideiglenesen a környező utcaszínt alá helyezése.

Bizonyítja a négyoszlopos stilusból történő átalakítást a négy középoszlop, a tóraolvasás emelvénye körül; ez azonban már nem konstrukciós, azaz nem tetőalátámasztó, hanem csupán díszítési célokat szolgál. Az oszlopfő helyett

négy kiterjesztett szárnyú sas található. A zsinagóga hat korinthosi oszlopú előcsarnoka és belső dekorációja valószínűleg Pollack Mihály közreműködésével készült, noha az ő eredeti terveit nem fogadták el, annak túlméretezett költségvetése miatt. Így is az építkezés kerek 130,000 bécsi forintba került. Építészetileg a zsinagóga csonka bazilikának számit, mivel a belső térbeosztása asszimetrikus. A hátsó karzaton kívül csak az északi oldalon van karzat. Ez a megoldás átmenetet képez a centrális elrendezésű falusi és a később tárgyalandó zsinagógák, valamint a háromhajós, bazilikajellegű zsinagógák között is. Rachel Wischnitzer-Bernstein és Georges Lukovsky neves zsidó műtörténészek szerint az óbudai zsinagóga ma is a magyarországi zsidóság egyik legszebb épülete, stilusának tisztaságával és vonalainak formaerejével.

Az újjáépítés 1820 áprilisa és 1821 májusa között szokatlanul rövid ideig tartott. Erre vallanak a sietve és pongyolán készült körítőfalak, amelyek néhol elérik a 2 m. vastagságot is. De erre vall a főpárkányzat pontatlan elhelyezése is. A templomtér északi oldalához a földszinten és a második emeleten helyiségek, az első emeleten pedig, a templomtérre nyíló karzatfolyosó csatlakoznak. A földszinti helyiségeket a templomtérrel, — nyugat felől — folyosószerű előtér köti össze, amely felett az emeleten egy-egy, a templomtérhez kapcsolt karzat található. E karzatokhoz az építmény délnyugati sarkában elhelyezett és a főhomlokzat jobboldali mellékbejáratain át megközelíthető lépcső vezet, viszont a második emeleti helységek közvetlen elérésére az északi oldal tengelyében álló toldalékba foglalt lépcsőház szolgál. A déli homlokzatot öt pár, ugyancsak korinthosi oszlopfejjel ellátott fapillér tagolja és közeiket félkörös falívek erőteljes architekturája tölti ki. Az ekként négy falmezőre bontott déli homlokzatot négy hatalmas ablak töri át, amelyek a templom bőséges megvilágítására szolgálnak.

Keleti homlokzata egyszerűbb és kiegyensúlyozatlanabb, a második emeleten vakablakokkal.

A legegyhangúbb északi oldal falfelületét egyenlőtlen távolságokban elhelyezett ablakok tagolják. A lépcsőház arányai javítják itt az architekturát.

A templomtér impozáns méretei, hatalmas boltozata, karzatainak architekturája, a bima művészeti formája ellensúlyozza az asszimetrikus bejárat kedvezőtlen hatását.

Az annakidején fiatal és tehetséges tervező a magyar későbarokk építészet formáin nevelkedett. Abban a szellemben, amely a külső tömegszerűséget, a klasszicizáló részletformák takarékos felhasználását és a nyomott kosárívek előszeretettel való alkalmazását kívánta. Ennek a tizennyolcadik század végén elinduló stilusmozgalomnak érezzük utolsó megnyilvánulását a templomtér boltozatában, a karzatboltozaton, vagy a keresztény templomok oltárára hasonlító tóraszekrényen.

A neoklasszikus formát, amely az óbudai zsinagógában mutatkozik, Landherr nyilván Pollack Deák-téri evangélikus templomáról is tanulta, ámbár a belső térkiképzésben őt utólérni nem tudta.

Az óbudai zsinagógát 1900-ban és 1948-ban renoválták. Ullman Gyula 1900-ban a második emelet négyszögletes ablakait köralakúvá alakította, a belső díszítés sikeres megtartása mellett. Mindazonáltal mindkét renoválás a templomot némileg megváltoztatta.

Landherr Andrásnak tulajdonítják az 1821-ben épült hűnfalvi zsinagóga tervezését is (127). Zárt porticusa, magas tetőzete, belsejének négy oszlopon nyúgvó centrális elrendezése, még inkább tükrözik a megelőző barokk szellemet, mint az óbudai templom. Ezért látszik Landherr szerzősége valószínűnek. (Pollack Manó értékes kézírásos fel-

jegyzéseiben, amelyeket a pesti zsidó muzeumra hagyott, a templom tervezőjének a lőcsei Minquarinit tartja.)

Az óbudai templom asszimetrikus elrendezésével találkozunk a lovasberényi zsinagógánál (106), amelyet 1825-ben déli és nyugati oldalán oldalkarzatokkal bővítettek.

Teljesen az óbudai templom hatása alatt, 1835 és 1840 között épült a ma romokban heverő várpalotai templom (204), amelynek ion oszloprendszerű előcsarnoka és négy csehboltozatos mezőre oszló födéme művészi szempontból jelentékeny teljesítmény volt a maga idejében.

Liptószentmiklós is épített, 1842-ben, új templomot (196) és terveit a kor klasszicizáló ízlésében, a legtekintélyesebb pesti építészek valamelyike, Hild, Hofrichter, vagy Landherr készítette.

Ez a korszak indítja meg az új zsinagógaépítészeti stilust, amely a neoklasszicizmus hatása alatt oszlopos előcsarnokot képez és külső megjelenési formájában is impozánsan kihangsúlyozza a zsinagóga középület-jellegét. Ez a tervezés iránya a tizenkilencedik század első felében. Így épült Abony (198), Baja (197), Várpalota (204), Gyöngyös (124) és Mezőtúr (199) zsinagógája.

A SZABADSÁGHARC (1848-49) UTÁN

Pesten, a tizenkilencedik század első felében csak bérelt épületben lévő zsinagógákat találhatunk, hiszen az 1840, évi XXIX. t. c. életbelépése előtt zsidók városban ingatlant nem szerezhettek.

Az "országúti" báró Orczy-féle házban, amely Pest városának falain kívül épült, — Pest városában zsidó akkor még letelepedési engedélyt nem kaphatott — az úgynevezett zsidóudvarban két zsinagógáról is tudunk. Az elsőt már 1796-ban bérelték és 1829-ben alakították át a ház első és második emeletéből zsinagóga céljaira. Ez már háromhajós és két oszlopsor közbeiktatásával készült. Tervezője Zofahl Lőrinc. Ezt a zsinagógát (107) 1937-ig, az Orczy-ház lebontásáig (amikor a Madách-tér került helyére) használta a pesti orthodox hitközség.

Ugyancsak a fenti zsidóudvarban létesült az úgynevezett kultusztemplom, vagy kórtemplom (Kórustemplom), amely a Dohány-utcai nagytemplom felépítéséig a modernebb felfogású zsidóság zsinagógája (81) volt.

1840. évi XXIX. t. c. törvénycikk életbelépte után a zsidóság a falukból a városok felé özönlik. Ekkor alakul ki a jól ismert és általánossá vált homlokzati kiképzés, amely a romantikus irány mór-bizánci stilus-iskoláját követi, sőt gyakran minaretszerű tornyokat is találunk már a zsinagógák épületén.

Ebben az időben az építészet eklektikus gyakorlatú. A keresztény templomot többnyire román, vagy gót megmerevedett kánon szerint építi, mint a középkorban, a zsidókét arab stilusú, orientalizáló sallanggal.

A kiegyezés (1867) után az emancipált zsidóság a városokban hatalmas és mutatós épületeket épített zsinagóga céljaira.

Belső elrendezést illetően is nagy változást tapasztalhatunk: Mindenekelőtt a három oldalfallal (dél, nyugat, észak) párhuzamosan felállított imaállványok (ständer) helyett — amelyek a középen levő tóraolvasó emelvény irányában voltak elhelyezve, — most már csakis keleti irányba néző padsorokat találunk. Ez az elrendezés most már nem kívánja mindenképen a tóraolvasó emelvény középen történő elhelyezését, annál kevésbbé, mert a modern építkezési mód, a vasbeton alkalmazásával, nagyobb térkiképzést és áthidalásokat is meg tud oldani a középen levő oszlopok nélkül is.

Igy megjelenik az új forma, a frigyszekrény és tóraolvasó emelvény egyesítése, oltárszerűen, a keleti főfalon. A tervezők már nem idegenkednek a bazilikajellegű háromhajós megoldástól sem.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az első ilyen stilusban épített zsinagóga éppen a pápai volt (205 és 206), amelyet 1846-ban avattak fel. Még orgonakarzatot is találunk ebben az impozáns, kétemeletes zsinagógában. Kötelességünk azonban megjegyezni, hogy ezt a orgonakarzatot sohasem használták eredeti céljára.

Az új építési formának kialakulását befolyásolta az időközben két részre szakadt zsidóság orthodox és neológ irányzata, amely a zsinagóga külső és belső elrendezésében is kihangsúlyozta a kétféleséget.

A neológ irányzathoz tartozó zsinagógák igyekeznek alkalmazkodni a többi felekezet templomainak külsőségeihez, vagy esetleg túlszárnyalni azokat. (Pl. Székesfehérvár (241), Jászberény (163), Pestszenterzsébet (352) tornyot emelnek.)

Az orthodox irányzatú zsinagógák nagy általánosságban megmaradnak a külső oromzati felfalazással díszített homlokzatnál.

A zsinagógák külső homlokzatának közös jellemzője a hagyományos két kőtábla, amely a magyarországi zsinagógáknak a XIX. század második felétől kezdve általánosan elfogadott szimbolikus jelvényül szolgált.

A két irányzathoz tartozó zsinagógák belső elrendezés szempontjából a következőképen különböztethetők meg:

A neológ zsidóság igyekezett kihangsúlyozni az "áron hákodes" (frigyszekrény) elé helyezett tóraolvasó emelvényt. Ezáltal a szertartás hangsúlyozott része oltárszerűen a frigyszekrény előtt összpontosult. A hívőnek nincs már olyan aktiv szerepe, mint a központi elrendezésű "bima" körül volt, amely a zsinagógának tanház-jelleget adott.

A neológ zsinagógákban a tanház, a szertartásnak megfelelően, a rabbi rendszeres prédikációjának színterévé változik és ezért külön díszes szószéket alkalmaznak. A neológ irányzatú zsinagógák jellemzője még, hogy a női karzat mellvédje csak az imaállvány magasságáig terjed.

Találunk még a neológ irányzatú templomokban gyakran kórus- és orgonakarzatot is.

Mindezzel ellentétben az orthodox zsinagógákban jobban kidomborodik a tanház-jelleg. A rabbi továbbra is középen elhelyezett emelvényről — bima — nem prédikál, hanem tanítja híveit. A női karzat mellvédje itt rácsos kivitelű és a padló nivójától számitott körülbelül két méter magasságig emelkedik. A rácsozatot itt úgy szerkesztik meg, hogy arról a nők számára csak a lelátás van biztosítva, az istentisztelet szertartásának követésére.

A PESTI DOHÁNY-UTCAI ZSINAGÓGA

A pesti Dohány-utcai zsinagóga (209, 210, 211, 212) a legnagyobb magyarországi zsidótemplom.

Attól kezdve, hogy Pest kapúi megnyíltak a zsidók előtt, a pesti zsidóság száma rohamosan növekedett. Az 1857-ben megejtett népszámlálás szerint a pesti hitközség 27,101 zsidót számlált. A pesti hitközség ekkor már 57 esztendős volt, de templomai már évekkel ezelőtt szűknek bizonyultak és egyre sürgetőbben jelentkezett az az óhaj, hogy a hívek befogadására alkalmas, monumentális zsinagógát építsenek. A hitközség vezetősége mindenekelőtt megfelelő telket keresett. Mivel akkor zsidók még ingatlant nem vásárolhattak, 1837-ben 32 esztendőre bérbevették báró Baldácsy Antaltól a mai Dohány-utcai templom telkét. 1841-ben megszerezték a telek folytatását kelet felé, a Síp-u. 12 sz. alatt levő

ingatlant, amelyet iskola céljaira szántak. 1844-ben sikerült a telekvásárlásokat véglegesíteni és ezzel a Dohány-utcai és a Síp-utcai telkeket véglegesen a pesti hitközség tulajdonába vették.

1845 szeptember 3.-án tartották a döntő ülést, amelyen Schwab főrabbi és a mellette működő rabbitanácsosok hozzájárulásával elhatározták, hogy olyan templomot fognak építeni, amelyben megőrzik a hagyományos ritust, de az istentisztelet ünnepélyességét és fényét orgona és énekkar felhasználásával fokozzák. Egyidejűleg elhatározták azonban azt is, hogy később a régi zsinagóga hívei számára külön templomot építenek. (Ennek a határozatnak megvalósítása lett később a Rumbach Sebestyén-utcai templom.)

Ezután került sor a pályázatok kiírására, az építés terveinek előkészítésére. A beérkezett pályázatok elbírálása, az eltérő vélemények összhangbahozatala, érdekellentétek kiegyenlítése és a döntés ismét évek sorát vette igénybe. A pályadíjnyertes Förster Lajos bécsi professzor, építésznek igen komoly ellenjelöltekkel, így Hild Józseffel és az együttműködő Feszl-Gerster-Kauser pályázókkal kellett megküzdenie.

Hild József, a legnagyobb magyarországi bazilikák építője, klasszicista stilust javasolt. Feszl Frigyesnek, a pesti Vigadó építőjének és társainak terve bizánci stilusban kiképzett kupolás templom volt. Mindegyiknek, különösen az utóbbinak sok híve akadt. Végül mégis a Förster-féle mórstilusú terv győzött és került kivitelre.

A budapesti helytartósági osztály 1853 október 10.-én kelt 15,402 sz. rendeletével engedélyezte a templom felépítését. 1854 július 30.-án fogtak a telken lévő épület lebontásához. A templom építési munkálatait Förster távollétében Wechselmann Ignác műépítész vezette, aki mellett Schumann Károly mérnök dolgozott. Jelentős szerepe volt, különösen a díszítések tervezésénél, Feszl Frigyesnek is.

A templom építési és berendezési munkálatai 1859 tavaszára befejeződtek. 1859 augusztus 16.-án dr. Meisel Farkas Alajos elfoglalta a főrabbiszéket és az ünnepélyes felavatás már az ő irányításával és részvételével, még abban az évben, a főünnepek beköszöntése előtt megtörténhetett. Goldmark Károly erre az alkalomra külön kompoziciót írt a 24. zsoltárhoz. A kézirat fennmaradt.

A kivitelre került terv külsejében a zsinagógatipus sikerült alkotásainak egyike. A világos és sötétszínű téglák váltakozása, a minaretszerű, keleties ízű kupolában kicsúcsosodó tornyok, a fínoman méretezett előudvar, művészi koncepcióra vallanak. Kevésbbé szerencsés a háromhajós, aránytalanul magas és hosszú csarnok. Vasoszlopnyalábokon nyugszik a három hatalmas félkörív, amely az északi és déli oldalon a két emeletes karzatot borítja. Három üveges felülvilágító csak elégtelen világosságot juttat a terembe, amelybe két szószéket helyeztek a két első oszlopnyaláb mellé.

Az említett háromhajós és magas, hosszú csarnok oszlopaival 3 oldalról a két emeletsoron végigfutó női karzatokat tartja. A művészi kivitelű frigyszekrény tervezője Feszl Frigyes.

Az alkalmazott dekorativ elemeknek a Vigadóéival való rokonsága már egymagában is valószínűvé teszi Feszl Frigyes közreműködését. Feszl bécsi műveivel történő összehasonlítás és az egykorú feljegyzések is tanúsítják, hogy a frigyszekrény részletei Feszl tervei szerint készültek és ezek a templom belsejének legsikerültebb részletei.

1933-ban, amikor a Dohány-utcai zsinagógát restaurálták és a központi fűtés és szellőzés részére az épület alagsorát kívánták igénybe venni, a frigyszekrény alatt lévő részen előkerült a templomközösség célját szolgáló rituális fürdő (mikveh), amelyet a gondos építők száz évvel ezelőtt, mint

minden zsinagóga elengedhetetlenül szükséges részét, felépítettek.

A zsinagóga valójában túlméretezett költségvetése anyagilag nagyon megviselte a hitközség teherbíró képességét és ezért alig találunk nemes anyagokat a művészi kivitelű zsinagógában. Sőt már a felavatás után repedések mutatkoztak a mennyezeten és a templom építését vezető és ellenőrző Wechselmann Ignác, Clark Ádámmal, a Lánchíd építőjével, kénytelen volt elvégeztetni a szükséges javításokat.

A gyönyörű zsinagógában 1500 női- és férfiülés számára van hely. Méretei: 55 m. hosszú 26 m. széles. Belmagassága 26 m. Toronymagassága 44 m.

A Dohány-utcai templom a magyar zsinagógaépítészetre egy emberöltőn át rányomta bélyegét. Közvetlen hatása alatt épült 1866-ban a Buda-Öntőház-utcai (353, 354) mórstilű zsinagóga, amely a második világháborúban bombatámadás áldozatául esett. Knabe Ignác műve volt. Ugyanezen hatást mutatta Székesfehérvár temploma (241), Cometter Bernardin műve (1862), Temesváré (232), amelyet Schumann Ignác bécsi építész tervezett. Gerster Károly és Frey Lajos építették 1869-ben a pécsi zsinagógát (247, 248), amelyben a felhasznált nemes anyagok és a jó világítás ünnepélyes hatást érnek el. Ők építették egyébként már 1846-ban a klasszicizáló ízlésű bajai templomot (197), keleten elhelyezett bimával.

Ugyancsak a Dohány-templom mintájára épült templom 1871-ben Kecskeméten (265), 55 méter magas kupolával.

A pesti izraelita hitközség konzervatívabb hívei számára 1872-ben felépült a művészi értékű Rombach-utcai zsinagóga (213, 214), amelynek tervezője a modern építészek egyik legkiválóbbika, Wagner Ottó.

Az épület mór stilusú, a homlokzatba iktatott két minaretszerű tornyával tetszetős külsőt ad az épületnek. Alaprajzi elrendezése centrális és szabályos nyolcszög, amely kihangsúlyozza a terem közepén levő bimát.

Hasonló alaprajzi elrendezést találunk az 1870-ben épült, Benkő Károly tervezte, centrális és kupolás, győri zsinagógánál (249, 250).

Ugyancsak bizánci szerkezetű, mórstilusú, Debrecen Gaertner Jakab tervezte gyönyörű nagytemploma (216). A régi szegedi zsinagóga (140, 141) 1842-ben épült és a neoklasszikus jegyet viseli. A Korona-utcai kapu két oldalán táblák jelzik az 1879. évi árvízet.

A zsinagógaépítés ezután Budapesten a század végéig szünetel, kivéve az Országos Rabbiképzőintézet Kolbenheyer Gyula tervei szerint épült és 1877-ben avatott templomát, a Budapesti Talmudegylet 1885-ben épült zsinagógáját, a pesti izr. hitközség polgári iskolájának 1896-ban épült templomát, valamint az 1888-ban elkészült újlaki (Zsigmond-utca 49) kis zsinagógát (373, 374), amelyet Fellner Sándor épített. 1892-ben épült, Freund Vilmos tervei szerint, a Pesi Chevra Kadisa Aggok Házának temploma.

A közszolgák társulatának zsinagógájából épült az Országos Bikur Cholim egyesület zsinagógája a Dessewffy utcában.

A XIX. SZÁZAD VÉGÉTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A zsinagógaépítészet virágzása Magyarországon a századfordulóra esik, miután a zsidóság az emancipáció után elnyerte a recepciót is, azaz nemcsak a zsidó egyént, de a zsidó vallást is egyenjogúsították.

Az iparosodás a zsidóság gazdasági jólétét nagymérték-

ben előmozdította. Ebben a korban emelkedik ki Magyarország leghíresebb zsinagógatervezője, a győri Baumhorn Lipót.

Már mielőtt a szakosítás Európaszerte elterjedt volna, ő már az építészetnek erre az ágára irányította erejének javát és rendkívüli tehetségét. Szebbnél szebb zsinagógákat emelt az ország különböző városaiban. Első terveinek egyike az 1890-ben épült esztergomi zsinagóga (399). Jelenleg már más célt szolgál.

A huszonnégy Baumhorn-tervezte zsidótemplom közül is kiemelkedik a szegedi (380, 381, 382), amely egyike a legszebb európai zsinagógáknak.

A tervezésben mesterének, Lechner Ödönnek hatása, tehát a romanticizmus legmodernebb kisugárzása, döntő hatással volt Baumhornra, aki munkájában a legapróbb részletekig egyetértésben járt el a templom botanikus főrabbijával, Lőw Immánuellel.

Ez az együttműködés a zsidó szimbolikának és hagyományos értelmezésnek gazdag tárházát fedte fel. Ez a hatás Baumhorn későbbi alkotásain is végigvonul. Magasratörő kupolái nemcsak a zsinagógák belsejének hatásos és áhítatot keltő koronázásai, hanem a kor hangulatának megfelelő, monumentális kifejezői is, néha a nyugodt méltóság rovására. Az erős világítás tompítására talán először ő élt a zsidó templomépítésben a művészi festett ablakok misztikusan keresztény eszközével.

A centrális kiképzésű zsinagóga Szegeden 1900-1903-ig épült. Gazdag díszítésű négy homlokzata és belsejének dómszerű, magas térhatása, valamint a zsinagóga jellegének legjobban megfelelő és tradiciókban gyökerező, központi, négyzetes alaprajza megalapozta Baumhorn világhírét.

A zsinagóga és a hagyományosan hozzátartozó iskola, parkjával együtt 2757 négyszögöles (9893 m^2) telket foglal el. A külső kupola magassága a járdától 48.5 m. A belső, tíz méter átmérőjű kupola 31.6 m. magas.

A mór-bizánci hatású, egyéni elgondolású épület közepén emelkedő kupola az ima áhítatának ég felé emelkedését jelképezi. Betetőzése a csillagos ég, a kék üvegkupolának csillagos hátterével. A kupola négy pendentifje, arany-mozaik háttérben, a zsidó vallás főoszlopait hirdeti kobaltkék betűkben. Ahol az épületet tartó négy márványoszlopból a női karzat ballusztrádja kiindul, ott a négy sarkalatos kötelesség található, domború betűkkel: 1) A szülők iránt való tisztelet; 2.) A jótékonyság; 3.) A békére való törekvés; 4.) A Tóra tanulása.

A proscenium felső boltozásán a "Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat:", parancsolatát olvashatjuk héber eredetijében és magyar fordításában.

A frigyszekrény ajtaja nilusi akácból készült, fémverete a bibliai izsóp, a lelki tisztaság jelképe. Belső üvegfala égő csipkebokrot (rubus sanctus) mutat. A frigyszekrény fölött van az ugyancsak kupolával fedett kórus, amelynek falait a tóraolvasás dallamának hangjegyei és a "Dícsérem az Urat, amíg élek, énekelek az én Istenemnek, amíg vagyok" (Zsoltár. 146.) felírata díszíti.

A kupolát körülvevő négy dongaboltozatot az imarendnek és a világtájaknak megfelelő felíratok ékesítik. A frigyszekrénytől kiindulva az elsőn, a keleti oldalon, a reggeli imának megfelelően a "világítótestek Alkotója" szavakat olvashatjuk. Délen a muszaf imából ídézve a "magasztalunk és megszentelünk Téged" felírata látható. A nyugati oldal felírata a délutáni imára utaló "Boldogok a Te házad lakói". A női karzat fölött lévő boltozaton olvasható az engesztelőnapi záróima ídézete: "Tárd fel előttünk a kapút, még a kapú bezárulása idején is."

A férfiak csarnokában a karzat alatt lévő részen négy keresztboltozatot találunk; mindegyiken a Szentírás egy-egy részét szimbolizáló növény rajzát. A délkeletin a csipkebokor stilizált rajza a pentateuchust képviseli. Az északkeleti az első prófétákat kolloquinttel (Kir. K. II. 4. 39). Az északnyugati keresztboltozat csudafája Jónás próféta könyve szerint az utolsó prófétákat szimbolizálja. A Szentíratokat az Énekek Éneke diófáskertje (6. fej. 11. v.) mutatja. A női karzat mennyezetét a Talmudban megemlített növények (rózsa, oleander, nymphaea) rajzai díszítik.

A templomot az aranyozáson kívül csak három szín ékesíti. A hamvasszürke falsík, az elefántcsontszínű dongaél és ballusztráda; világoskék szegélyek és hátterek.

A templom belsejét, a három üvegbetétes nyugati főajtón és a kórus mögött található nagy ablakon kívül, a földszinten 10, az emeleten 7 ablak világítja meg. Az ablakok bordűrje a makkabeus pénzek hármas liliomának ismétlődéséből áll, a sarokban Salome királyné pénzének nyolcas csillagú emblémájával megszakítva. A szebbnél szebb üvegfestésű ablakok főleg az ünnepeket jelképezik, mégpedig szinte kizárólag dús növényi szimbolikával.

A templom bejárata fölött lévő hatalmas nyugati ablak a megemlékezésé. Középen a jeruzsálemi templom melldísze, hétágú csillár, kürtök és áldó kezek. Alatta a régi templom és az új. Jobbra, a felső mezőben, építészeti jelvények között Baumhorn neve, balra, a templom-építtető hitközségi elnöknek, várhelyi Rózsa Izsónak, nemesi címere. (Ugyanígy, a szuezi csatornaépítés trencséni jegenyefenyőfájának szállításán meggazdagodott báró Popper Lipót a maga nagybiccsei márványos zsinagógájában (329) családi címerének jegenyefenyőjét használta fel ülésének díszítésére.)

A szegedi új zsinagóga országos érdeklődésre tarthat számot. Baumhorn tervezte és összekapcsolta a hitközség hivatali épületével. A hitközségi ülésteremben elhelyezett klasszikus olajfestményekre színes üvegablakok vetnek világosságot.

Budapesten Baumhorn építette az Aréna-úti zsinagógát (397). Négyszögalakú, egy közép- és két oldalhajóval és belső kupolával. Kevésbbé sikerült alkotás az 1927-ben épült Csáky-utcai templom (392), amelyet Somogyi György közreműködésével tervezett. Ennek szintén egy középhajója van, melyet mennyezeti üvegezés világít meg, továbbá két oldalhajója és három oldalon karzat. A 1923-ban épült Pávautcai templom (393, 394) hatszögű alapot mutat, a telek követelményeinek megfelelően, amelyen a zsinagóga épült; helyesebben az alapterv négyszögletű és ehhez a női karzat két háromszögű alapon járul. A 1931-ben épült Bethlen-téri templom és a 1929-ben épült gyöngyösi új zsinagóga (124, 125) Baumhorn és Somogyi György közös tervezése. Mindkettő igen sikerült alkotás, a szilárd beton adta lehetőségek művészi kihasználásával.

Baumhorn templomépítészetére a központi elrendezés és emelkedett légkör jellemző. A belső tér rendszerint bolthajtásos és a közepén kettős kupola (külső-belső) van elhelyezve függvényes támasztékkal. A viszonylag nagy, ólomüvegű ablakszínteket gazdagon díszítik jelképek. Külsőleg Baumhorn arra törekedett, hogy a zsinagógát beillessze a városképbe. Belső díszítésbe romantikus túlzásokat és keleti elemeket igyekezett bevinni. Belső tervezése mindig áhítatot keltő.

A kőbányai, díszes és ragyogó zsinagógát (410) Schönteil Károly Hugó építette 1911-ben. A zúglói kis templom (435) 1920-ban épült. A Nagyfuvaros-utcai templom (444) 1922-ben épült Freund Dezső tervei szerint.

Wellisch Alfréd készítette a Fiúárvaház templomának terveit (1900). A Leányárvaház templomának (1949) ter-

veit pedig Roth Zsigmond. Utóbbit magának Herrmann Lipótnak freskói díszítik.

Budapesten a Kazinczy-utcai orthodox templom (440), a Hősök Temploma (445, 446, 447) és a lágymányosi (Lenke-téri) templom (439) épült a modern építészeti stilusnak megfelelően, a 20. század technológiájának kihasználásával. A Kazinczy-utcai templomot Löffler Béla és Sándor 1911-1913 években tervezték. Mivel mélyedésben épült, gyönyörű homlokzata előnyösen érvényesül, még a szűk utcában is. Négyszögalakú, dongaboltozatos födémmel. A női karzat merész kiemelkedése szilárd beton használatával készült.

A zsinagógaépítés ezen virágzó korszaka az első világháborúval zárul le. Ezen idő után főleg a nagyvárosokban épülnek modern stilusú zsinagógák. Szinte általános a két kőtábla alkalmazása külső díszítésül.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháború után épült modern és stilusos templomok egyike a lágymányosi (Lenke-téri) zsinagóga (439), amely 1936-ban épült, Hamburger István és Novák Ede tervei szerint. Téglalap alapjának hosszabb oldalát a frigyszekrény foglalja el, felette orgonakarzattal, oldalán szószékkel. Belseje nemesen egyszerű és monumentális, felesleges dísztől mentes. Hangsúlya a szentélyen van, amely a fehér festésű templomtól elütően égszínkék. A frigyszekrény kerete travertin és vörösmárvány. A festett ablakok adják a templomtér ragyogó színeit, nagyvonalú kazettás mennyezete és nyugati részén alátámasztás nélkül lebegő karzata impozáns monumentalitását. Csak a szervezetlenül középre helyezett bima zavarja a művészi egységet. Tágas előcsarnoka mindaddig, amíg a templom eredeti rendeltetése meg nem szűnt, hétköznapi zsinagógának volt alkalmas.

A művészi nagyság minden kiemelkedő ismérvét viseli a Pesti Izraelita Hitközség Abonyi-utcai fiúgimnáziumának egykori temploma (442, 443), amely Lajta Béla tervei szerint, 1923-ban épült és Hegedüs Ármin vezetése mellett fejeződött be. Teljesen síma falainak egyedüli ékességei a karcsú, festett ablakok. A festmények főleg Izrael történetét, az ünnepeket, Izrael országának térképét és vallási cselekményeket ábrázolnak. Az ablakok fölött van a csekély hajlású födém, amelynek vasbeton gerendáit héber feliratok díszítették. Az egyszerű eszközökkel elért térhatás mesteri. A frigyszekrény keleten oválisan kiszögellő mélyedésbe helyezkedik. Vele szemben van a női karzat.

A budapesti zsinagógaépítészet másik kisebbméretű remeke, ugyancsak Lajta Béla műve, a pesti Chevra Kadisa szeretetházának, 1910-ben épült imaterme. Világos színpompás díszítése, a nagy építész sikerült alkotása.

Örök vesztesége a magyar zsinagógaépítészetnek, hogy a 41 éves korban elhúnyt Lajta Bélának, aki a világ zsinagógaépítészetének felülmúlhatatlan ígérete volt, nem nyílt alkalma nagyobb zsinagógaépület megteremtésére.

Architekturájának eredetisége rendkívüli volt. Lineáris növényi és állati ornamentikájában a legnemesebb zsidó hagyományok és az ősi magyar népművészet ölelkeztek.

Deli és Faragó tettek érdekes kísérletet a klasszicizmus alkalmazására, a modern tervezés adottságaival, a pesti Hősök templomában 1929-ben, a Dohány-utcai templom oldalában és ugyanekkor Kozma Lajos is, Kassán.

A Hősök temploma — Vágó László terveinek megfelelően — egységet képez a Dohány-templommal egybeépített Zsidó Muzeummal. Szép, árkádos templomudvara az 1944-45-ös rémuralom áldozatai közül ezreknek örök pihenője. Kupolás födémű, négyzetalakú előcsarnoka nemes arányaival reprezentál.

Ez a kis templom némi rokonságot mutat az említett kassai templommal, a modern művészet e kimagasló alkotásával, amelynek ovális alaprajza, hatalmas kupolája — kiváltkép az eredeti, még sikerültebb terven — a Pantheon térhatásától inspiráltak. Homlokzatát négy hatalmas oszlop díszíti, Nyugati, tágas előcsarnokából lépünk az ovális kupolával borított templomtérbe, amelynek keleti hosszoldalát a négyszögletű nyúlványban elhelyezett dongaboltozatú szentély (egyesített áron és bima orgonával) dominálja. Nemes anyagokat használ (műkő, márvány). Dísztelen, de a domború, héber felíratos hófehér falakat ragyogó festett ablakok szakítják meg. A kupola dísze kék-arany, a szentély műmárványa kék, a frigyszekrény aranyozott.

ZSINAGÓGAFESTÉSZET

A zsidó hagyomány — a tíz parancsolat alapján — tiltja szobrok és képek készítését. A nemzedékek során, a különböző magyarázatok megvilágításában a tilalom legtöbbnyire a bálvány célját szolgáló kép és szobor készítésére, illetve imádatára szorítkozik.

Ennek megfelelően az utóbbi évtízedekben feltárt ókori zsinagógákhoz hasonlóan, — Magyarországon is több helyen találhatunk zsinagógát freskóval. Gyakori az oroszlánon, szarvason kívül a galamb, a kígyó, az áldást osztó emberi kézfej, a bibliai gyümölcsök, a tízenkét törzs jelvényei, mint fal, vagy ablakdekorációk.

A szegedi zsinagógával kapcsolatban a dekorációról már megemlékeztünk. Ugyanúgy találhatunk a tapolcai (323, 324), csabrendeki (91, 92, 93), nyíregyházi (296) orthodox zsinagógákban különböző bibliai jelenetet ábrázoló freskókat.

Ezek nem művészi kivitelüknél fogva (ámbár közöttük sok művészi is akad), hanem az áhítat ösztönzése szempontjából bírtak jelentőséggel.

Ilyen — ismert — zsidó templomfreskó-festője is volt az egykori Magyarországnak, Rosenfeld Chaim keszthelyi hitközségi titkár személyében, aki hogy keresetét kiegészítse, főleg a dunántúli közeli hitközségeket látogatta és különböző zsinagógákban falfestményeket festett, amelyek némelyike mindmáig megmaradt. A régi kassai (368) és a kecskeméti (164) templom freskóinak festője a híres Horovitz Lipót festő édesapja volt.

Általában a zsinagóga belső festészete, mint díszítő elem, pótolja a keresztény templomok szobrászati ornamentikáját. Igy pl. gyönyörű motivumú, művészi értékű díszítése van a miskolci orthodox zsinagógának (276, 277), a bártfainak (18) és az eperjesinek (222).

Emelte a zsinagóga belső esztétikáját a színes díszablakok alkalmazása. Ez a zsidó történelem és hagyomány szimbolumait alkalmazza díszítő elemként. A templomtér áhítatot keltő belső megvilágítása ezen ablakokon át nagymértékben fokozza a zsinagóga istentiszteleti hangulatát.

Erre példa a szegedi zsinagóga (380, 381, 382), a budapesti Abonyi-utcai zsidó fiúgimnázium egykori zsinagógájának (442, 443) üvegfestésű ablakai.

A díszablakok egyik csoportja a templom belsejében, másik az előcsarnokban, harmadik a lépcsőházban van, Majoros Károly készítette őket (1924-1930). A bibliai történetet és az ünnepeket szimbolizálják. De csak rövid ideig szolgálhatták az iskolát, mert a magyarországi zsidóság sorsában osztoztak zsinagógái is.

INDEX

Abaújszántó, 251
Abony, 198
Ada, 238
Alberti-Irsa, 15
Alsókubin, 376
Apc, 149
Apostag, 16
Arad, 351
Aranyosmarót, 375
Aszód, 411, 412
Ádánd, 87
Ács, 117

Baja, 197
Bajmok, 220
Balassagyarmat, 263
Balatonboglár, 283
Balatonfüred, 88
Baranyamágócs, 320
Barcs, 309
Bazin, 4, 325, 454
Bártfa, 17, 18, 150, 151
Bátorkeszi, 189
Bellus, 152
Berettyóújfalu, 322
Beregszász, 260
Bergen-Belsen, 462
Berzevicze, 156
Besztercze, 223, 254
Beszterczebánya, 367
Bethlen, 89
Békéscsaba, 233, 321
Bicske, 284
Bonyhád, 19
Boroscseke, 221
Borossebes, 301
Borsa, 331
Bölcske, 357
Bözödújfalu, 99
Brassó, 388, 389
Brezova, 116
Búcsúszentlászló, 90
Budavár, 6, 7, 8, 9
Budapest, Abonyi Street (utca), 442, 443
Amerikai Road (út), 419
Aréna (Dózsa) Road (út), 397, 398
Bethlen Square (tér), 353, 390
Csáky Street (utca), 392
Dohány Street (utca), 209, 210, 211, 212
Kazinczy Street (utca), 440, 441
Kőbánya, Cserkész Street (utca), 410
Lajos Street (utca), 193, 194
Lenke Square (tér), 439
Budapest
Nagyfuvaros Street utca), 444
Orczy House (Károly Street), 81, 107
Öntőház Street (utca), 333, 334
Páva Street (utca), 393, 394
Rombach Street (utca), 213, 214
Thököly Road (út), 461
Wesselényi Street (utca), 445, 446, 447
Zugló, 435
Zsigmond Street (utca), 373, 374
Büdszentmihály, 289

Cegléd, 385
Celldömölk, 288
Cinkota, 153
Csabrendek, 91, 92, 93
Csacza, 207
Csány, 51
Csejte, 20
Csenger, 268
Csongrád, 350
Csömör, 366

Debreczen, Deák Street (utca), 215, 216
Kápolnás Street (utca), 345, 346
Pásti, 217, 274
Devecser, 275
Dés, 255
Déva, 95
Dobsina, 190
Dombóvár, 154
Dunaföldvár, 118
Dunaharaszti, 80
Dunapentele, 119
Dunaszerdahely, 120, 341, 342

Eger, 21, 384
Enying, 302
Eperjes, 11, 114, 222, 343, 344
Ercsi, 155
Erdőtelek, 121
Esztergom, 399
Érsekújvár, 280

Fadd, 298
Fajsz, 460
Farkasd, 83
Felcsút, 356
Feled-Jesenské, 377
Felsőjózsa, 122
Felsőszeli, 82
Fiume, 395
Földes, 52

Galánta, 96, 97
Galgócz, 235
Gálszécs, 98
Gödöllő, 22
Gölnicbánya, 191
Gyömöre, 123
Gyöngyös, 124, 125, 201, 391
Gyöngyöspata, 158
Gyönk, 23, 24
Győr, 249, 250
Győrszentmárton, 25
Gyulafehérvár, 53

Hajdúböszörmény, 287
Hajdúdorog, 126
Hajdúnánás, 54
Halmi, 84
Hatvan, 290
Heves, 303, 304
Héthárs, 100
Hévíz, 450
Holics, 147
Homonna, 55, 56, 456
Hódmezővásárhely, 252
Hőgyész, 26, 27
Húnfalva, 127, 128, 129
Huszt, 57

Illava, 130
Iregszemcse, 355
Ipolyság, 424, 425
Isaszeg, 160

Jánosháza, 327
Jászalsószentgyörgy, 161, 162
Jászapáti, 200
Jászberény, 163, 228
Jászladány, 58

Kalocsa, 226
Kaposvár, 401
Karczag, 362, 363, 466
Kassa, 368, 448, 449, 455
Kecel, 369
Kecer-Peklész, 101
Kecskemét, 164, 265
Keszthely, 165, 166
Kéthely, 167
Királyhelmec, 168
Kismarton, 5, 10
Kiskúnhalas, 203
Kiskúnfélegyháza, 256
Kispest, 463
Kistarcsa, 432
Kisucaújhely, 208
Kisvárda, 307
Kolozsvár, 236
Komádi, 423
Komárom, 335, 336
Korpona, 112
Kóka, 102, 103
Körmöczbánya, 308
Kőszeg, 157.
Kővágóőrs, 59
Kúnmadaras, 286
Kúnszentmárton, 240
Kurima, 192

Lakompak, 104, 105
Liptószentmiklós, 195, 196
Losonc, 383
Lovasberény, 106
Lucski, 295
Lugos, 282

Makó, 409
Malacka, 227
Marcali, 230
Marosludas, 337
Marosvásárhely, 408
Martonvásár, 299
Mád, 61, 62
Máramarossziget, 63, 65, 66, 85, 188, 370, 459
Medgyesegyháza, 271
Mezőkövesd, 131
Mezőtúr, 199
Miava, 79
Mihályfa, 169
Mindszent, 28
Miske, 170
Miskolcz, 276, 277, 404
Monor, 239
Munkács, 171, 354
Muraszombat, 406, 407

Nagybajna, 291
Nagybajom, 86
Nagybánya, 67
Nagybecskerek, 416
Nagybiccse, 329
Nagyborsány, 29
Nagyida, 64
Nagykanizsa, 202
Nagykapos, 132
Nagykálló, 30
Nagykároly, 330
Nagykőrös, 270
Nagylevár, 33
Nagymihály, 306
Nagyrőcze, 180
Nagyszalonta, 272
Nagyszeben, 361
Nagyszentmiklós, 418
Nagyszokoly, 172
Nagyszombat, 173, 174, 245, 246
Nagyszőllős, 414
Nagytapolcsány, 338, 339, 340
Nagytétény, 31, 32
Nagyvárad, 244, 261
Náznánfalva, 14,

Nyírcsaholy, 63
Nyíregyháza, 296
Nyírvaja, 34
Nyitra, 402, 403
Orosháza, 231
Oszlány, 175
Ozora, 176
Ócsa, 365
Ólubló, 60
Ónod, 319

Paks, 177
Pápa, 205, 206
Pazdics, 36
Pesterzsébet,352
Pestszentlőrincz, 110, 111
Petrozsény, 457
Pécel, 35
Pécs, 247, 248
Pécsújfalu, 69
Poprád, 37
Poroszló, 178
Pozsony, 3, 218, 219, 420
Pókaszepetke, 70
Pöstyén, 465
Privigye, 347
Puhó, 281
Pusztakovácsi, 71
Putnok, 72

Rajec, 134
Rajka, 148
Raszlavicza, 179, 452
Rábahídvég, 133
Rákoscsaba, 285
Rákoshegy, 225
Rákoskeresztúr, 437
Rákosliget, 433, 434
Rákospalota, 438
Rákosszentmihály, 436

Recsk, 267
Resiczabánya, 253
Rimaszombat, 317
Rohonc, 38, 39, 40
Rohoznik, 181
Rózsahegy, 269

Sajószentpéter, 297
Salgótarján, 427
Sashalom, 453
Sasvár, 182
Sárospatak, 262
Sárvár, 258
Sátoraljaújhely, 259, 326,
Sebeskellemes, 135
Segesvár, 358
Selmecbánya, 294
Somorja, 311
Sopron, 1, 2, 371
Stomfa, 137, 138
Sümeg, 400

Szabadhídvég, 364
Szabadka, 415
Szabadszállás, 139
Szakolca, 108
Szamosújvár, 467
Szatmár, 428
Szeged, 140, 141, 380, 381, 382
Szekszárd, 278
Szepestótfalu, 186
Szenice, 310
Szentes, 348, 349
Szerencs, 379, 426
Székesfehérvár, 241, 242, 243
Szikszó, 405
Szilágycsehi, 264
Szilágysomlyó, 318
Szinérváralja, 422
Szobotistye, 136
Szolnok, 372, 386
Szombathely, 234
Szomotor, 73
Sztropkó, 41, 42, 458

Tab, 300
Tallós, 74
Tapolca, 323, 324
Tass, 43
Tata, 359
Tatabánya, 109
Tállya, 75
Tápióbicske, 142
Tápiógyörgye, 183, 184
Tápiószele, 76, 77
Temesvár, 232, 387
Tét, 44
Terebes, 185
Tiszafüred, 421
Tiszalök, 143
Tokaj, 257
Tolcsva, 273
Tolna, 229
Torda, 417
Tornalja, 314
Tótfalu, 186
Tököl, 45
Törökszentmiklós, 144
Trencsén, 46, 47, 429, 430, 431
Trencsénbán, 315
Trsztena, 316
Túrkeve, 48
Túrócszentmárton, 332

Újpest, 237
Újvidék, 94, 396
Ungvár, 305
Üllő, 78
Üzbég, 113

Varannó, 413
Vasvár, 145
Vágbesztercze, 266
Vágújhely, 115
Várpalota, 204
Velicsna, 12, 13
Verbó, 312, 313
Vercell, 328
Verebély, 187
Veszprém, 292, 293
Vésztő, 49

Zalaegerszeg, 224
Zágráb, 279
Zboró, 146
Zombor, 360
Zsámbék, 50
Zsolna, 378, 451

BIBLIOGRAPHY

MIKLÓS ATLASZ. *Synagogen-Baustil in achtzehn Jahrhunderten.* Bratislava, 1940.

A zsidó gimnázium templomának üvegfestéses ablakai (Stained-Glass Windows of the Jewish High School's Synagogue). Budapest, n. d.

FÜLÖP GRÜNWALD *and* ERNŐ FÜLÖP-NAMÉNYI. *Budapesti zsinagógák* (Synagogues of Budapest). Budapest, 1949.

JÓZSEF KATONA. *A 90 éves Dohány utcai templom* (The 50-Year-Old Synagogue of Dohány Street). Budapest, 1949.

SÁMUEL KOHN. *A zsidók története Magyarországon* (History of the Jews in Hungary). Budapest, 1884.

OTTÓ KOMLÓS. Tracce documentarie di antiche synagoge ungheresi. *Rassegna Mensile di Israel,* Rome, Vol. 22, 1956.

Múlt és Jövő (Past and Future). Edited by József Patai. Budapest, 1911-1944.

JOSEF PICK. *Jüdische Geschichtliche Stätten.* Vienna, 1935.

MANÓ POLLÁK. "Zsidó templomépítés Magyarországon" (Jewish Synagogue-Building in Hungary). *IMIT.* Budapest, 1935.

J. PINKERFELD. *Bate haknessiot b'Eretz Yisrael* (The Synagogues of the Land of Israel). Jerusalem, 1946.

CECIL B. ROTH. *Haomanut hayehudit* (Jewish Art). Tel Aviv, 1957.

SÁNDOR SCHEIBER. "A feltárt középkori soproni zsinagóga" (The Discovered Middle Age Synagogue of Sopron). *Soproni Szemle,* Sopron, Vol. XII, No. 4, 1958.

SÁNDOR SCHEIBER. *Magyarországi zsidó feliratok* (Jewish Inscriptions in Hungary). Budapest, 1960.

ENDRE SÓS. *Zsidók a magyar városokban* (Jews in Hungarian Cities). Budapest, 1940.

KARL SCHWARTZ. *Die Juden in der Kunst.* Berlin, 1928.

GYULA WELLESZ. "Az első zsinagóga Nagy-Bittsén és Esterházy Miklós herceg" (The First Synagogue in Nagy-Bittse and Prince Miklós Esterházy). *Magyar Zsidó Szemle,* Budapest, Vol. 4, No. 20, 1903.

RACHEL WISCHNITZER. *European Synagogues.* Philadelphia, 1965.

LÁSZLÓ ZOLNAI. *Nagyjelentőségű feltárási munka a Vár lakónegyedében* (Archeological Work of Great Importance in the Inhabited Section of the Fort). Budapest, April 1966.

UTÓSZÓ

Az én kis városom a templomok városa volt. Alig harmincezer lakosának 24 nagy, kathedrálisszerű templom állott rendelkezésére. Közöttük két nagyméretű zsinagóga volt. Az én templomom boltozatos bejárata felett arany betűk, héber és magyar nyelven hirdették:

"Házam minden népnek imaháza . . ."

A sokszáz mozaikkal kirakott ablak, a templom körül ültetett park és olajfák között átragyogott a napsugár és minden járókelőnek szemébe ötlött a bibliai mondat és ebben a mondatban rejlő hatalmas elv, az egyenlőség elve. Az Örökkévaló csak egy és bármilyen vallás nyelvén is imádkozol, csak az egy Úrhoz szólhatsz. Lehet-e szebben, emberibben szólítani a hívő lelket, mint a templomi felírat szavával? Jer, ha szíved diktálja, bárhova tartozol is, mert "Házam minden népnek imaháza . ."

Gyermekkori emlékek rohantak meg, amikor először forgattam e templomok képeit. Ifjúkori emlékek éledtek fel, amelyek az ősi templomhoz kötnek. Eszembe ötlött, hogy ott tettem életem első héber vizsgáját. Amikor néhány heti tanulás után először mentem, apám kezét fogva, a templomba, ő büszkén bizonyítani akarta szomszédjának, mit tanult fia, mennyire ismeri a Biblia nyelvét. Felnyitotta az imakönyvet, rámutatott annak egyik sorára és én el kezdtem olvasni:

"Nem alszik és nem szunnyad Izrael őrzője."

Első héber vizsgám szavai végigkísértek életemen át, mind a mai napig. Előttem volt a vizsgamondat, amikor tízezrével pusztultak el mellettem munkaszolgálatos bajtársaim és amikor százezrével hurcolták a halálba többi testvéreinket. Ez a mondat ötlött fel bennem akkor is, amikor először szívtam be a felszabadulás levegőjét és ez a mondat hullámzott át rajtam, amikor húsz éve megjött a hír az ősújhaza feltámadásáról, Izrael Állam megalakulásáról.

Ez a mondat telt meg élettel, amikor 1956-ban Izrael katonái győzelmesen állták meg helyüket a túlerővel szemben és ez a mondat viharzott bennem a hatnapos háború csodája láttán.

És íme, ez a mondat élemedik újra meg bennem, amikor útjára indul a Magyar Zsinagógák Albuma.

Tudom és érzem, hogy minden magyar-zsidó testvéremben megmozdul az ősi vér, feltámadnak a régi emlékek, miként bennem is, ha kezébe veszi ezt a művet. Tartozás lerovása ez a múlttal szemben. A Magyar Zsidók Világszövetsége ennek a munkának kiadásával teljesítette legszentebb célkitűzését. Fennen hirdeti e mű, hogy "nem alszik és nem szunnyad Izrael őrzője" és útat is mutat, int és tanít:

"Házam minden népnek imaháza . . ."

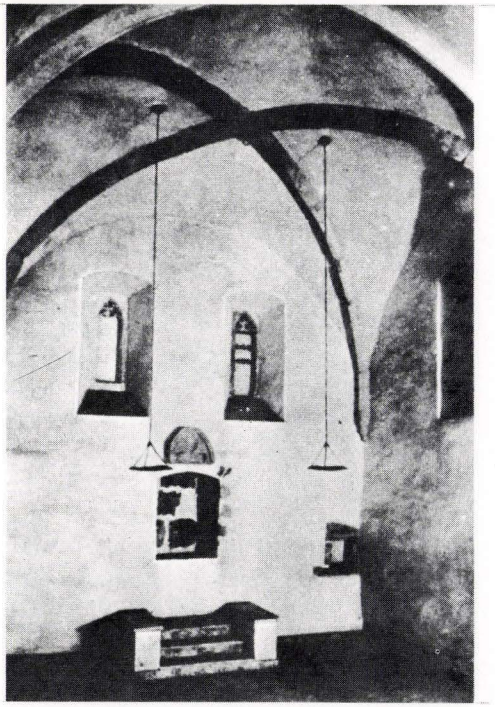
Ennek jegyében szolgálja ez a mű a magyar-zsidó kultúrát és mártirjaink kegyeletét.

Kardos László

I. MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Középkor és korai újkor

בתי הכנסת של ימי הביניים וראשית הזמן החדש.

1. *Sopron.* 14th century.
XIV. század. — שופרון, המאה ה־14.

3. *Pozsony.* Remnants of the synagogue within the walls of the church and the convent. — *A zsinagóga maradványai a keresztény templom ill. zárda falában.*
פוזוני, שרידי בית כנסת בחומת המנזר

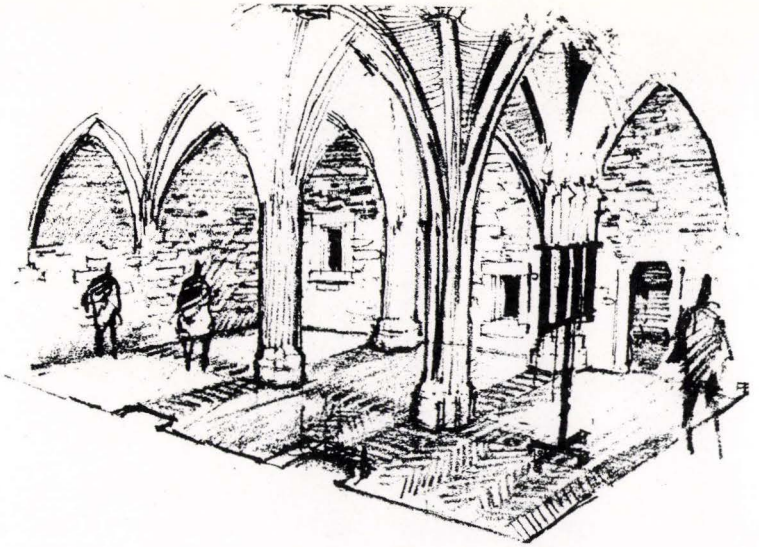
2. *Sopron.* 14th century. — *XIV. század.* — שופרון, המאה ה־14.

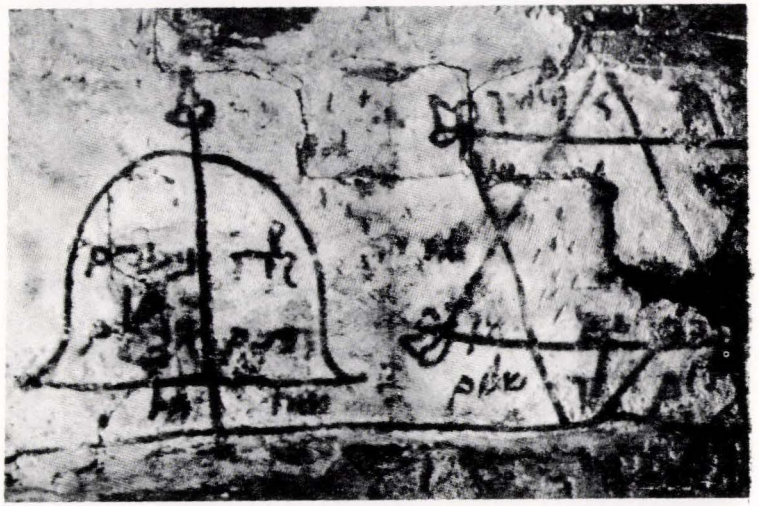
4. *Bazin* — באזין

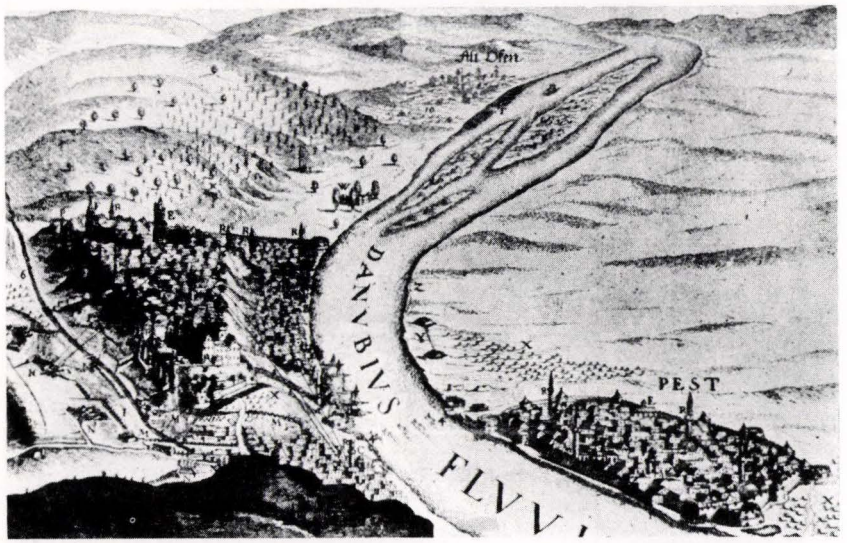
5. *Kismarton.* Jewish street with its famous synagogue. — *Zsidó-utca a híres templomával.* — קישמארטון, הרחוב היהודי עם בית הכנסת הידוע.

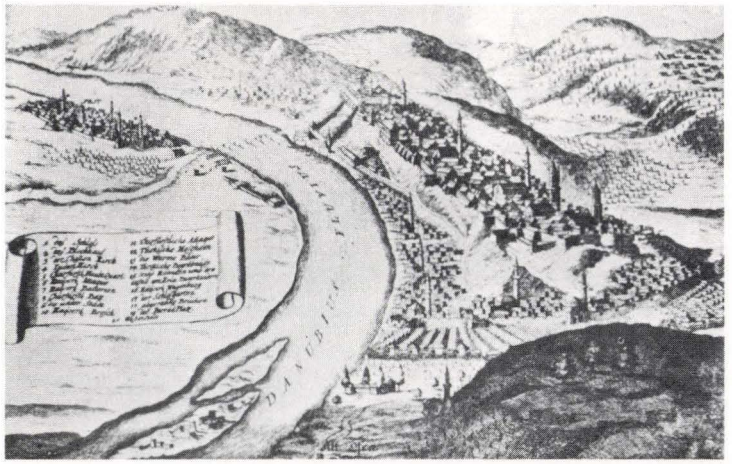
6. 14th century. Picture of the reconstructed large synagogue of Buda.—*XIV. század. A budai nagy zsinagóga rekonstruált képe.* — בודא, בית כנסת הגדול מן המאה ה־14. (תמונה משוחזרת)

7. *Budavár.* 17th century. Hebrew inscriptions on the walls of the old synagogue unearthed at 26. Táncsics Mihály Street. — *Héber feliratok a Táncsics Mihály u. 26. sz. alatt feltárt régi zsinagóga falán.*
בודאואר, המאה ה־17 — כותרות בעברית על קירות בית הכנסת, שנתגלה בשנת 1960

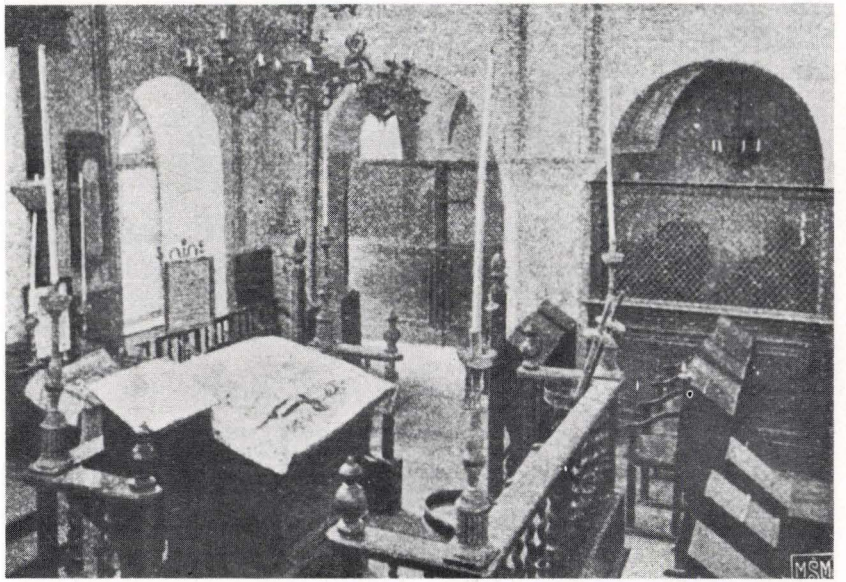
8. 17th century. View of Budavár with its Gothic-style synagogues. — *XVII. század. Budavár látképe a csúcsíves zsinagógák helyével.*
בודאואר, המאה ה־17 — העיר בודא עם בית כנסת גדול, נושא מגדל

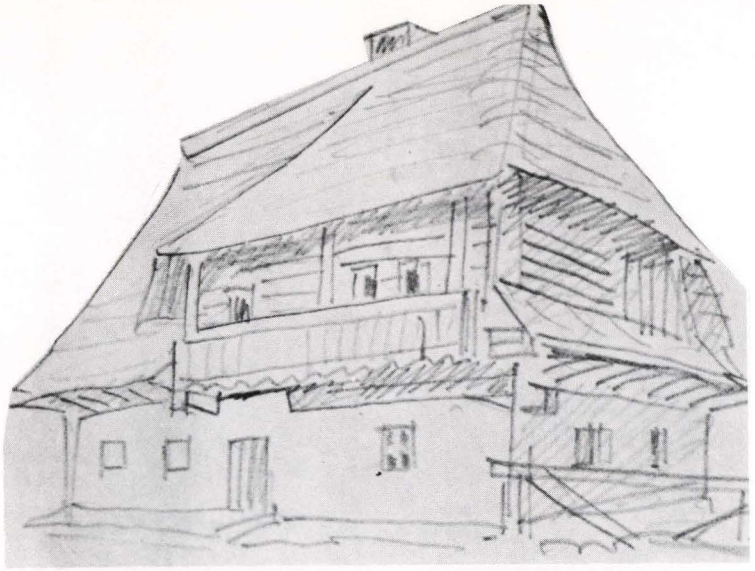
9. 17th century. View of Budavár with its Gothic-style synagogues. — *XVII. század. Budavár látképe a csúcsíves zsinagógák helyével.*
בודאואר, המאה ה־17 — העיר בודא עם בית כנסת בסגנון הגותי

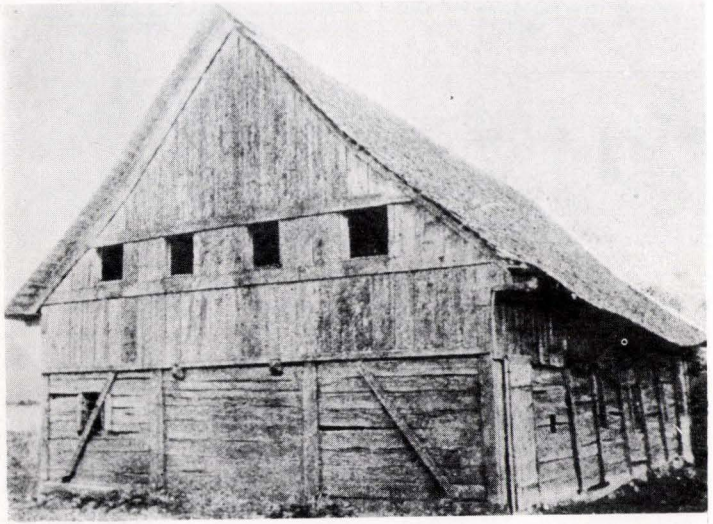
11. *Eperjes.* 17th century. — *XVII. század.*
אפריש, המאה ה־17

10. *Kismarton.* 17th century. — *XVII. század.*
קישמארטון, המאה ה־17

12. *Velicsna.* 18th century. — *XVIII. század.*
וליצ׳נה, המאה ה־18

14. *Náznánfalva.* 18th century. First Hungarian wood synagogue. — *XVIII. század. Az első magyar fazsinagóga.*
נאזנאנפאלוה, המאה ה־18 — בית הכנסת הראשון הבנוי מעץ בהונגריה

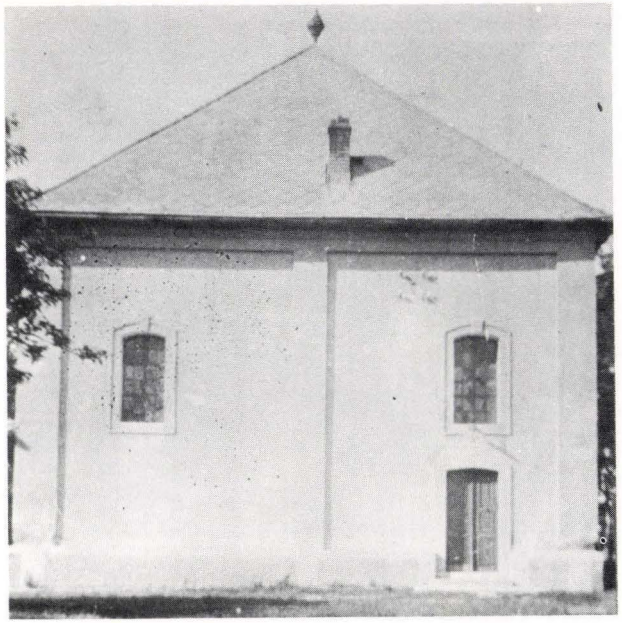

13. *Velicsna* — וליצ׳נה

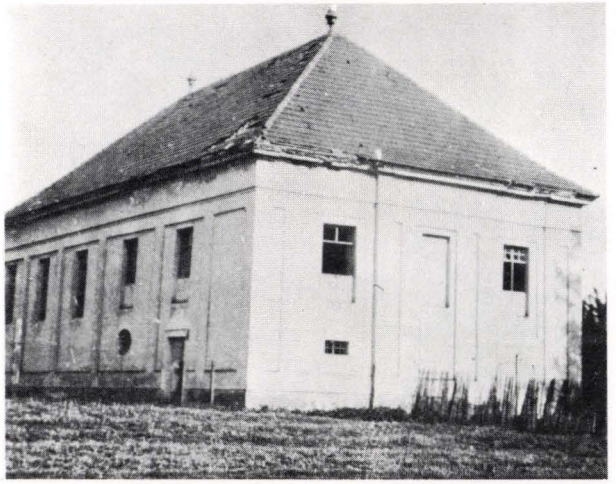
II. FOUR-COLUMN AND FEUDAL SYNAGOGUES

Négyoszlopos és kegyúri zsinagógák

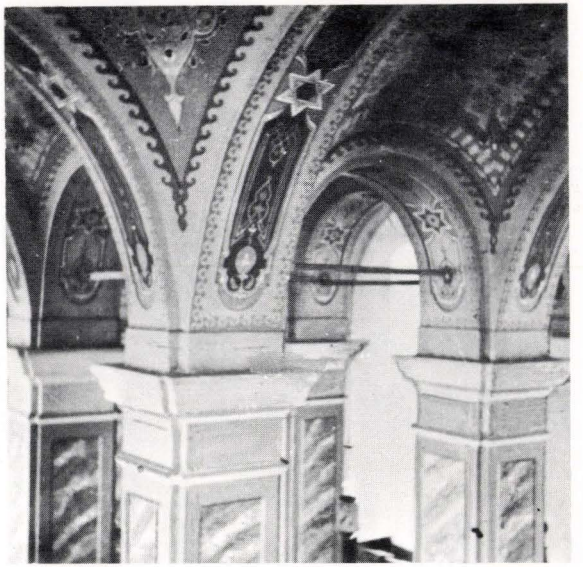
מבנים של בתי כנסת בעל ארבעה עמודי תווך,
בהסותם של בעלי האחוזות

15. *Alberti-Irsa* — אלברטי־אירשה

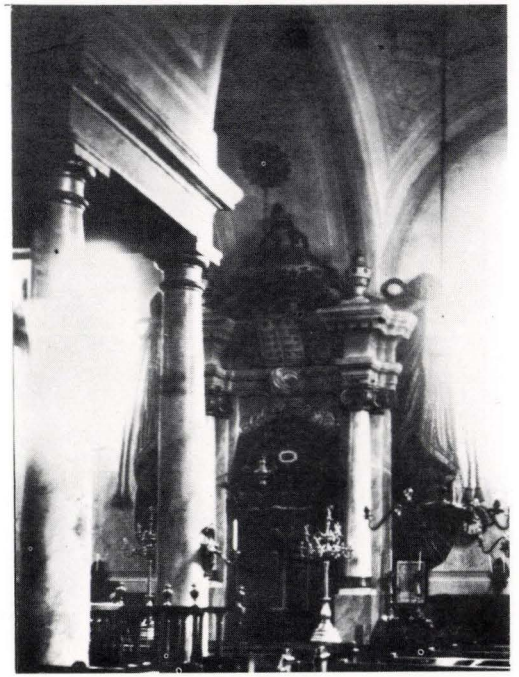
16. *Apostag* — אפושטאג

17. *Bártfa.* Typical four-column structure.
Tipikus négy-oszlop szerkezet.
בארטפה, המבנה המבוסס בעל ארבעה עמודי תווך

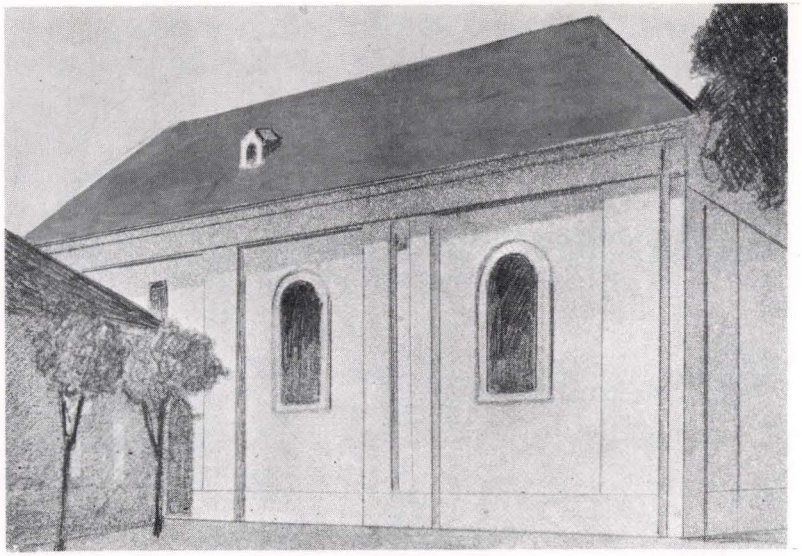
18. *Bártfa* — בארטפה

19. *Bonyhád.* Interior decoration.
Belső kiképzés.
בוניהאד, פרספקטיבה פנימית

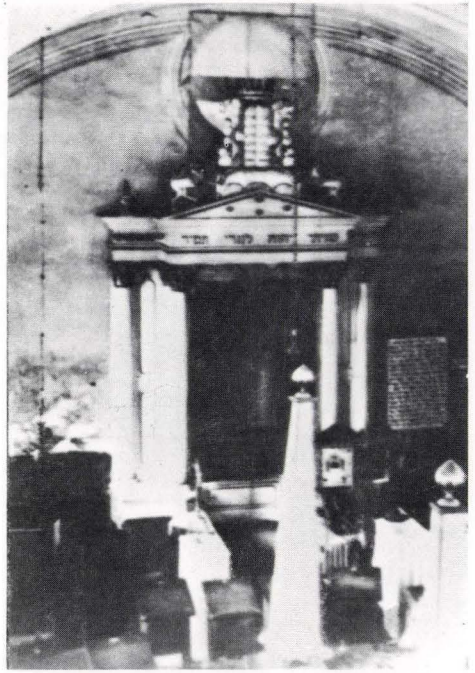
20. *Csejte* — צ׳טה

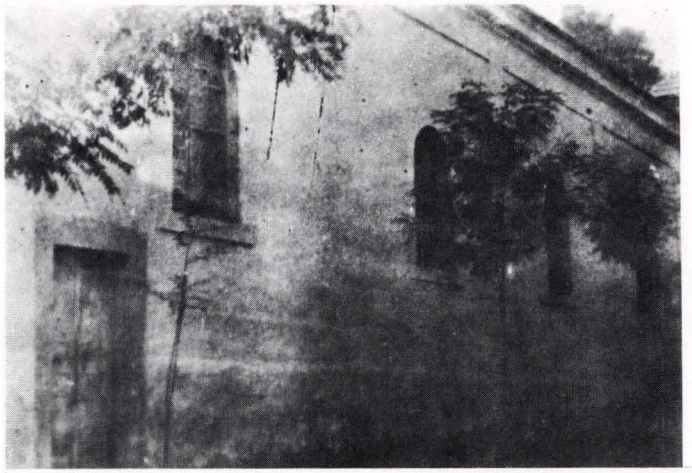
21. *Eger* — אגר

22. *Gödöllő* — גודולו

23. *Gyönk.* Ark. — *Frigyszekrény.*
ג'וינק, ארון הקודש

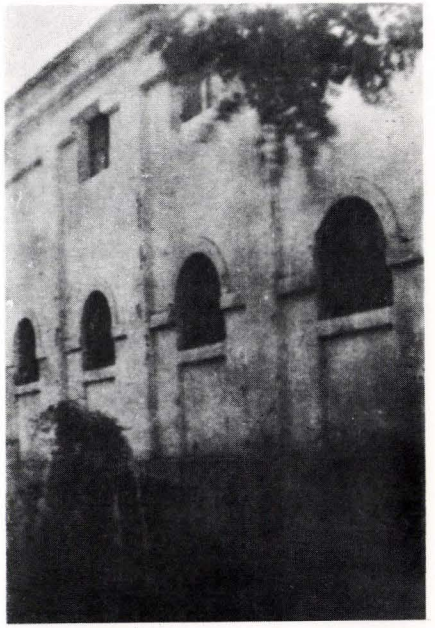
24. *Gyönk* — ג'ונק

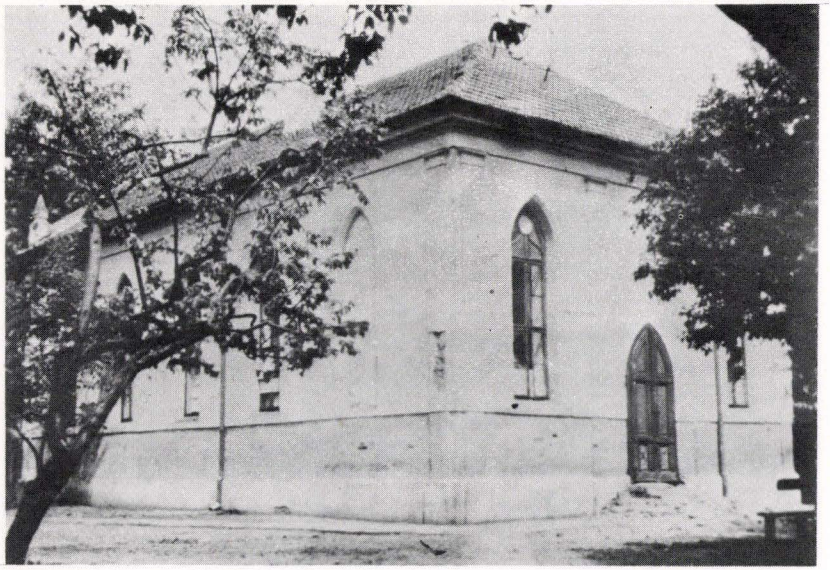
25. *Győrszentmárton* — ג'ורסנטמארטון

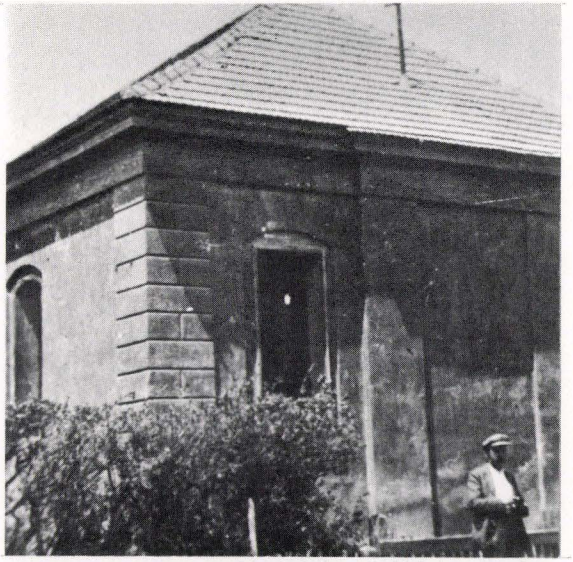
26. *Hőgyész* — הוג'ס

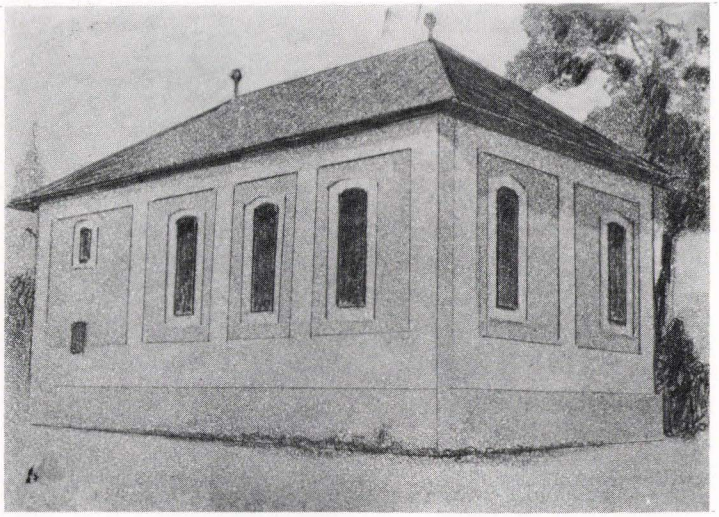
27. *Hőgyész* — הוג'ס

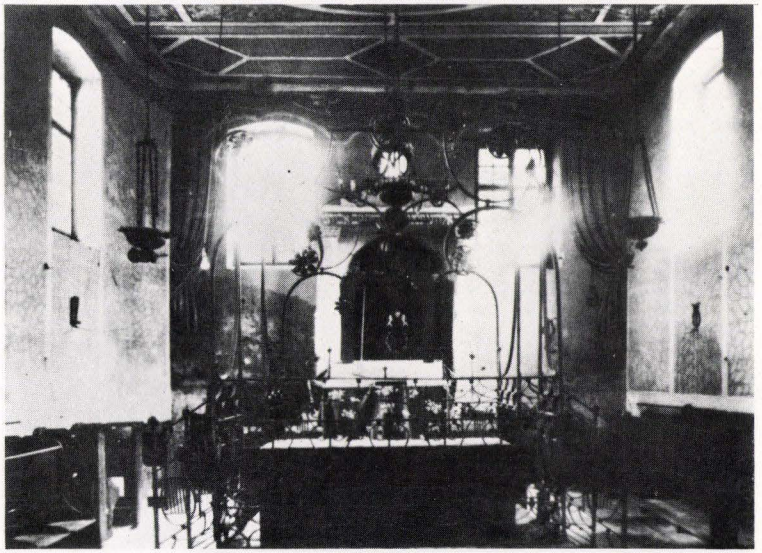
28. *Mindszent* — מינדסנט

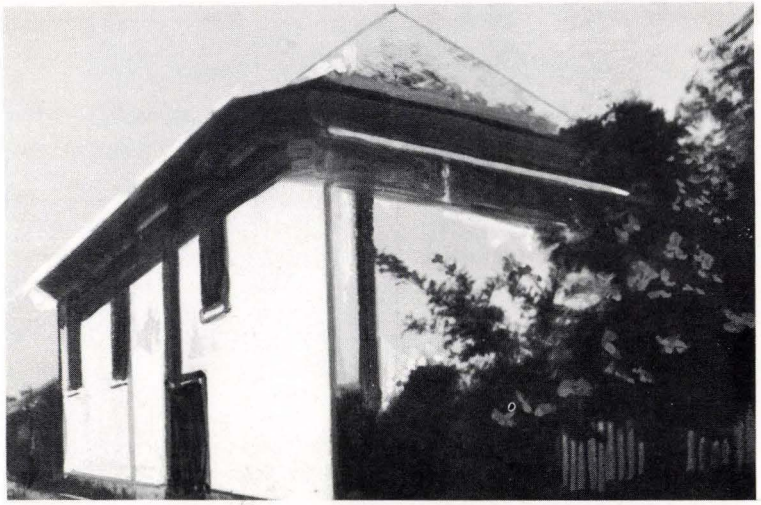
29. *Nagyborsány* — נאג׳בורשאני

30. *Nagykálló* — נאג׳קאלו

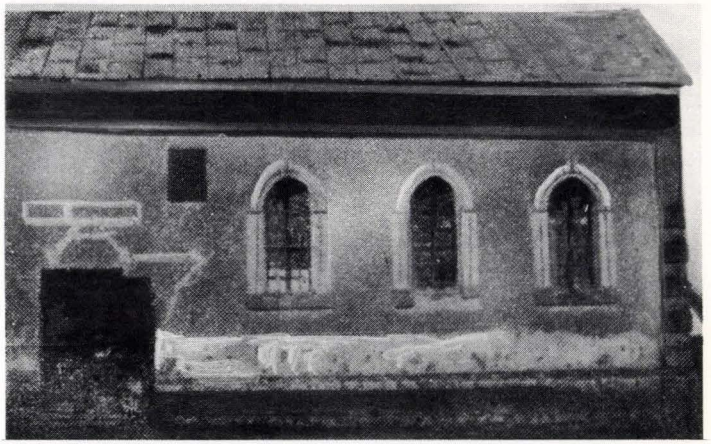
31. *Nagytétény.* Interior decoration. — *Belső kiképzés.*
נאג׳טטני, פרספקטיבה פנימית

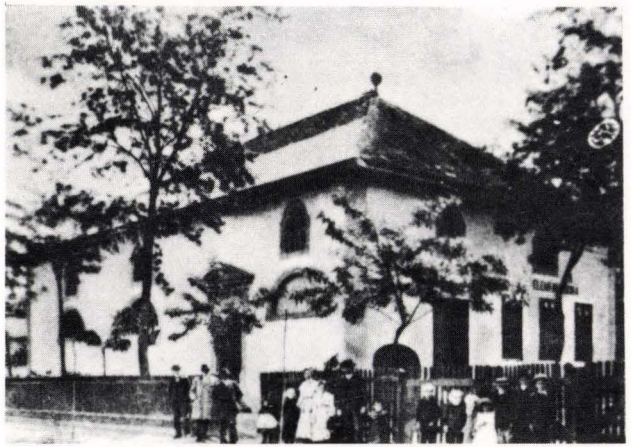
32. *Nagytétény.* Reconstructed manor. — *Átalakított uradalmi épület.*
נאג׳טטני, מבנה בית כנסת שתוכנן במקורו כבית אחוזה

33. *Nagylevár.* — נאג׳לואר

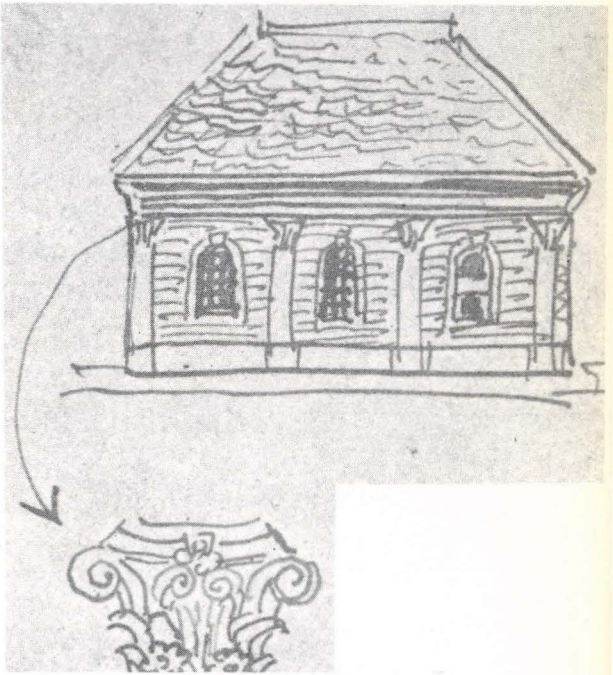
34. *Nyírvaja* — נירואיה

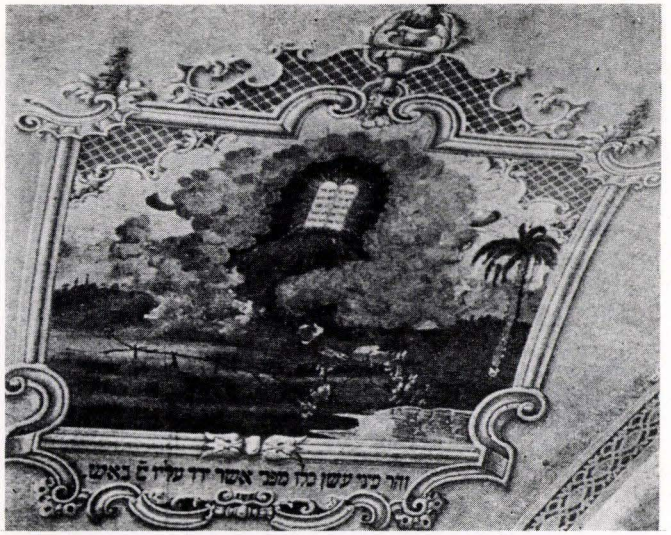
35. *Pécel* — פצל

36. *Pazdics* — פאזדיצ׳

37. *Poprád* — פופראד

38. *Rohonc.* Ceiling fresco. — *Mennyezeti freskó.*
רוהונץ, פרסקו של התקרה

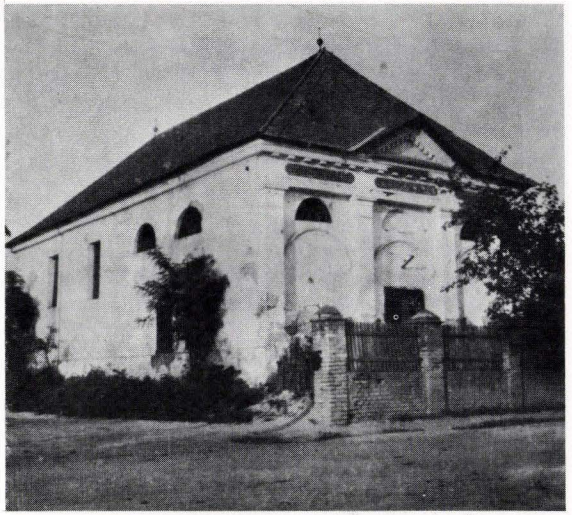
39. *Rohonc*
רוהונץ

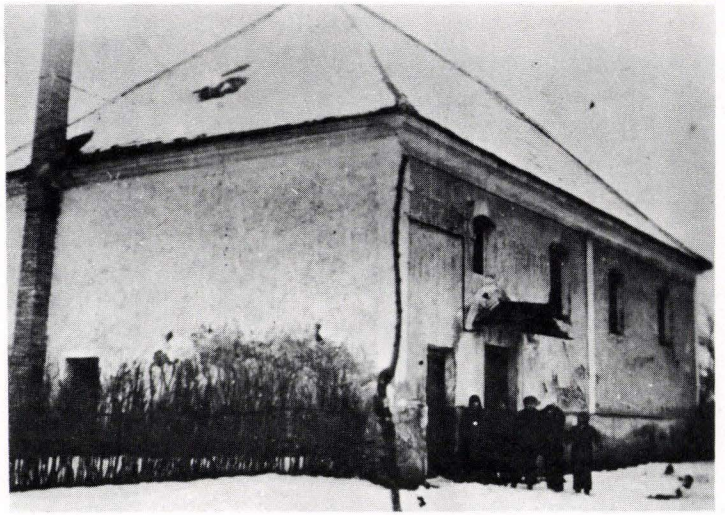
41. *Sztropkó* — סטרופקו

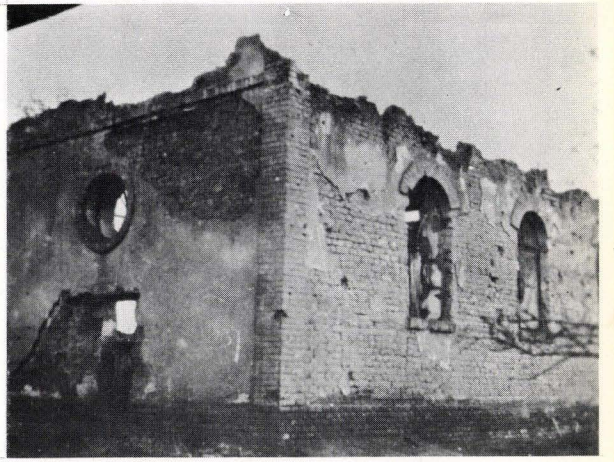
40. *Rohonc*
רוהונץ

43. *Tass* — טאש

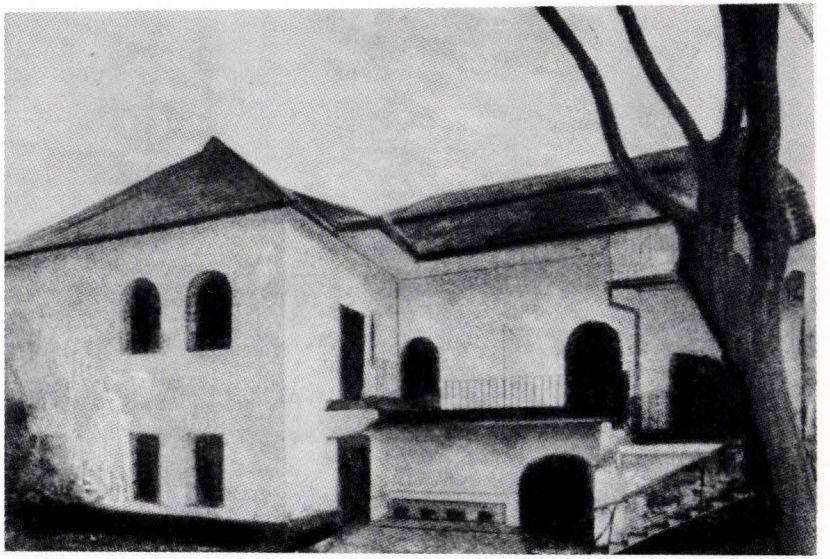
44. *Tét* — טת

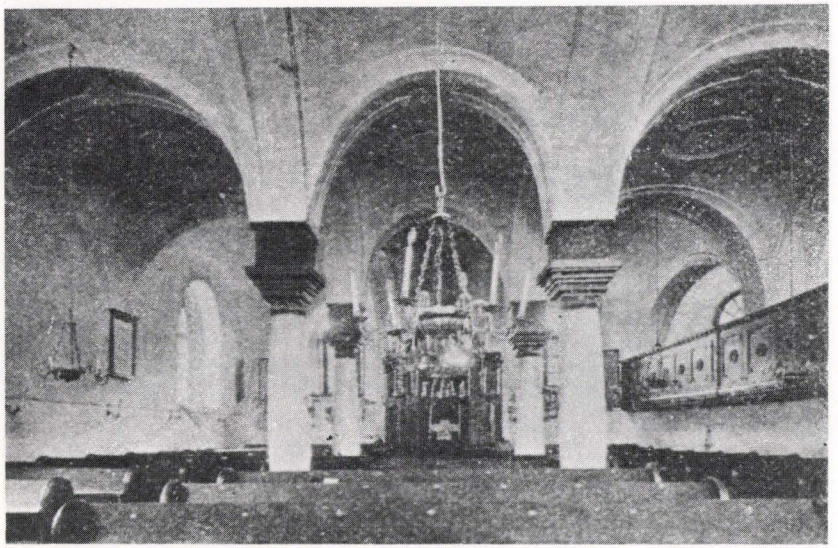
45. *Tököl* — טוקול

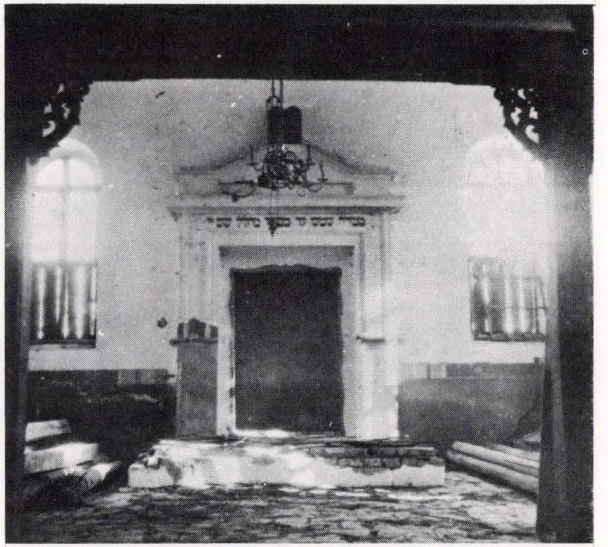
42. *Sztropkó* — סטרופקו

46. *Trencsén* — טרנצ'ן

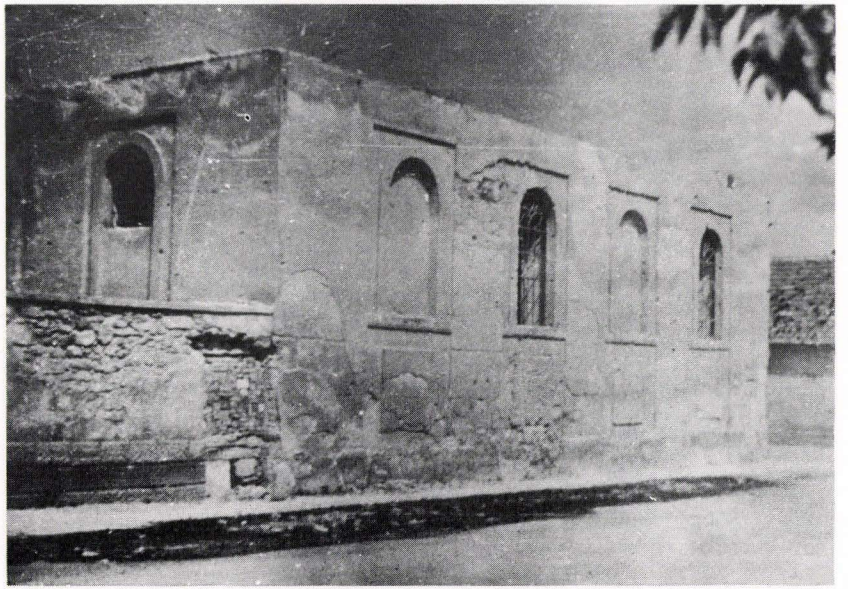
47. *Trencsén* — טרנצ'ן

48. *Túrkeve* — טורקוה

49. *Vésztő* — וסטו

50. *Zsámbék* — ז'מבק

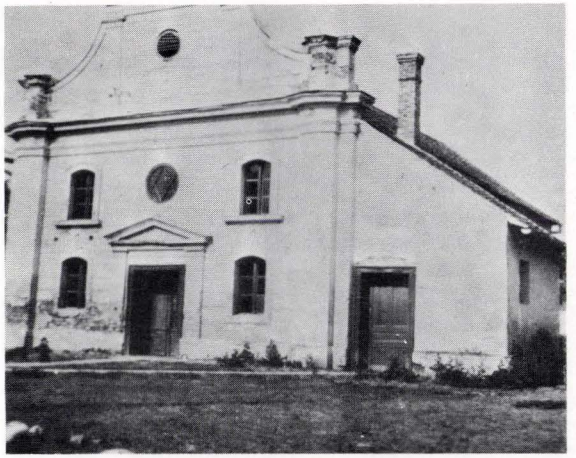
III. BAROQUE SYNAGOGUES

Barokk zsinagógák

בתי כנסת בסגנון הברוק

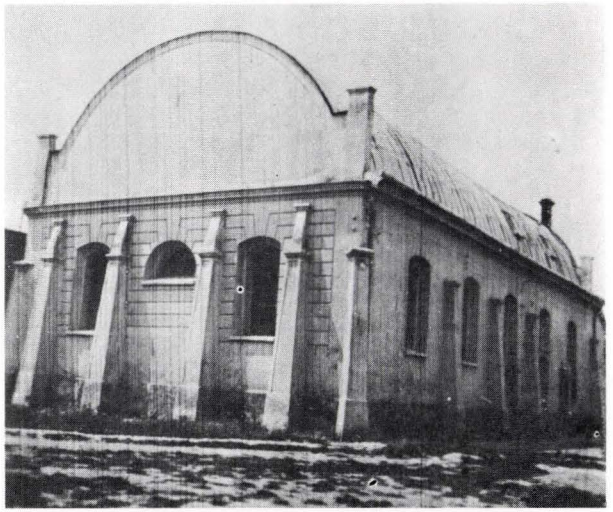
51. *Csány* — צ׳אני

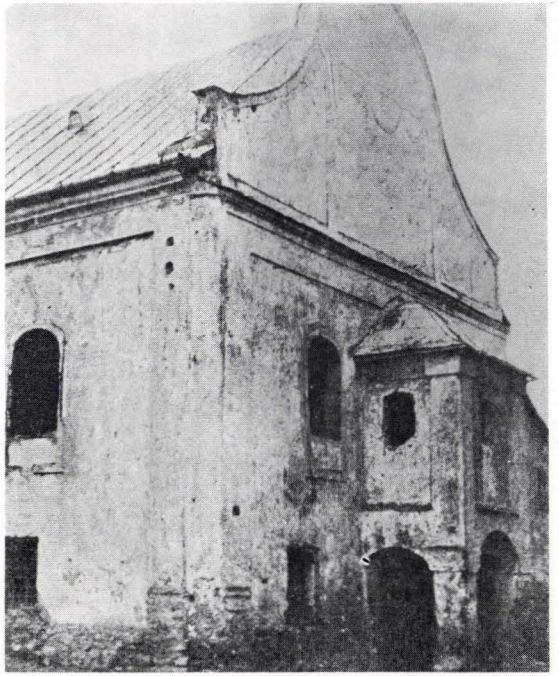
52. *Földes* — פולדש

53. *Gyulafehérvár*. Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga.
ג׳ולאפהרואר, אורת.

54. *Hajdúnánás* — האידונאנאש

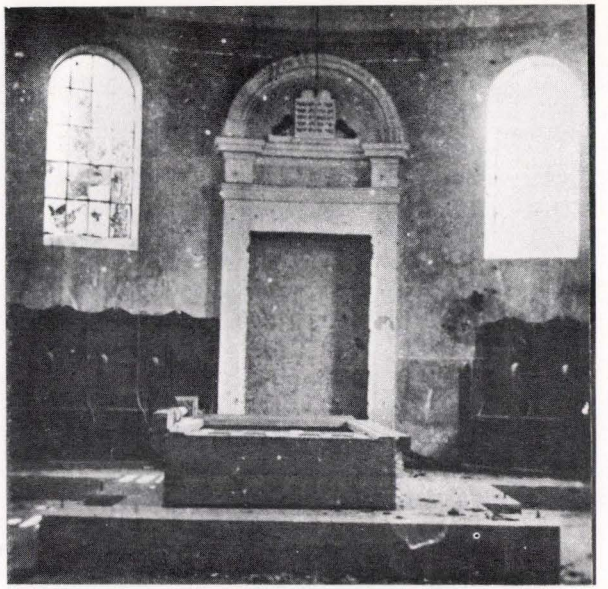
55. *Homonna* — הומונה

56. *Homonna* — הומונה

57. *Huszt* — הוסט

58. *Jászladány.* Ark. — *Frigyszekrény.*
יאסלאדאני, ארון קודש

59. *Kővágóőrs* — קוואגואורש

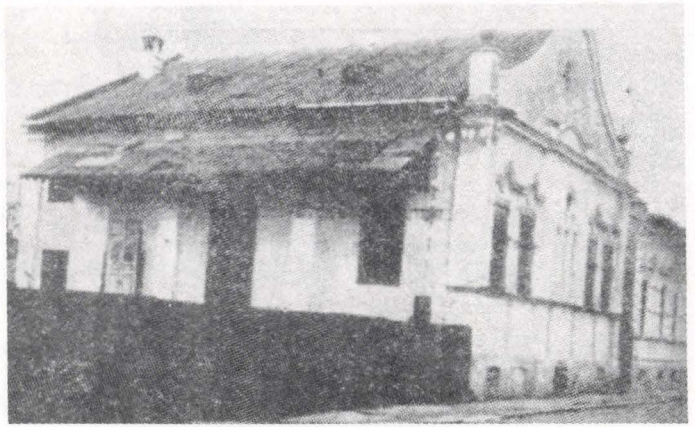
60. *Ólublć* — אולובלו

61. *Mád.* Ark. — *Frigyszekrény.*
מאד, ארון הקודש

62. *Mád* — מאד

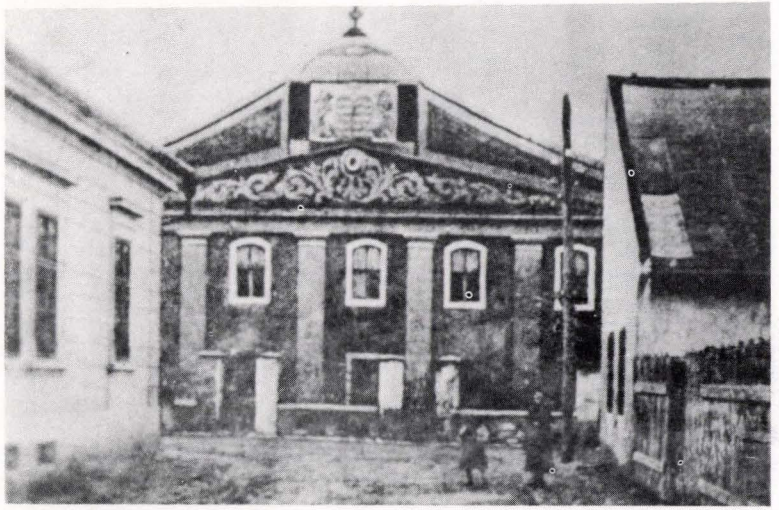
63. *Máramarossziget.* Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga — מארמארושסיגט, אורת.

64. *Nagyida* — נאג׳ידה

65. *Máramarossziget* — מארמארושסיגט

66. *Máramarossziget* — מארמארושסיגט

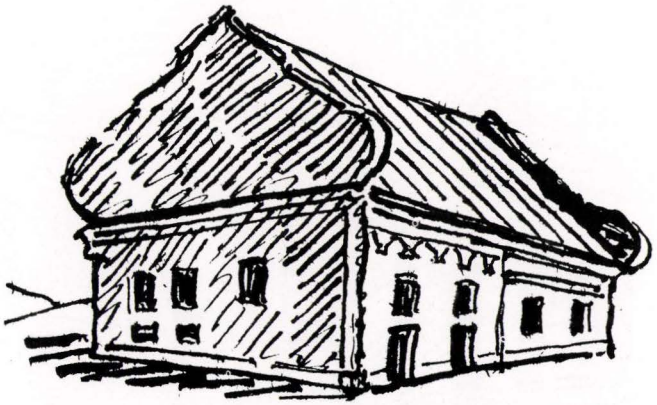
67. *Nagybánya.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
נאג'באניה, אורת.

68. *Nyírcsaholy* — ני'רצ'אהולי

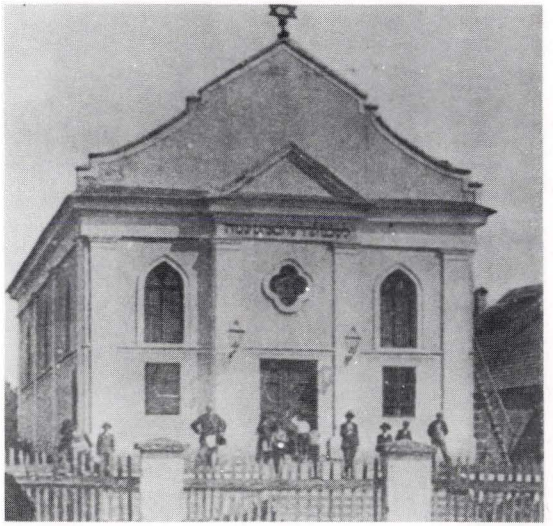
70. *Pókaszepetke* — פוקאספטקה

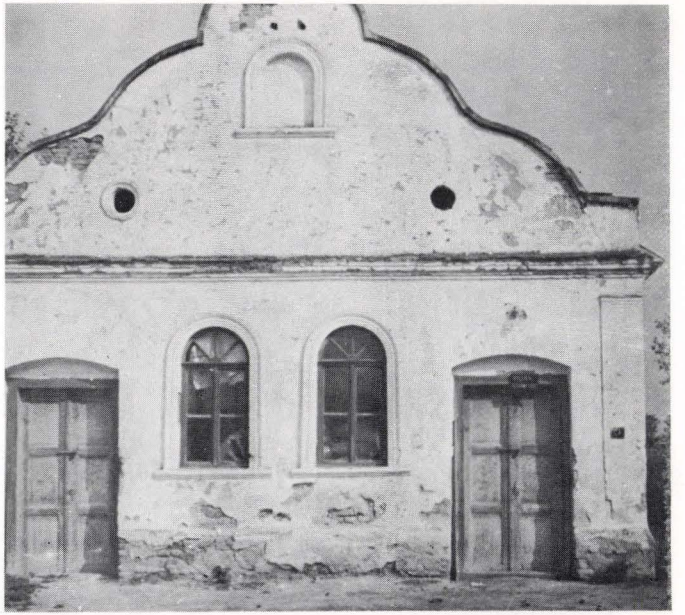
69. *Pécsújfalu* — פצ'ויפאלו

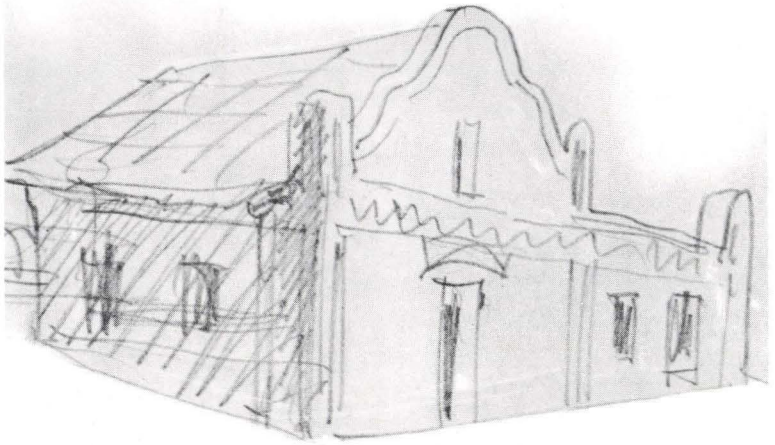
71. *Pusztakovácsi* — פוסטאקוואצי

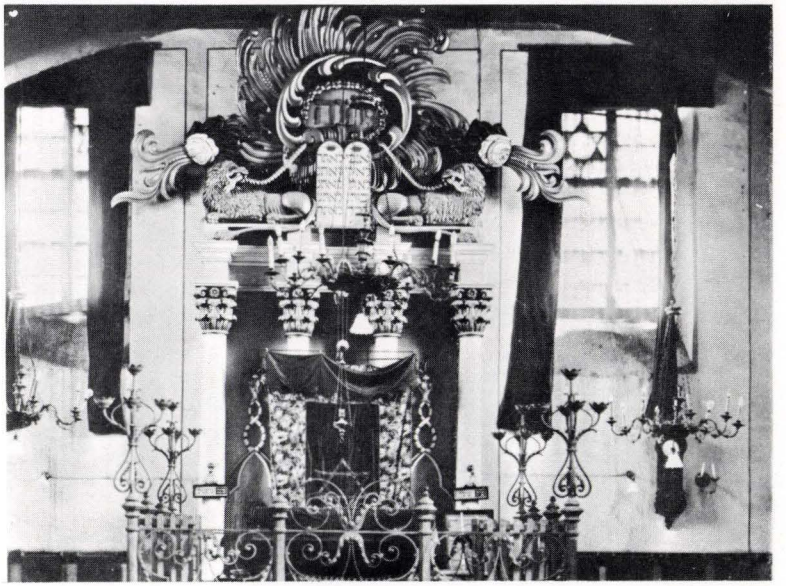
72. *Putnok* -- פוטנוק

73. *Szomotor* — סומוטור

74. *Tallós* — טאלוש

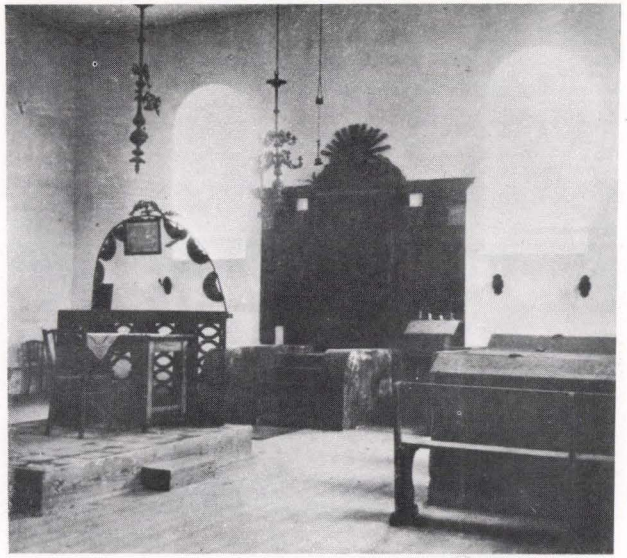
75. *Tállya.* Wood-carved Ark — *Fafaragású frigyszekrény.*
טאליה, ארון קודש אומנותי עשוי עץ

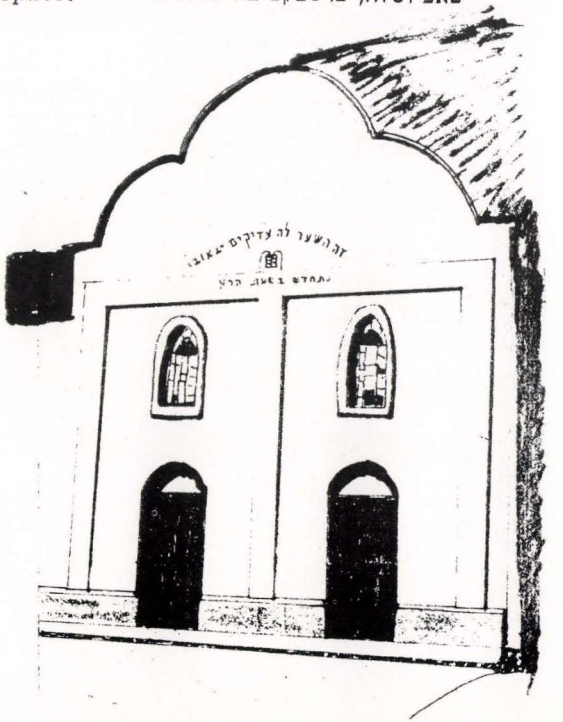
76. *Tápiószele* — טאפיוסלה

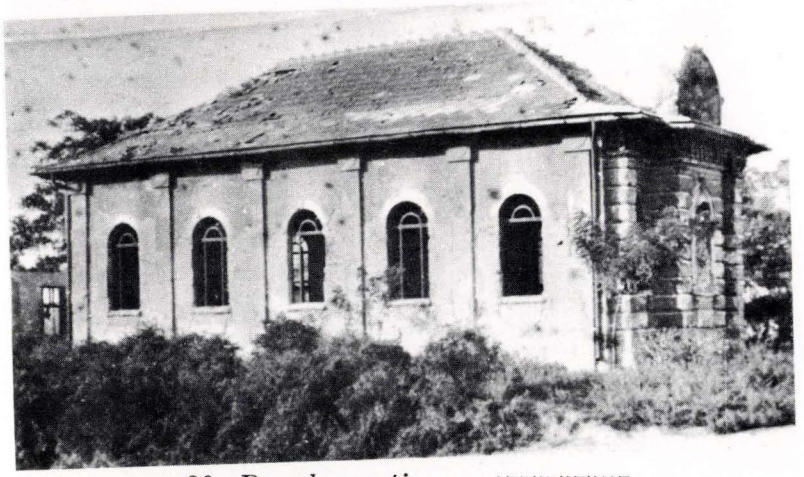
78. *Üllő* — אולו

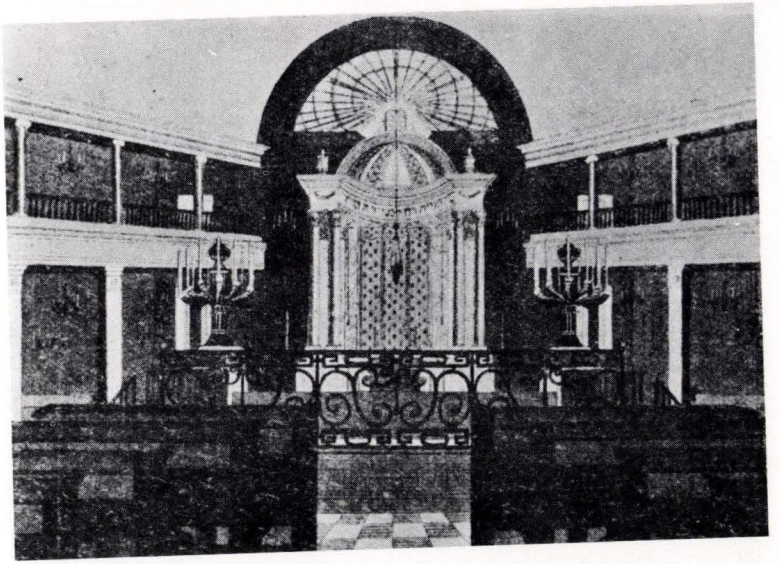
77. *Tápiószele.* Interior decoration. — *Belső kiképzés.* — טאפיוסלה, פרספקטיבה פנימית

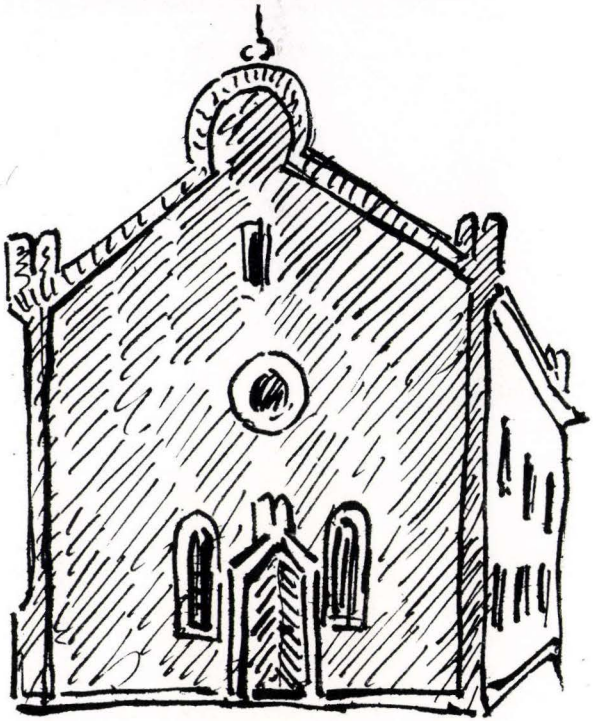
79. *Miava*
מיאוה

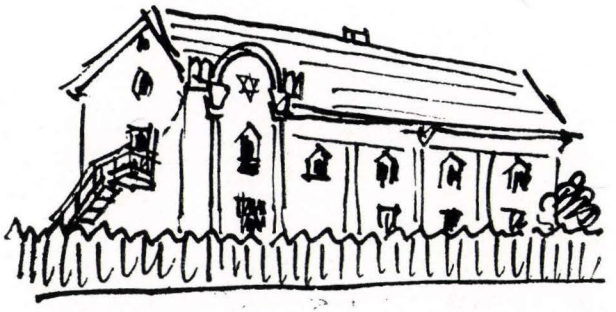
80. *Dunaharaszti* — דונאהאראסתי

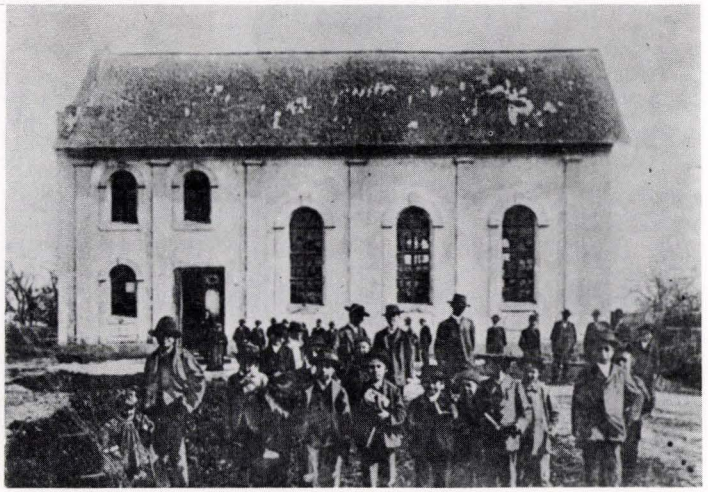
81. *Budapest.* Orczy-ház conservative synagogue on Károly Street. — *Orczy-ház (Károly-n.), neológ zsinagóga.*
בודאפשט, בית אורצי, רח׳ קארולי, נאולוג

82. *Felsőszeli*
פלשוסלי

83. *Farkasd* — פארקאשד

84. *Halmi* — האלמי

85. *Máramarossziget* — מארמארושסיגט

86. *Nagybajom* — נאג׳באיום

IV. BAROQUE-NEOCLASSICAL SYNAGOGUES

Barokk-neoklasszikus zsinagógák

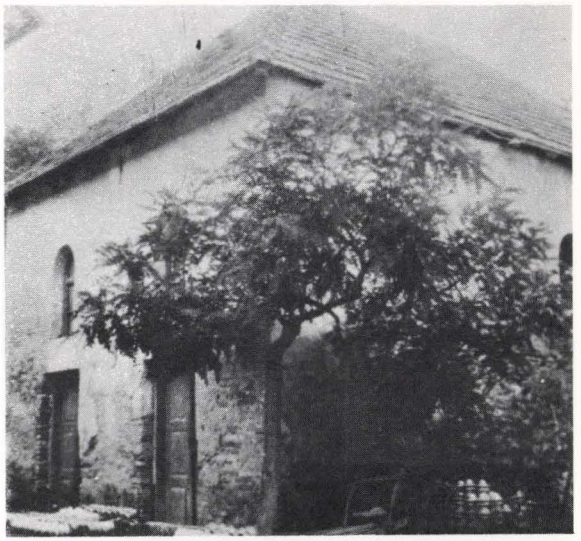
השפעת הברוק והנאוקלאסי על סגנון

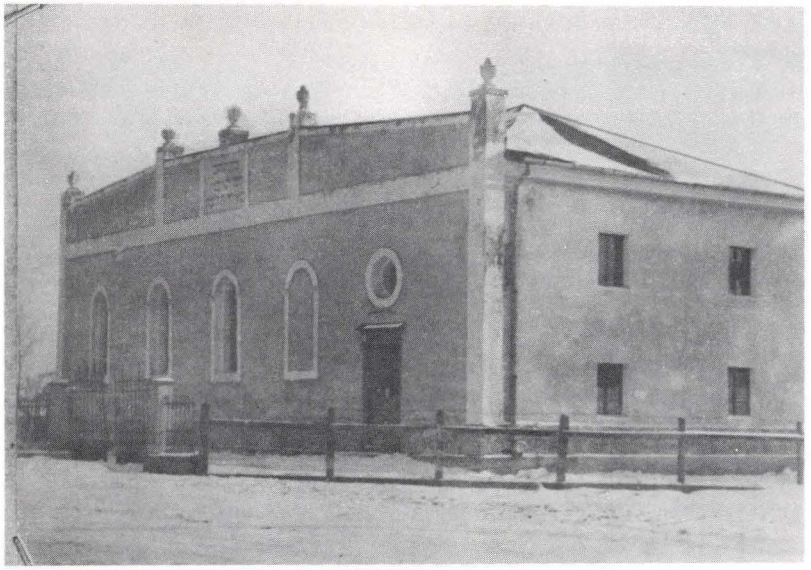
87. *Ádánd* — אדנד

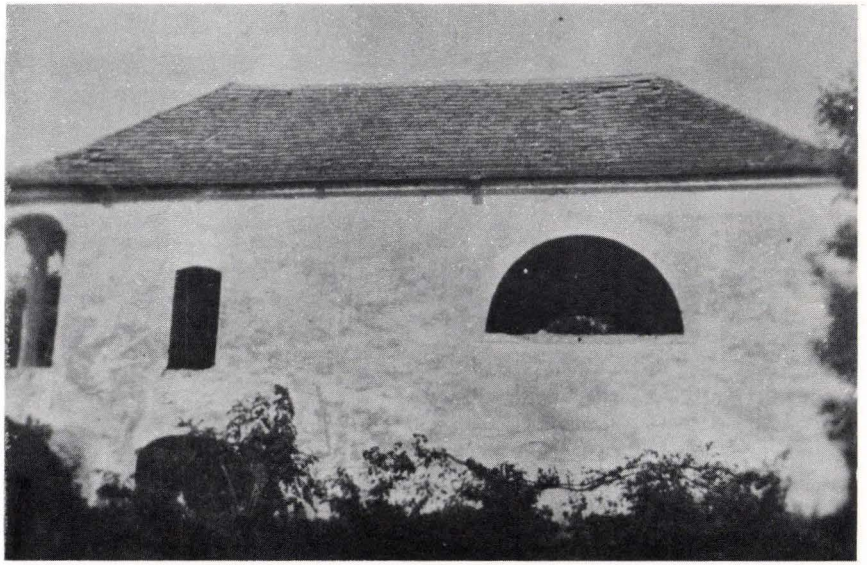
88. *Balatonfüred* — באלאטונפורד

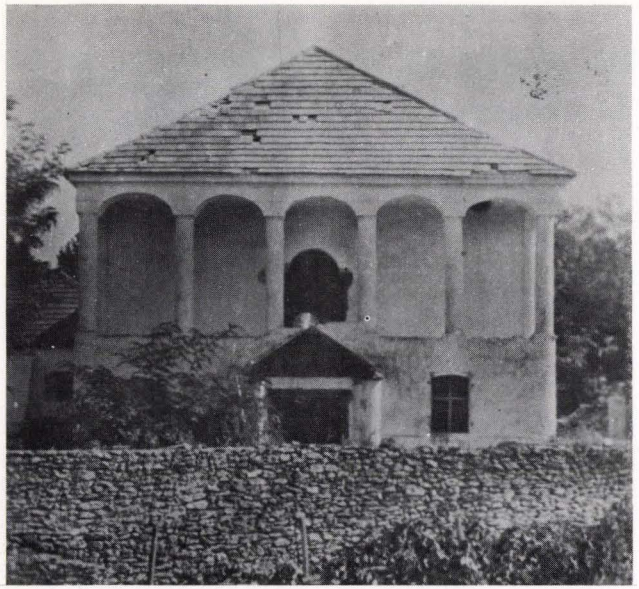
90. *Búcsúszentlászló* — בוצ׳וסנטלאסלו

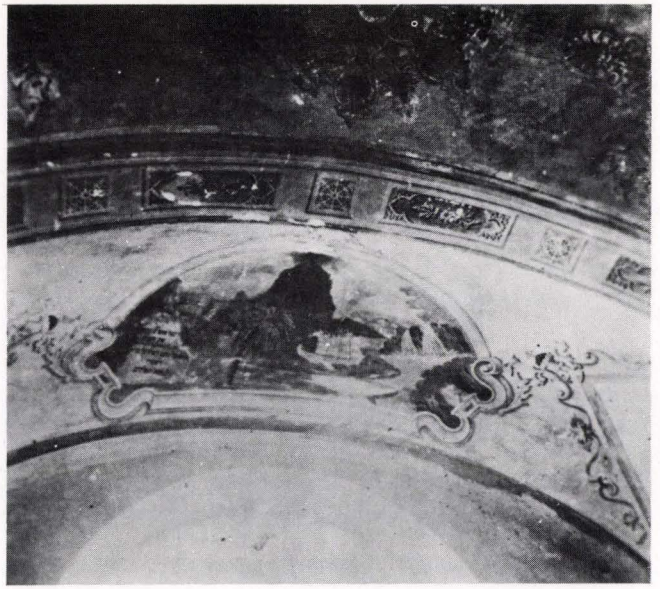
89. *Bethlen* — בתלן

91. *Csabrendek* — צ׳אברנדק

92. *Csabrendek* — צ׳אברנדק

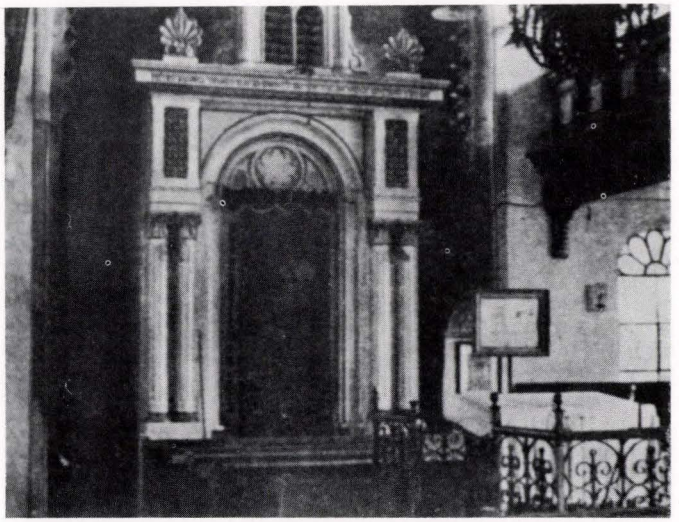
93. *Csabrendek*. Ceiling fresco. — *Mennyezeti freskó*. — צ׳אברנדק, פרסקו של התקרה

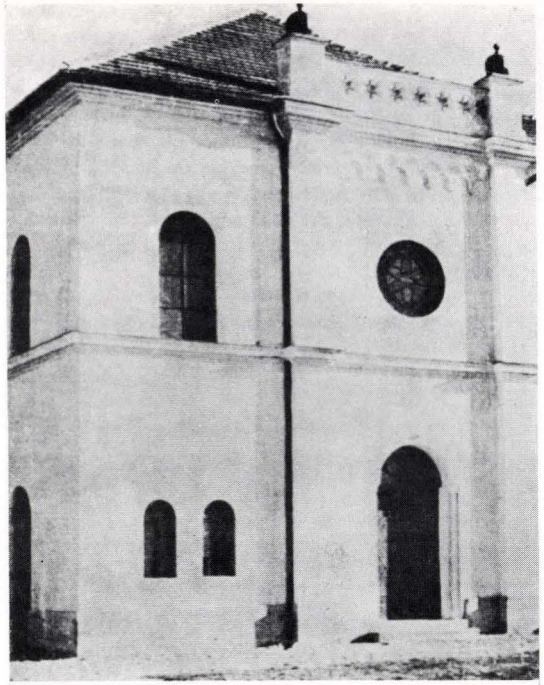
94. *Újvidék* — אוויידק

95. *Déva*. Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga*. דוה, אורת.

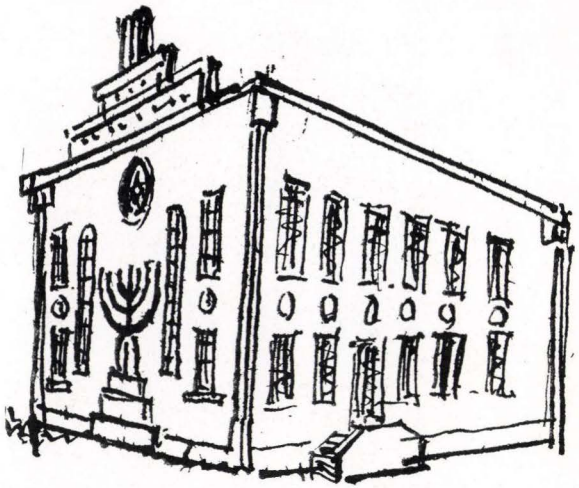
96. *Galánta*. Orthodox synagogue. Ark. — *Orthodox zsinagóga. Frigyszekrény*. — גאלאנטה, ארון קודש, אורת.

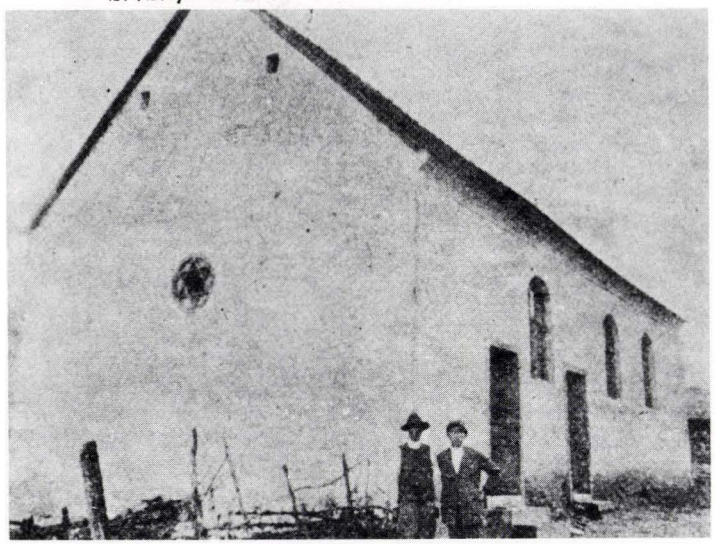
97. *Galánta.* Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga.
גאלאנטה, אורת.

98. *Gálszécs* — גאלסץ

100. *Héthárs* — הטהארש

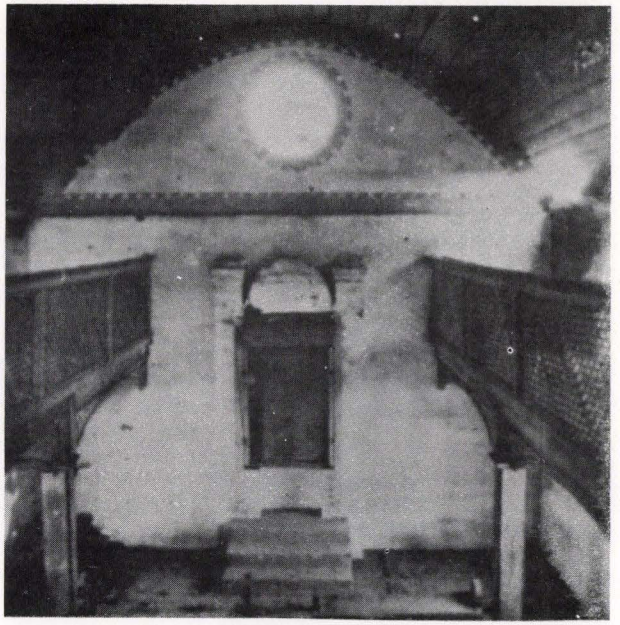
99. *Bözödújfalu* — בוזודאויפאלו

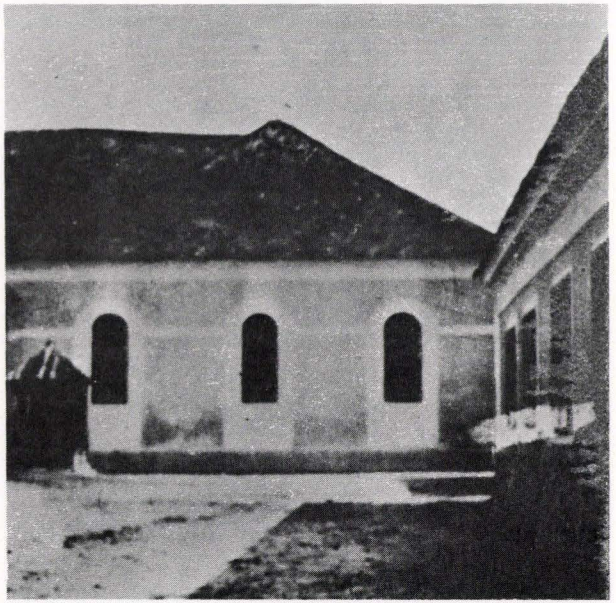
101. *Keczer-Peklész* — קצר־פקלס

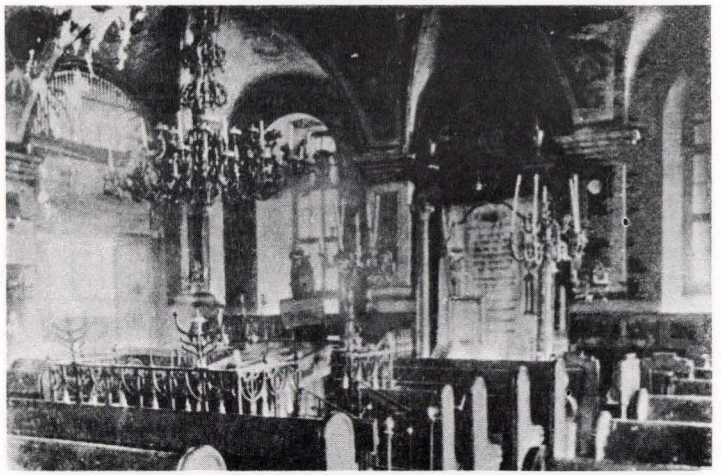
102. *Kóka* — קוקה

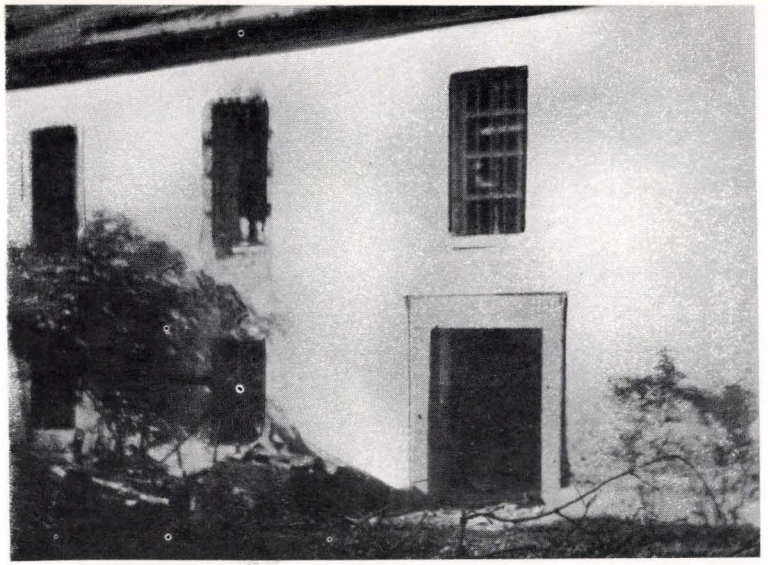
103. *Kóka* — קוקה

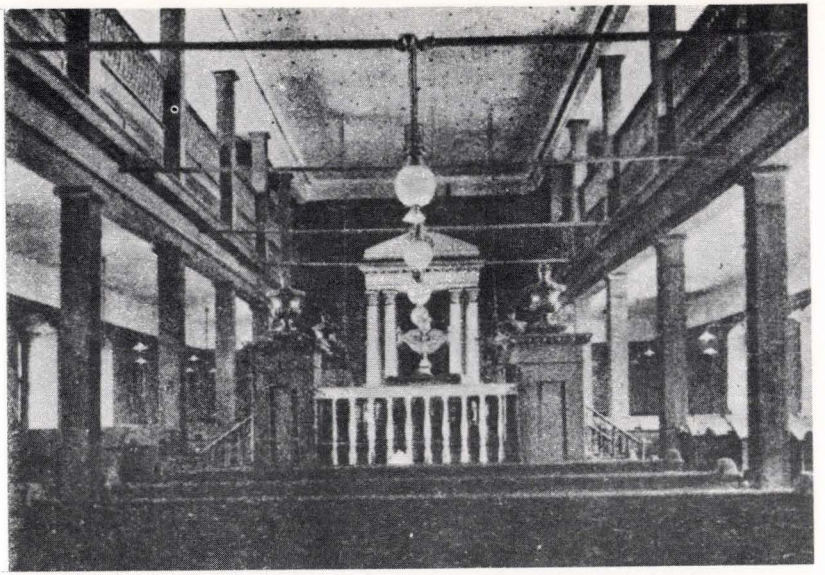
104. *Lakompak* — לאקומפאק

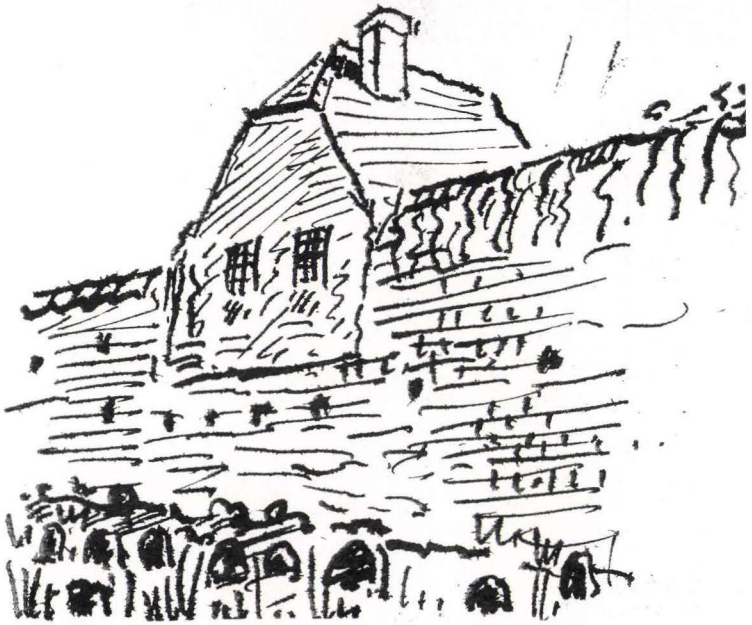
105. *Lakompak* — לאקומפאק

106. *Lovasberény* — לוואשברני

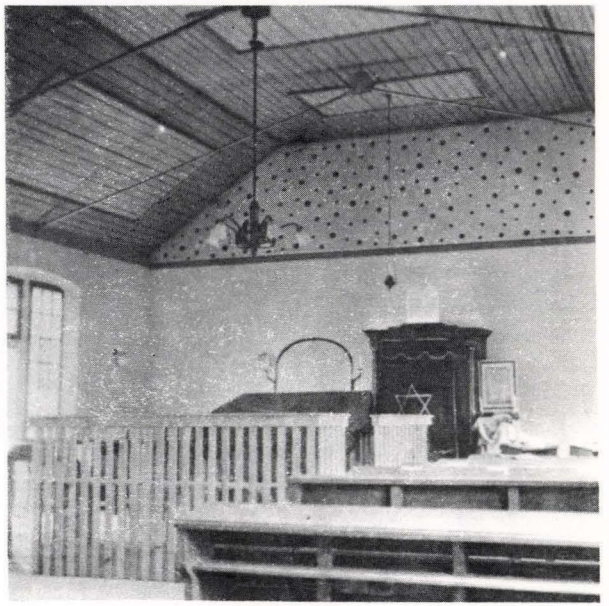
107. *Budapest.* Orczy-ház orthodox synagogue on Károly Street — *Orczy-ház. Orthodox zsinagóga (Károly u.).*
בודאפשט, בית אורצי, רח' קארולי, אורת.

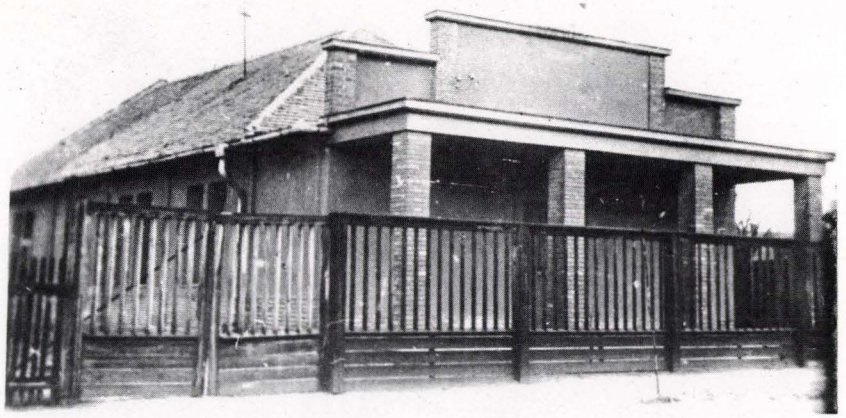
108. *Szakolcza.* Synagogue with its fort-wall and cemetery.
Zsinagóga várfallal, temetővel.
סאקולצה, בית כנסת הבנוי בתוך חומת העיר.

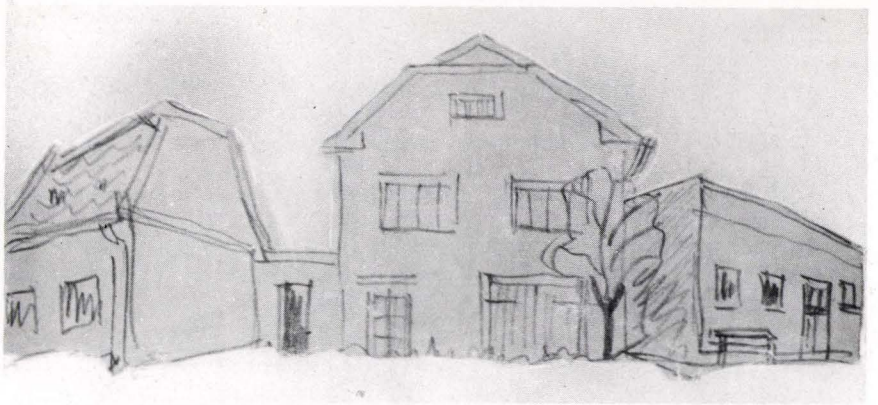
109. *Tatabánya* — טאטאבאניה

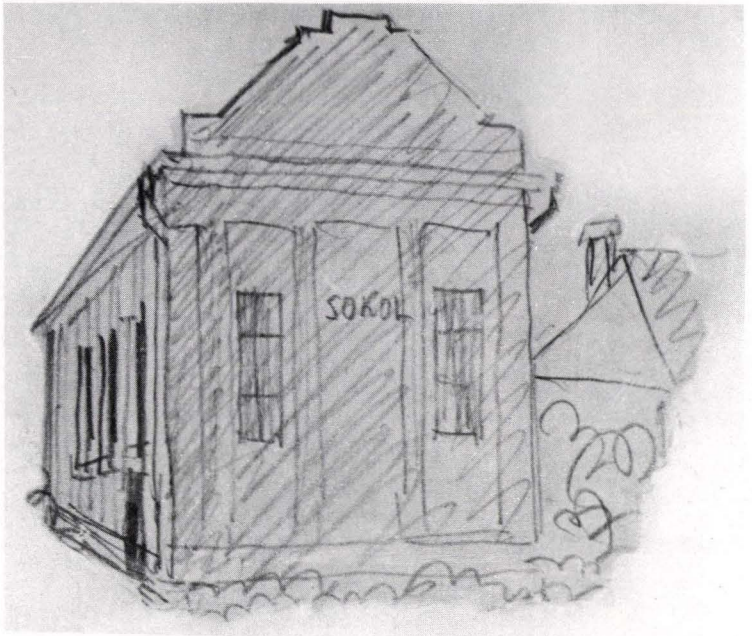
110. *Pestszentlőrincz* — פשטסנטלורינץ

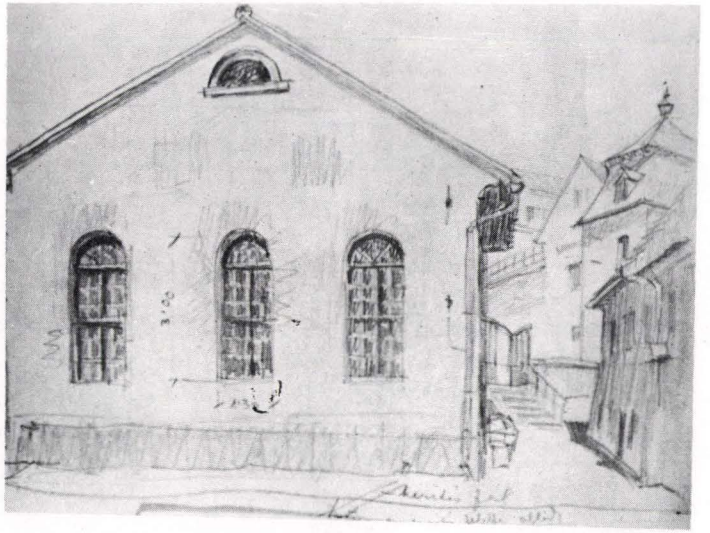
111. *Pestszentlőrincz* — פשטסנטלורינץ

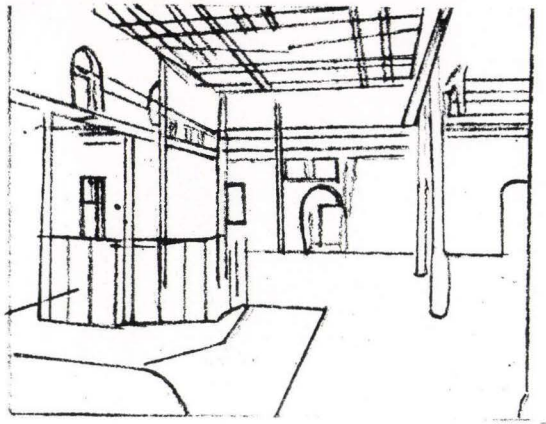
112. *Korpona* — קורפונה

113. *Üzbég* — אוזבג

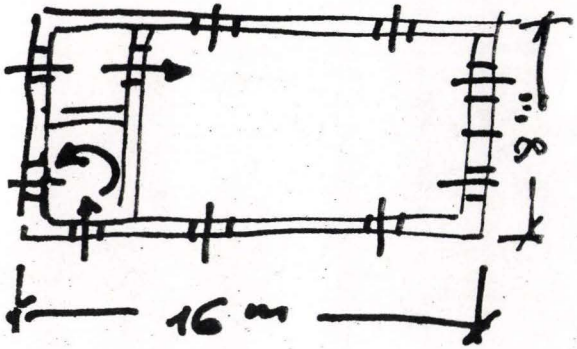

114. *Eperjes* — אפריש

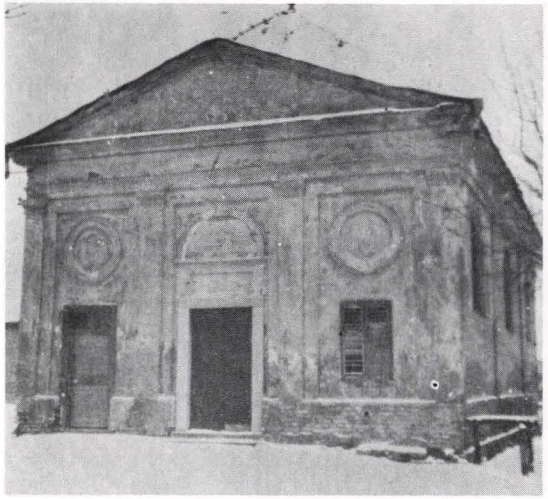

115. *Vágújhely* — וואגאויהיי

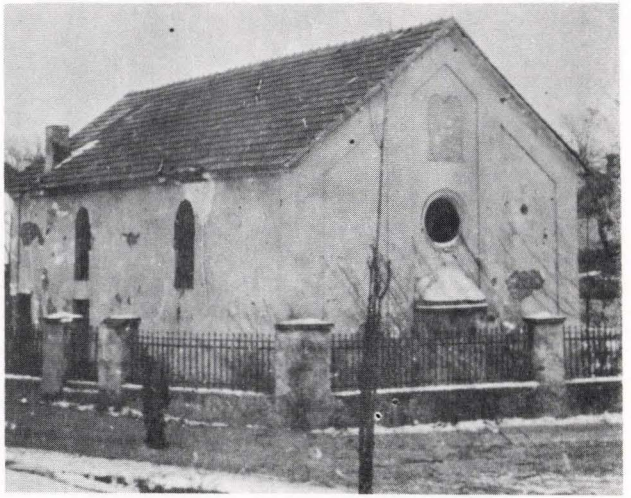
116. *Brezova* — ברזובה

117. *Ács* — אץ

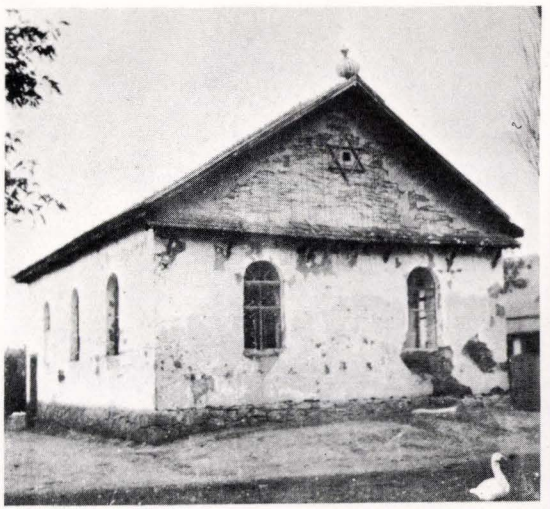
118. *Dunaföldvár* — דונאפולדואר

119. *Dunapentele* — דונאפנטלה

120. *Dunaszerdahely* — דונאסרדאהלי

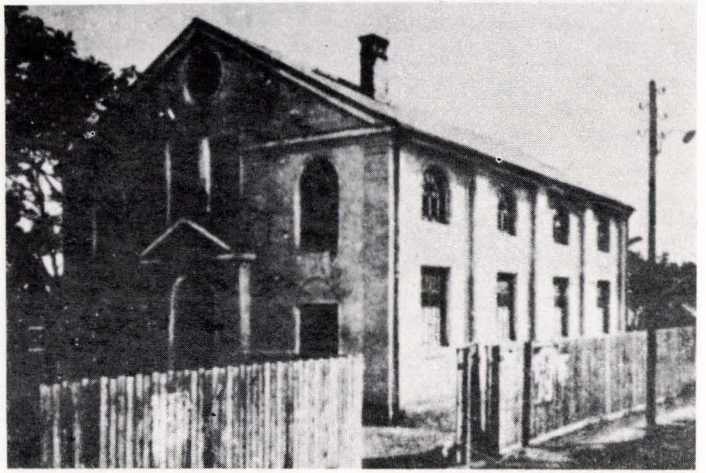
121. *Erdőtelek* — ארדוטלק

122. *Felsőjósa* — פלשויוז׳ה

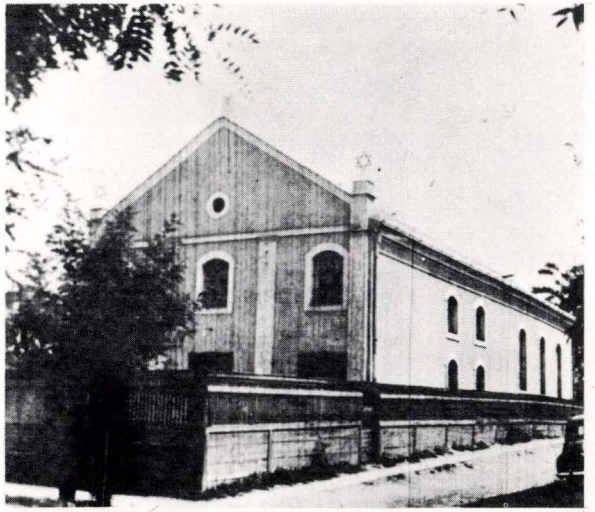
123. *Gyömöre* — ג׳ומורה

124. *Gyöngyös* — ג׳ונג׳וש

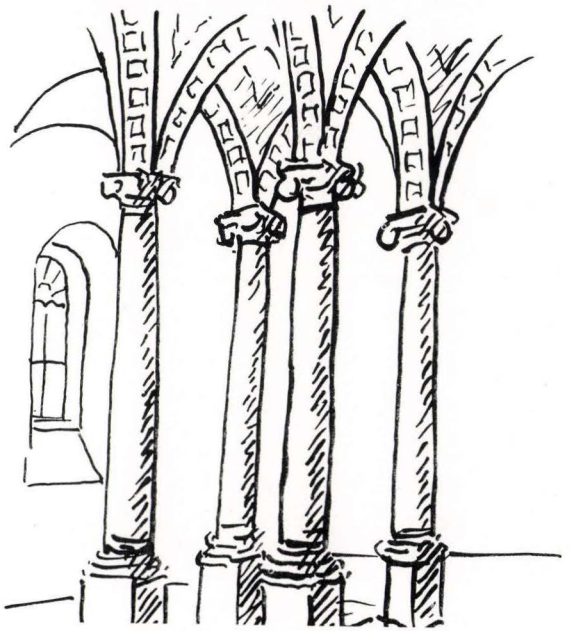
125. *Gyöngyös. Bimah. — Bima.*
ג'ונג'וש, במה

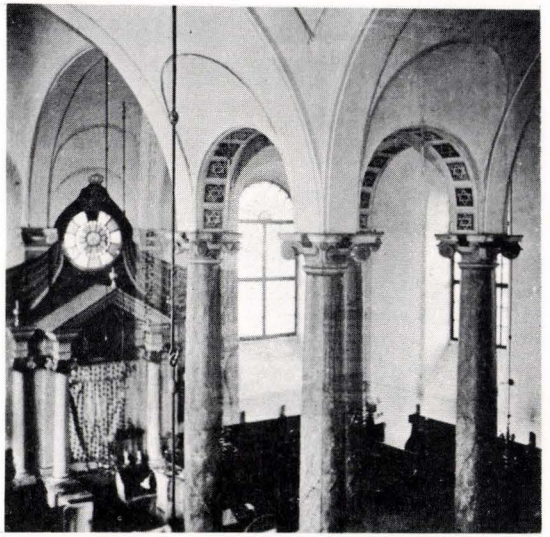
126. *Hajdúdorog* — האידודורוג

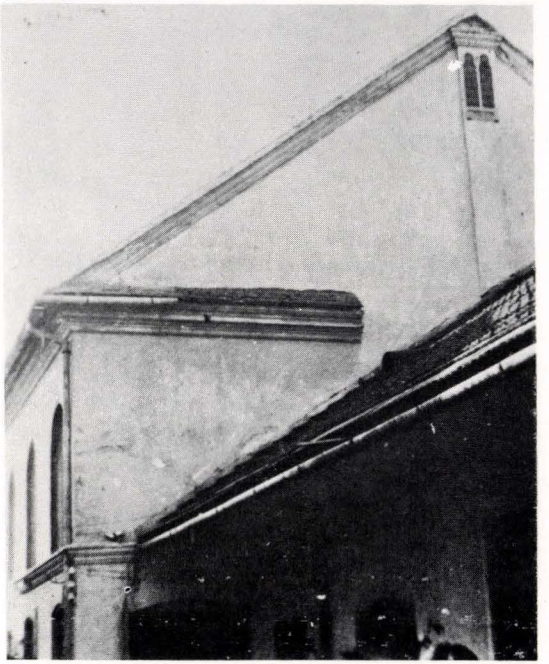
127. *Húnfalu* — הונפאלו

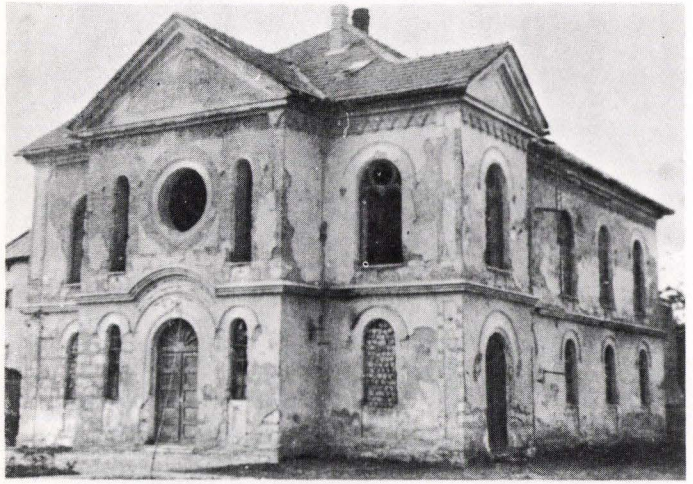
128. *Húnfalva.* Four-column *bimah.*
Négyoszlopos bima.
הונפאלו, פנים, הבמה ומסביבו ארבעה עמודים

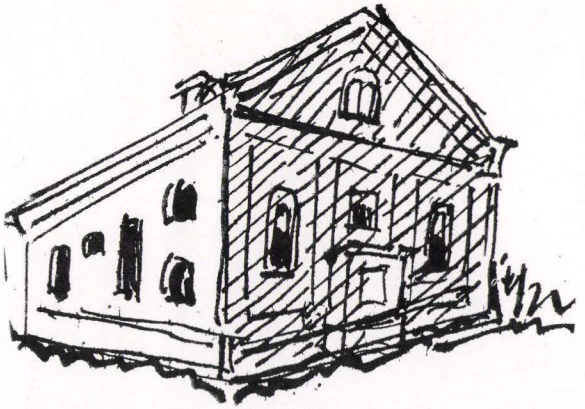
129. *Húnfalu* — הונפאלו

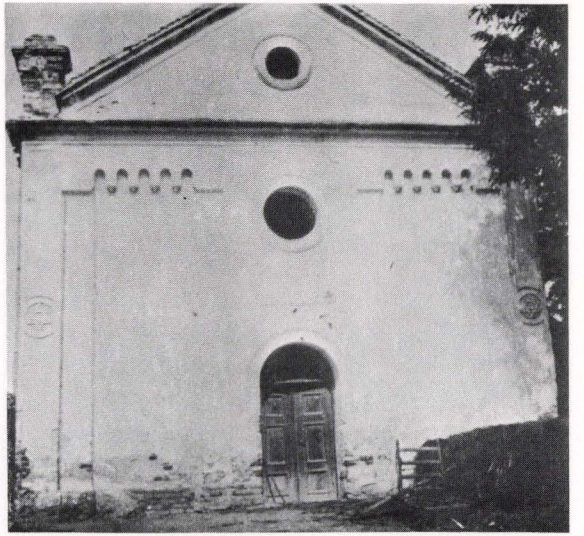
130. *Illava* — אילאוה

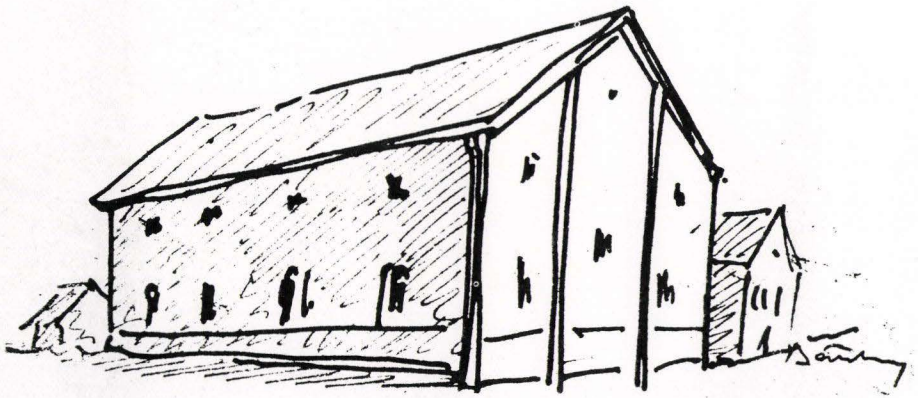
131. *Mezőkövesd* — מזוקוושד

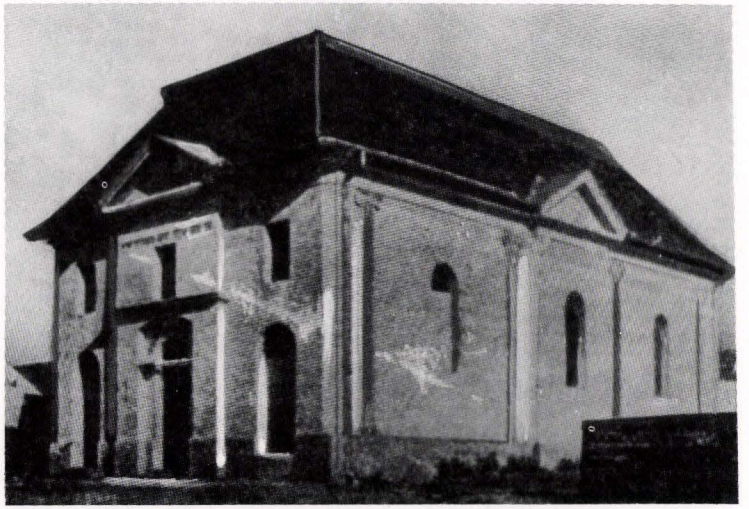
132. *Nagykapos* — נאג'קאפוש

133. *Rábahídvég* — ראבאהידוג

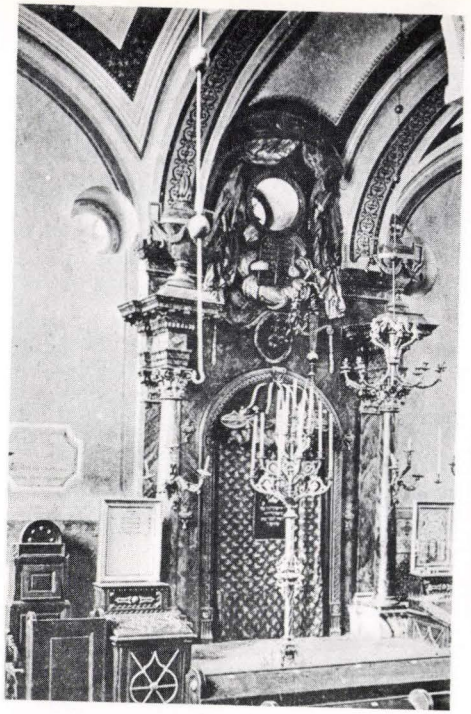
134. *Rajecz* — ראיץ

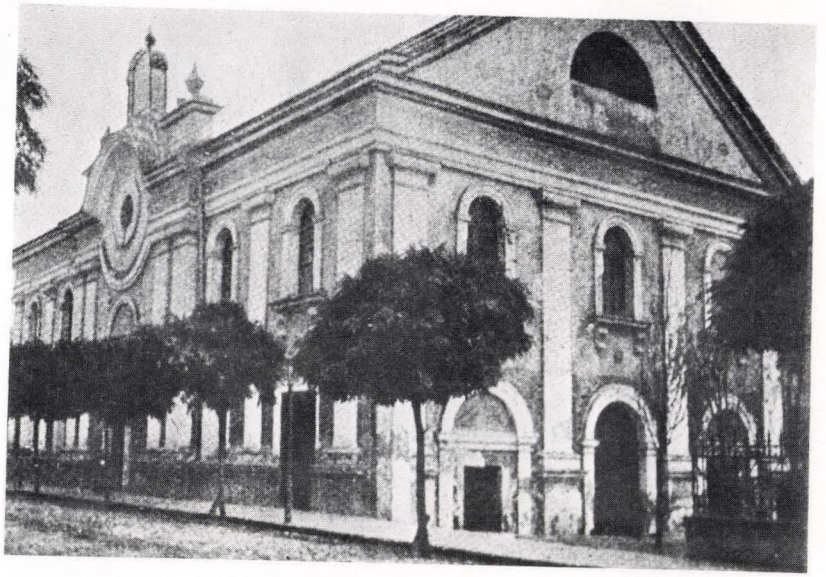
135. *Sebeskellemes* — שבשקלמש

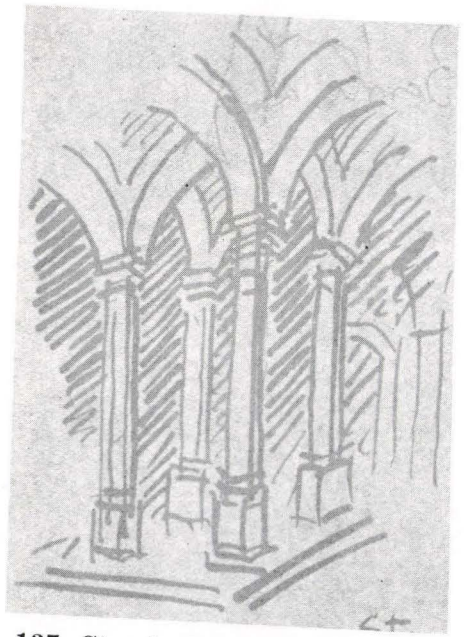
136. *Szobotistye* — סובוטישטיה

138. *Stomfa.* Interior decoration.
שטומפה, מבט פנימי עם קשוטים דקורטיביים

140. *Szeged* — סגד

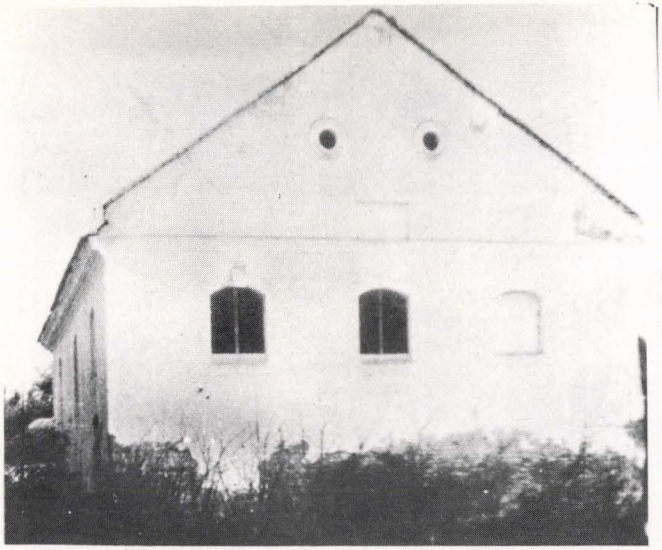
137. *Stomfa.* Interior with its four-column *bimah.* — *Belül: Négyoszlopos bima.* — שטומפה, חזית חיצונית

139. *Szabadszállás* — סאבאדסאללאש

141. *Szeged* — סגד

142. *Tápióbicske* — טאפיוביצ׳קה

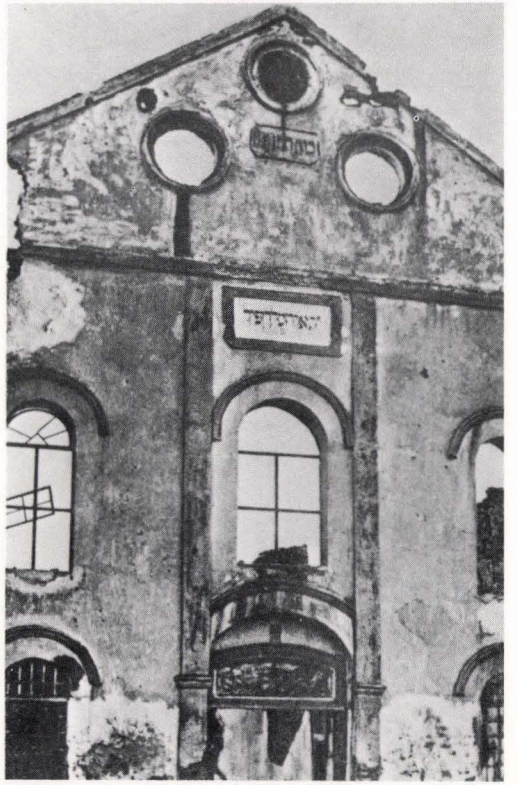
143. *Tiszalök* — טיסאלוק

144. *Törökszentmiklós* — טורוקסנטמיקלוש

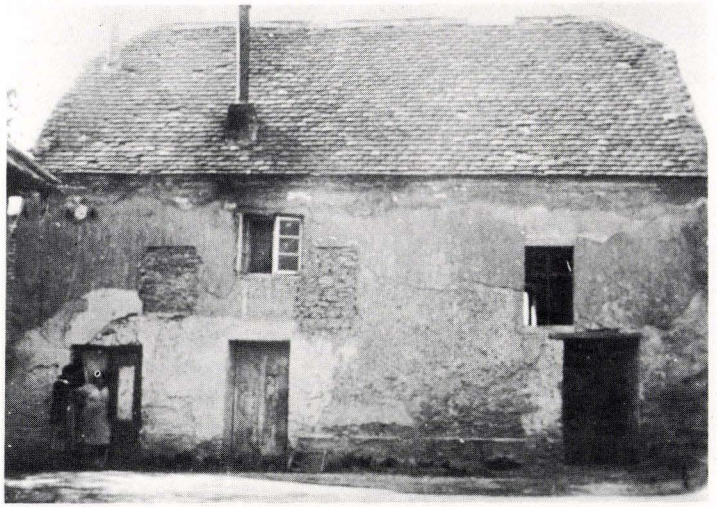
145. *Vasvár* — וואשואר

146. *Zboró* — זבורו

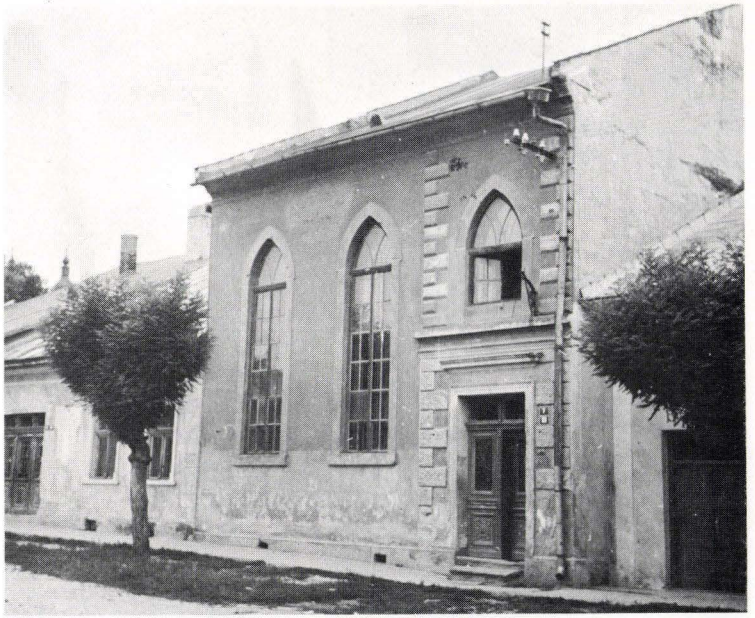
147. *Holics.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.* — הוליץ, נאולוג

148. *Rajka* — ראיקה

149. *Apc* — אפץ

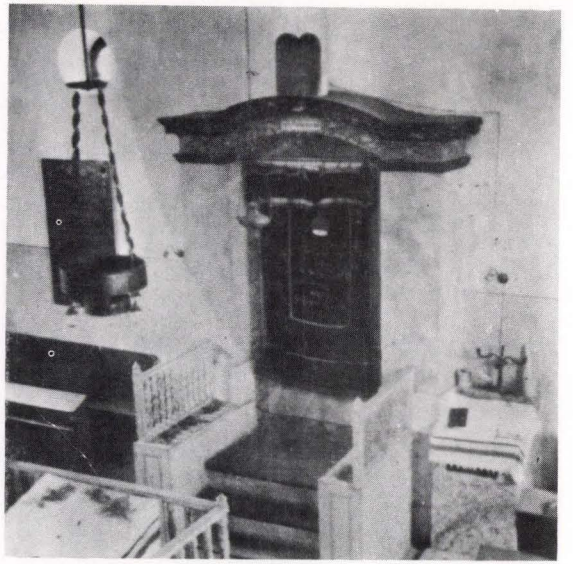
150. *Bártfa* — בארטפה

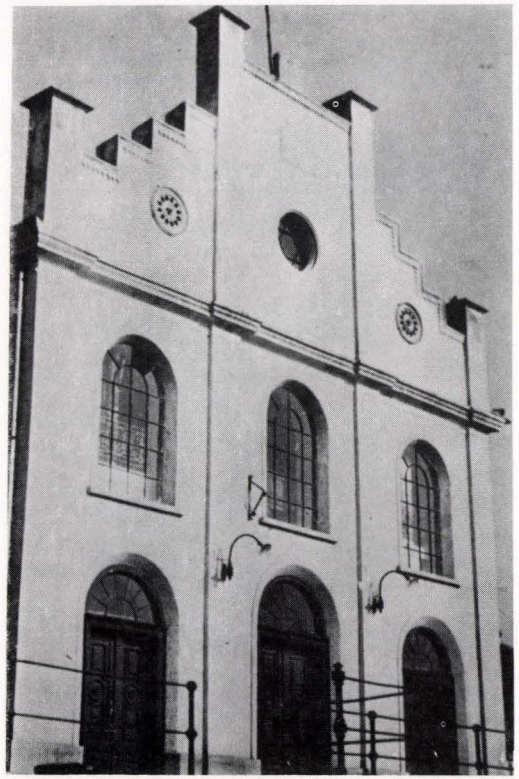
151. *Bártfa* — כארטפה

152. *Bellus* — בלוש

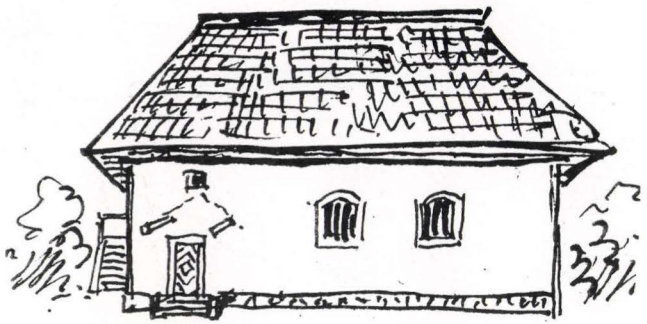
153. *Czinkota* — צינקוטה

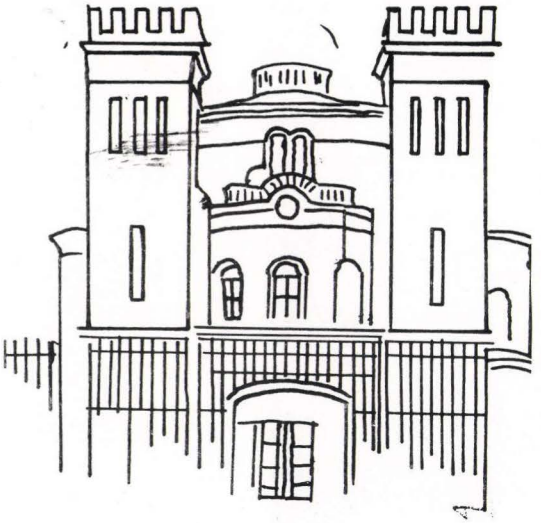
154. *Dombóvár* — דומבואר

155. *Ercsi.* After the destruction. — *A pusztulás után.* — ארצ'י, אחרי השואה

156. *Berzevicze* — ברזביצה

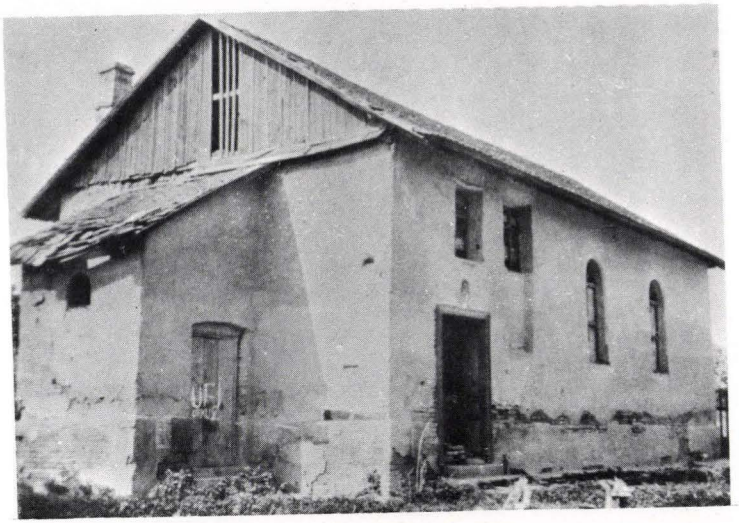
157. *Kőszeg.* Conservative synagogue.
Neolog zsinagóga. — קוסג, נאולוג

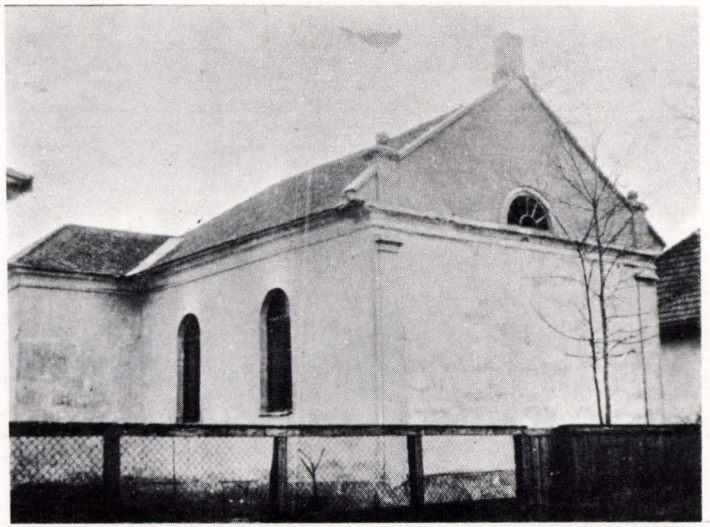
160. *Isaszeg* – אישאסג

158. *Gyöngyöspata* — ג'ונג'ושפטה

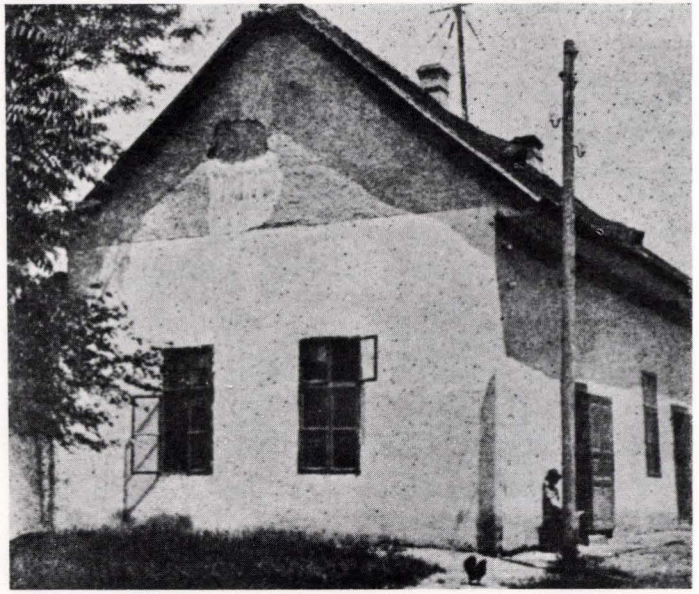
159. *Hajdúszovát* — האידוסוואט

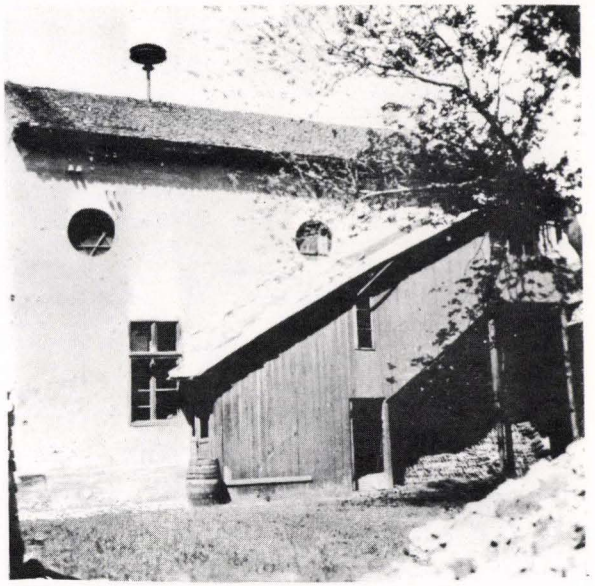
161. *Jászalsószentgyörgy* — יאסאלשוסנטג׳יורג׳

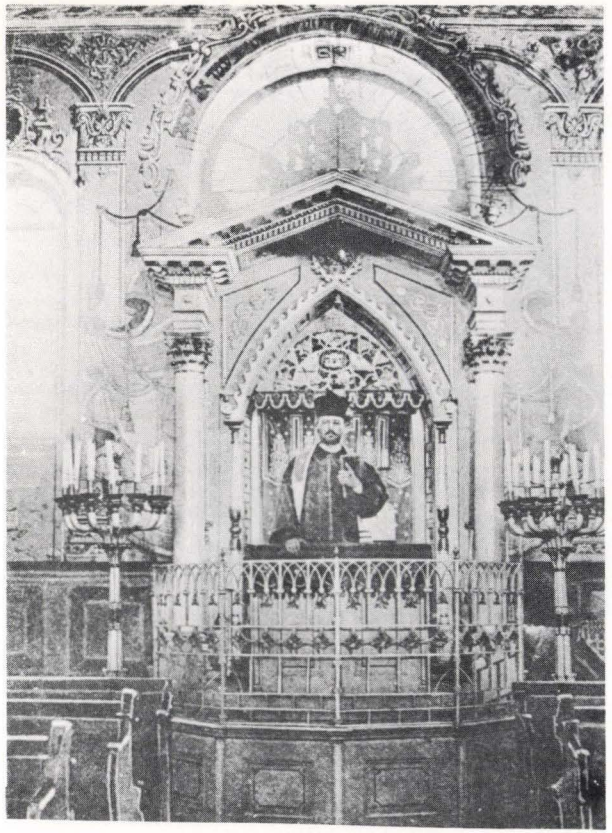
162. *Jászalsószentgyörgy* — יאסאלשוסנטג׳יורג׳

163. *Jászberény* — יאסברני

164. *Kecskemét* — קצ׳קמט

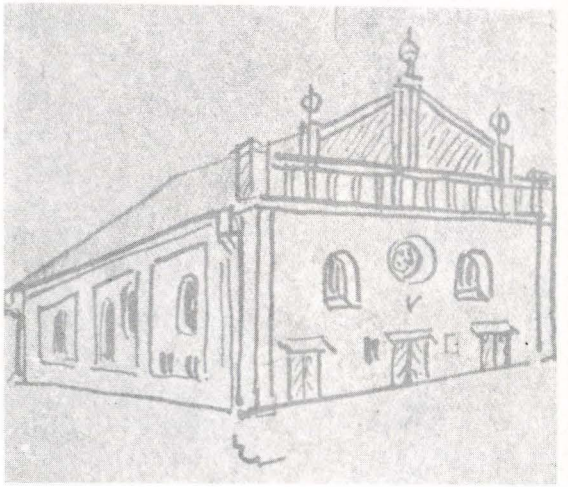
165. *Keszthely*. Conservative synagogue with its pulpit. — *Neolog zsinagóga. Szószék.*
קסטהי, נאולוג, דוכן הטפה

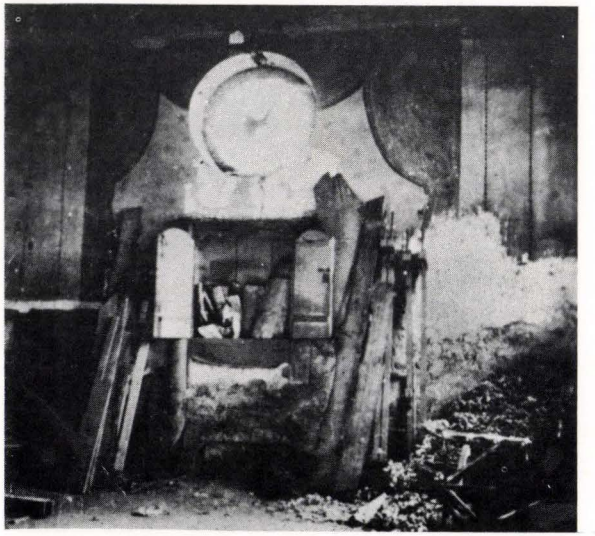
166. *Keszthely* — קסטהי

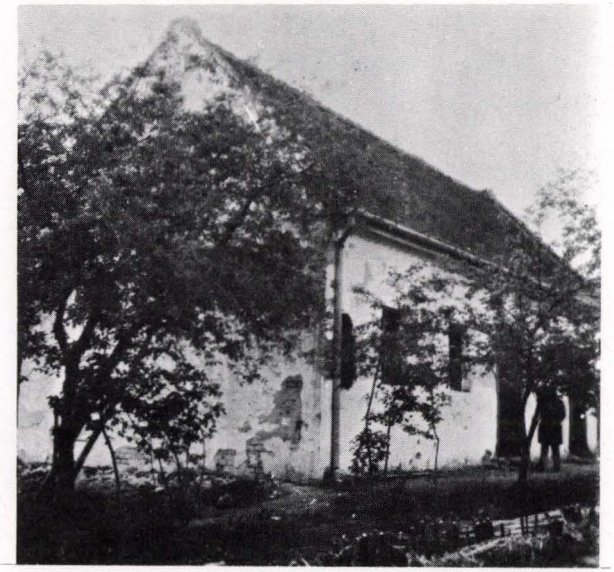
167. *Kéthely* — קטהי

168. *Királyhelmec* — קיראיהלמץ

169. *Mihályfa* — מיהאיפא

170. *Miske* — מישקה

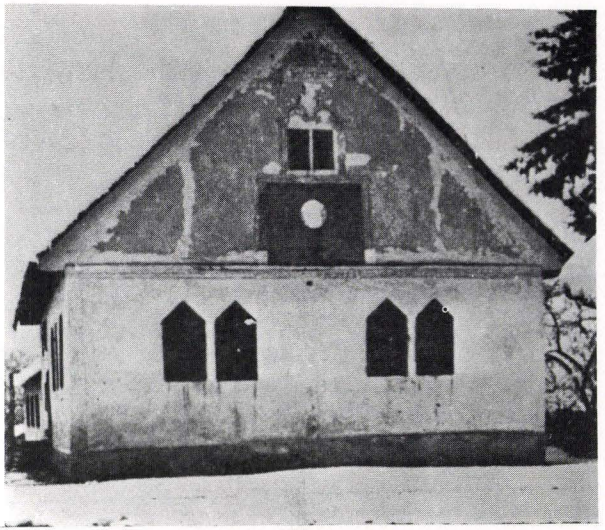
171. *Munkács* — מונקאץ׳

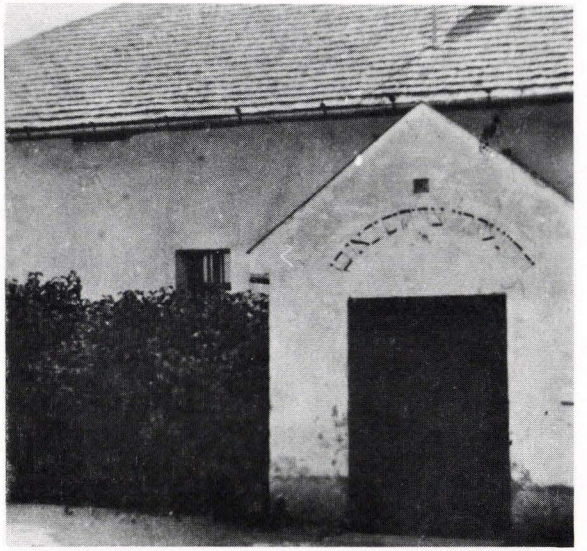
172. *Nagyszokoly* — נאג׳סוקוי

173. *Nagyszombat.* Interior view. — *Belső nézet.*
נאג׳סומבאת, פרספקטיבה פנימית

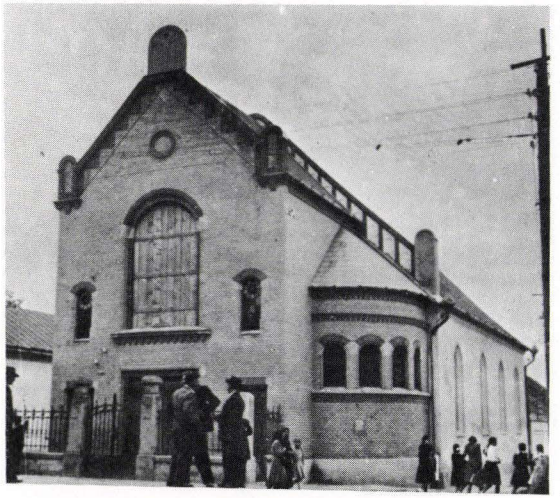
174. *Nagyszombat* — נאג׳סומבאת

175. *Oszlány* — אוסלאני

176. *Ozora* — אוזורה

177. *Paks* — פאקש

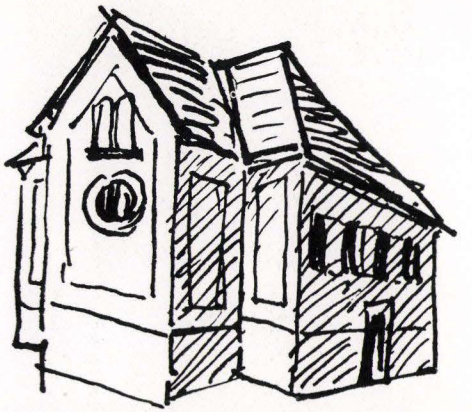
178. *Poroszló* — פורוסלו

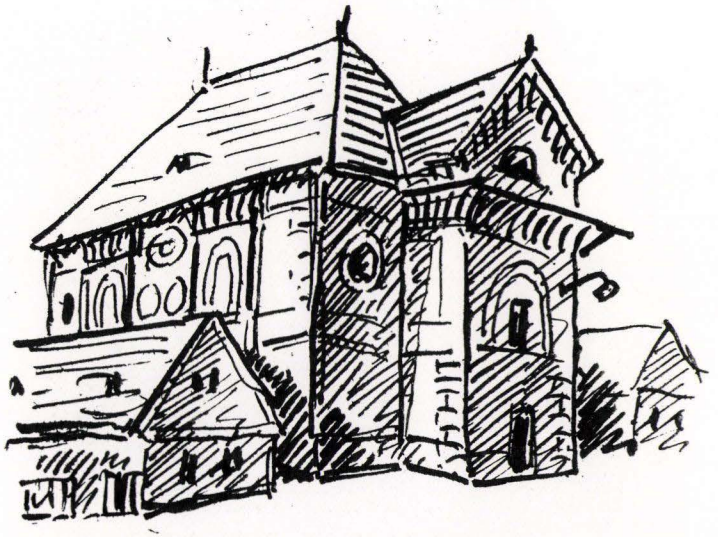
179. *Raszlavicza.* Old synagogue — *Régi templom.*
ראסלויצה, בית הכנסת הישן

180. *Nagyrőcze* — נאג׳רוצה

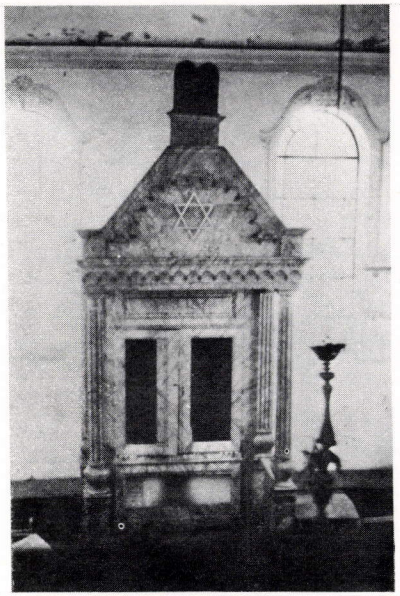
181. *Rohoznik* — ריהוזניק

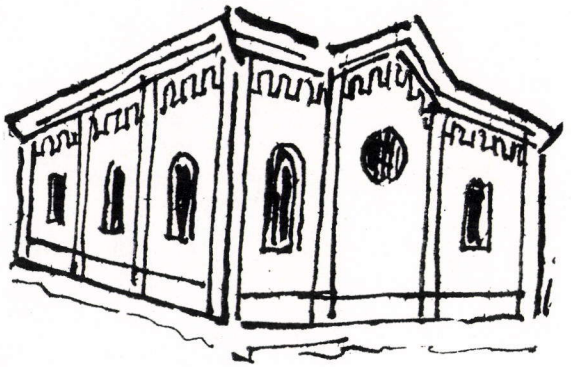
182. *Sasvár* — שאשוואר

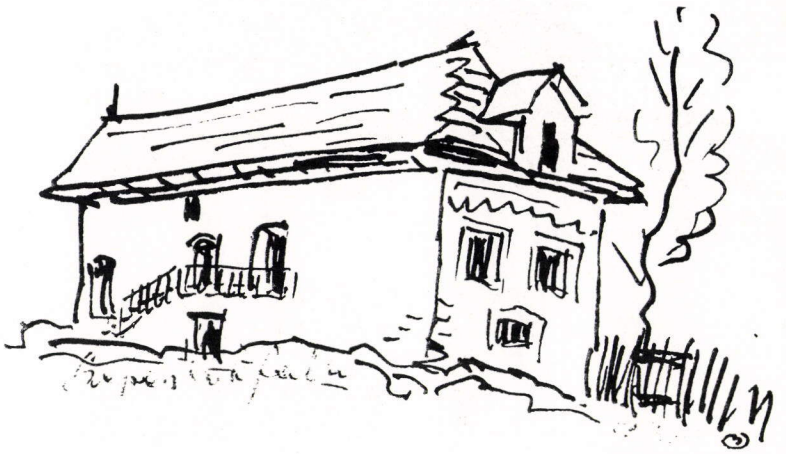
183. *Tápiógyörgye* — טאפיוג׳יורג׳ה

184. *Tápiógyörgye.* Ark. *Frigyszekrény.*
טאפיוג'ורג'ה, ארון הקודש

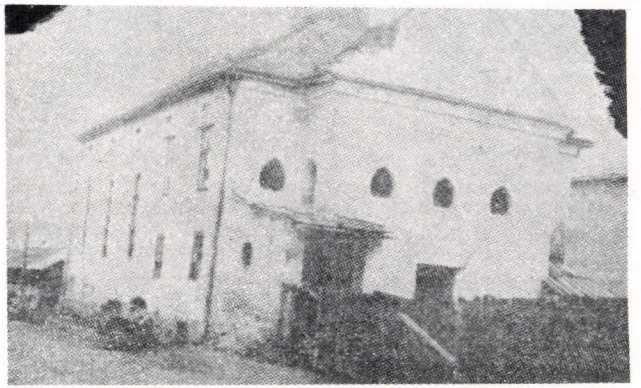
185. *Terebes* — טרבש

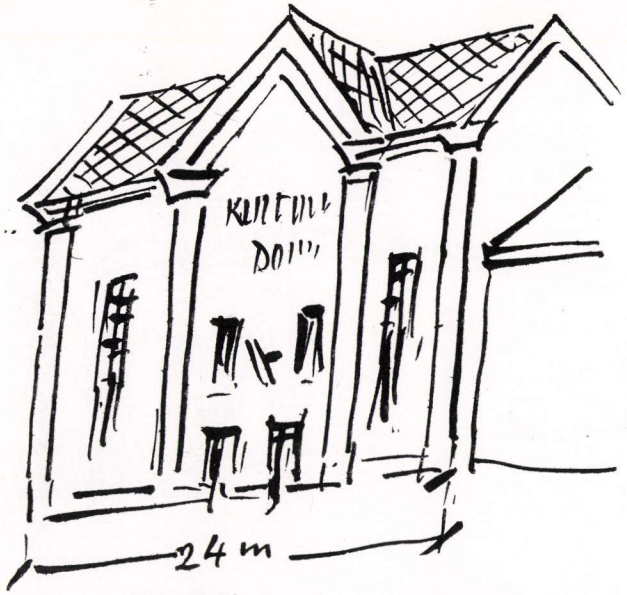
186. *Tótfalu (Szepestótfalu)* — טוטפאלו

187. *Verebély* — ורבייי

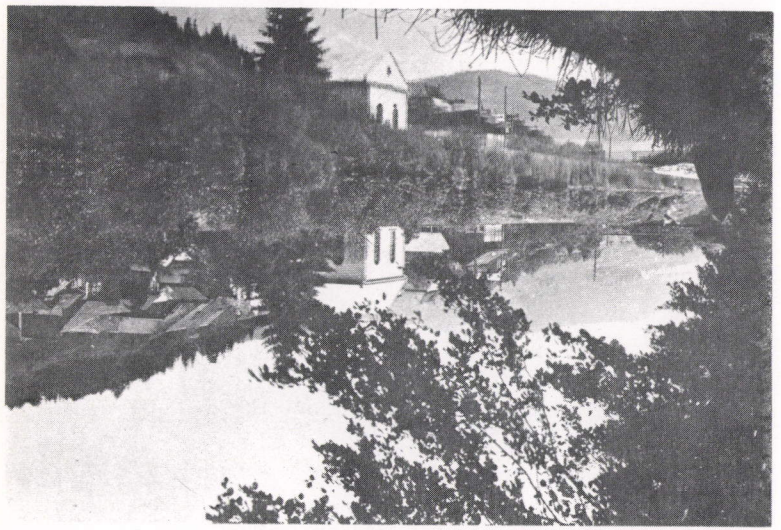
188. *Máramarossziget. Talmud Torah* synagogue. *Talmud-Tóra zsinagóga.*
מארמארושסיגט, בית הכנסת תלמוד תורה

189. *Bátorkeszi* — בטאורקסי

190. *Dobsina* — דובשינה

191. *Gölniczbánya* — גולניצבאניה

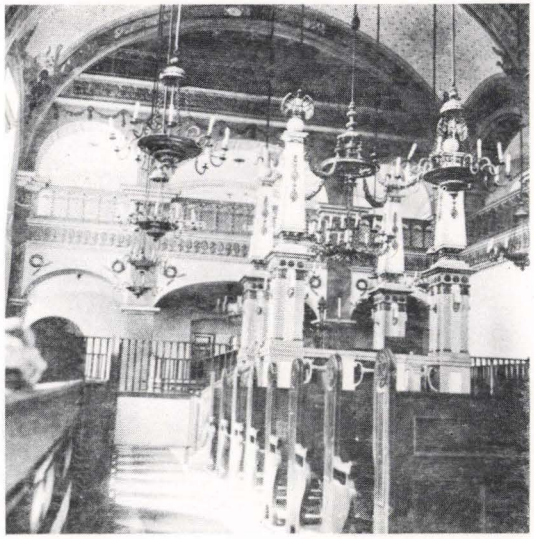

192. *Kurima.*
Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga.
קורימה, אורת׳

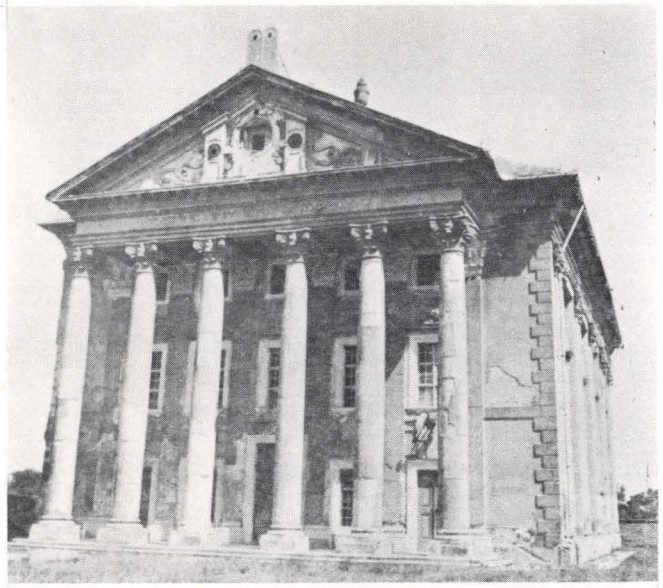
V. NEOCLASSICAL SYNAGOGUES

Neoklasszikus zsinagógák

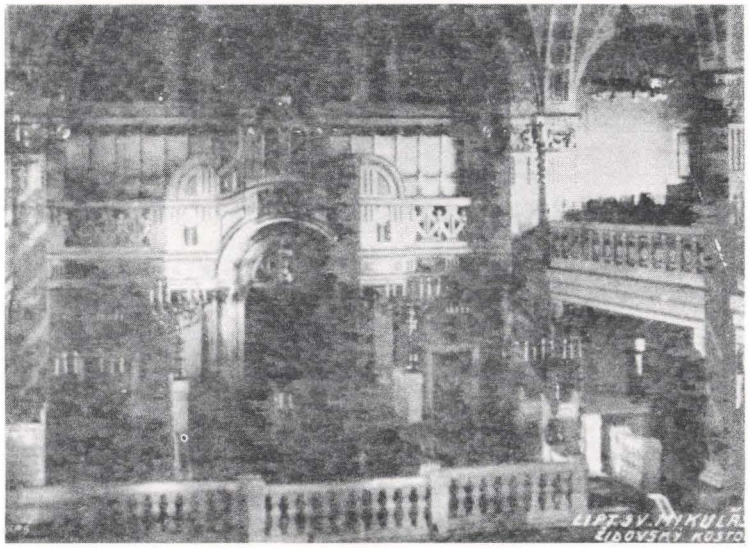
בתי כנסת בסגנון הנאוקלאסי

193. *Óbuda.* Western balcony of the synagogue on Lajos Street. — *Lajos utca. Nyugati karzat.* — אובודא, היציאה המערבית

194. *Óbuda.* Lajos Street synagogue. — *Lajos utca. Zsinagóga.* — אובודא, רח. לאיוש

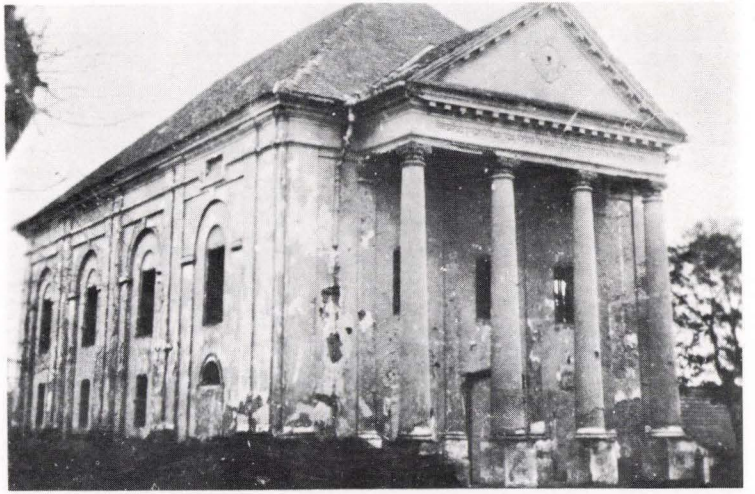
195. *Liptószentmiklós.* Interior view. — *Belső kép.* ליפטוסנטמיקלוש, פרספקטיבה פנימית

196. *Liptószentmiklós* — ליפטוסנטמיקלוש

197. *Baja* — באיה

198. *Abony* — אבוני

199. *Mezőtúr* — מזוטור

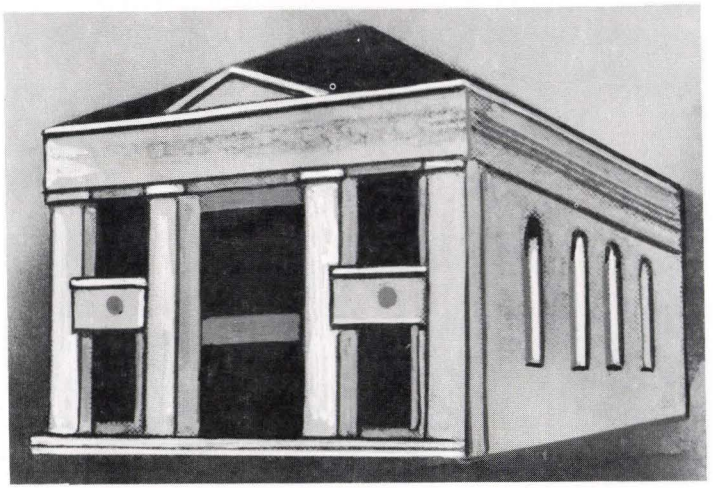
200. *Jászapáti* — יאסאפטי

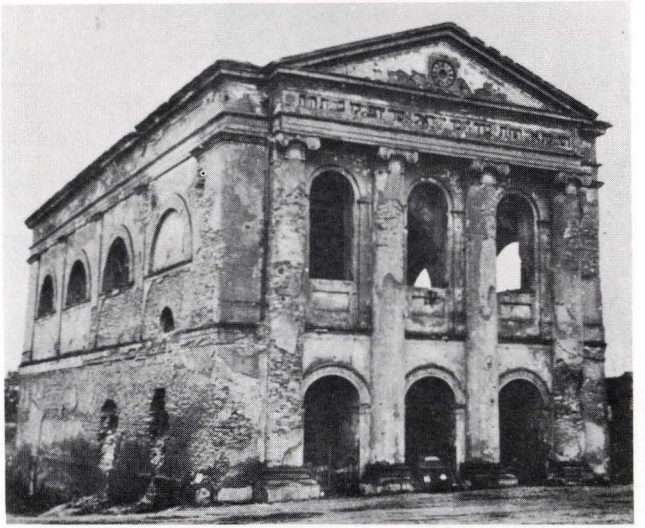
201. *Gyöngyös.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* ג'ונגי'וש, אורת.

202. *Nagykanizsa.* — נאג'קאניזה

203. *Kiskúnhalas.* — קישקונהאלאש

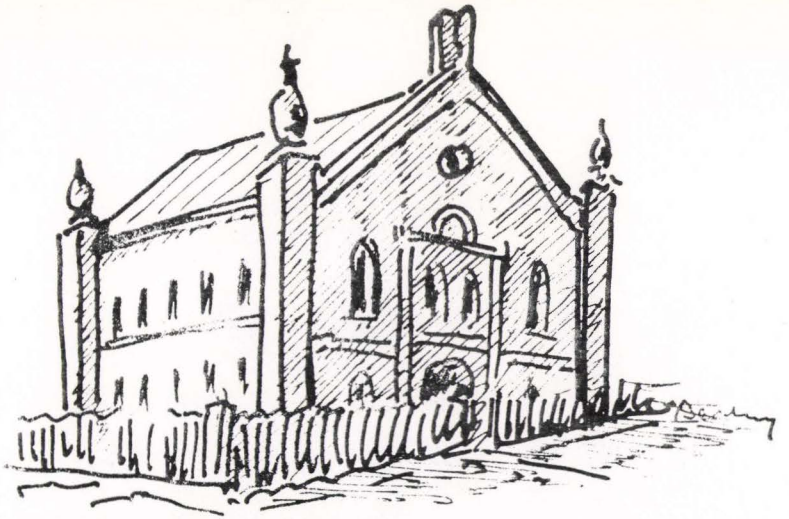
204. *Várpalota* — וארפאלוטה

205. *Pápa* — פאפה

206. *Pápa*. Columned balconies. — *Oszlopos karzatok*. — פאפה, יציאות עם עמודים

207. *Csacza* — צ'צה

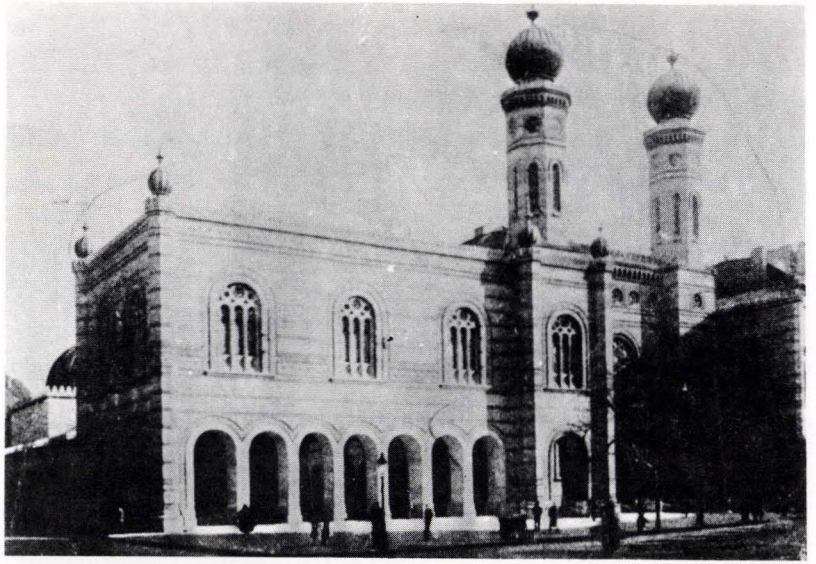

208. *Kisucaújhely* — קישוצאויהי

VI. ECLECTIC STYLE (BYZANTINE, MOORISH, ETC.) SYNAGOGUES

Stiluskereső korszak templomai (bizánci, mór, stb.)

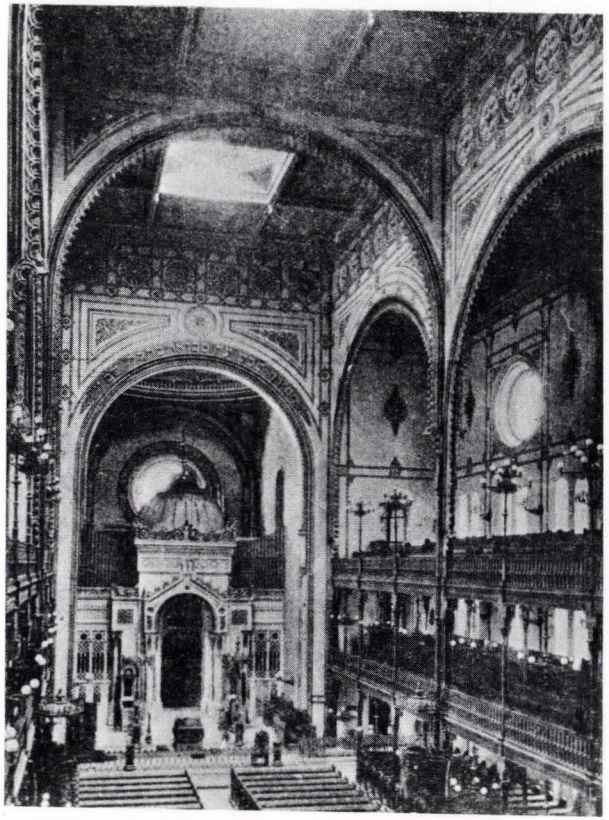
התקופה המתלבטת במציאת סגנון חדש.
(השפעת הסגנון האוריאנטלי)

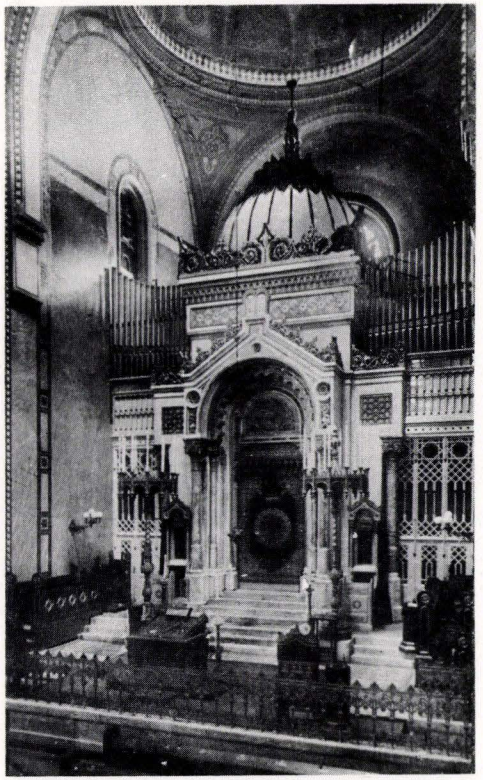
209. *Budapest.* Dohány Street synagogue. — *Dohány utca. Zsinagóga.* — בודאפשט, רח׳ דוהאני

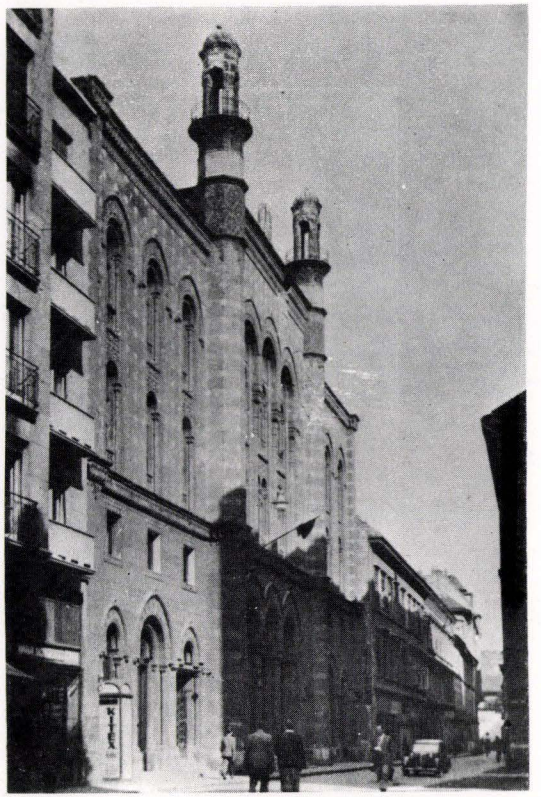
211. *Budapest.* Dohány Street synagogue with its Ark curtain. *Dohány u. Frigyszekrénytakaró.*
בודאפשט, רח׳ דוהאני
הפרוכת הראשונה לארון הקודש

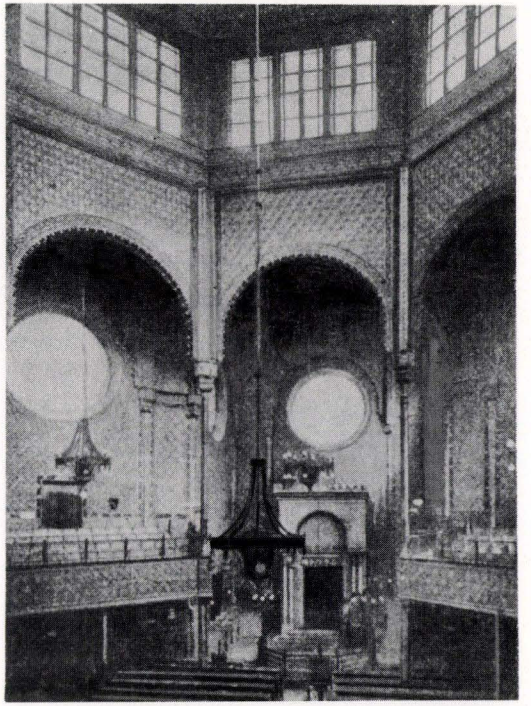
210. *Budapest.* Dohány Street synagogue hall. *Dohány utca. Templomcsarnok*
בודאפשט, רח׳ דוהאני, האולם

212. *Budapest.* Dohány Street synagogue with its Ark and organ.
Dohány utca. Frigyszekrény orgonával az emeleten.
בודאפשט, רח׳ דוהאני
ארון הקודש עם היציאה למקהלה

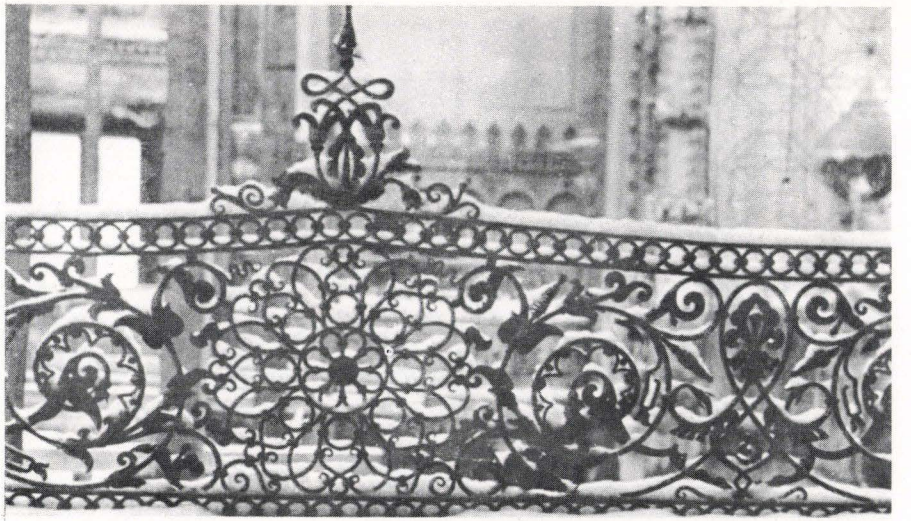
213. *Budapest.* Rumbach Street synagogue. — *Rumbach utca. Zsinagóga.*
בודאפשט, רח׳ רומבאך

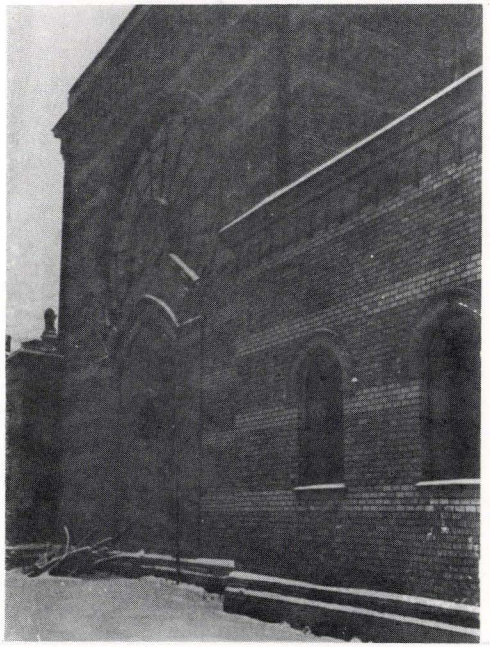
214. *Budapest.* Rumbach Street synagogue with its interior polygon-type decoration.
Rumbach utca. Belső polygonkiképzés.
בודאפשט, רח׳ רומבאך, פנים המבנה, בנוי על מתומן

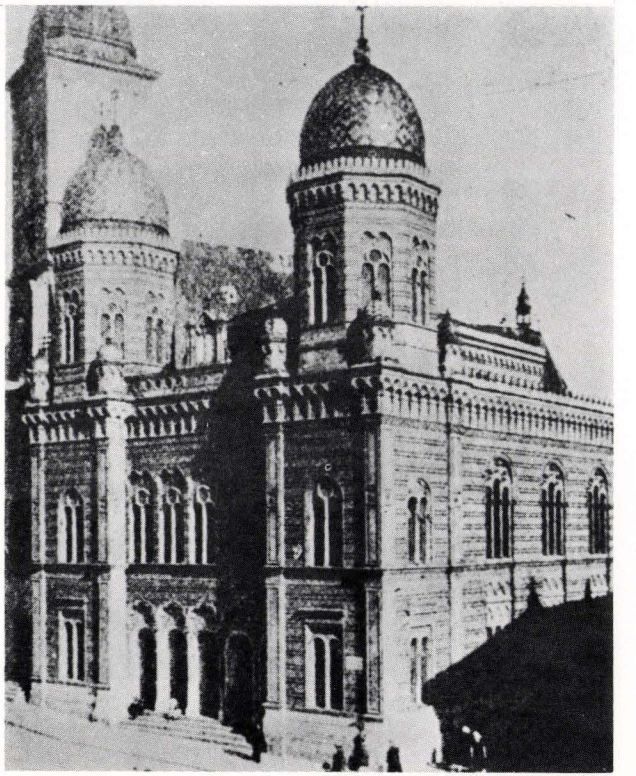
216. *Debreczen* — דברצן

215. *Debreczen.* Artistic handcarved banister. — *...eszi kézi készítésű korlát.* — דברצן, מעקה אומנותי מברזל, עבוד יד

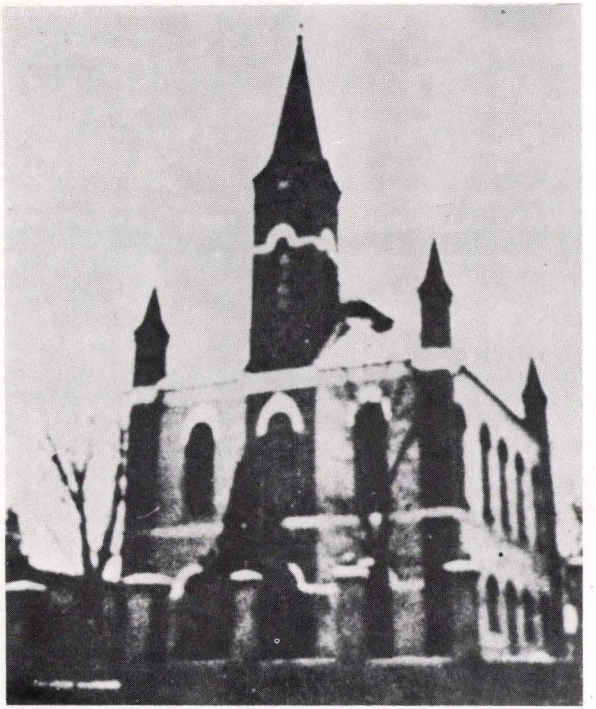
217. *Debreczen* — דברצן

218. *Pozsony.* Conservative synagogue. *Neolog zsinagóga.* — פוזוני, נאולוג

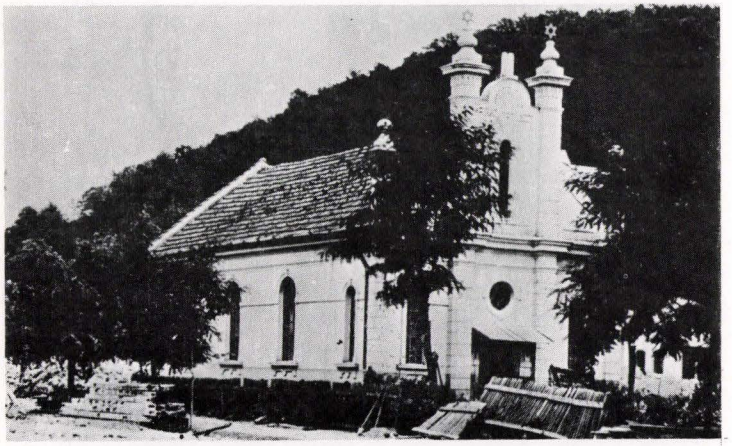
219. *Pozsony.* Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga. — .פוזוני, אורת

220. *Bajmok* — באימוק

222. *Eperjes.* Conservative synagogue.
Neolog zsinagóga. — אפריש, נאולוג

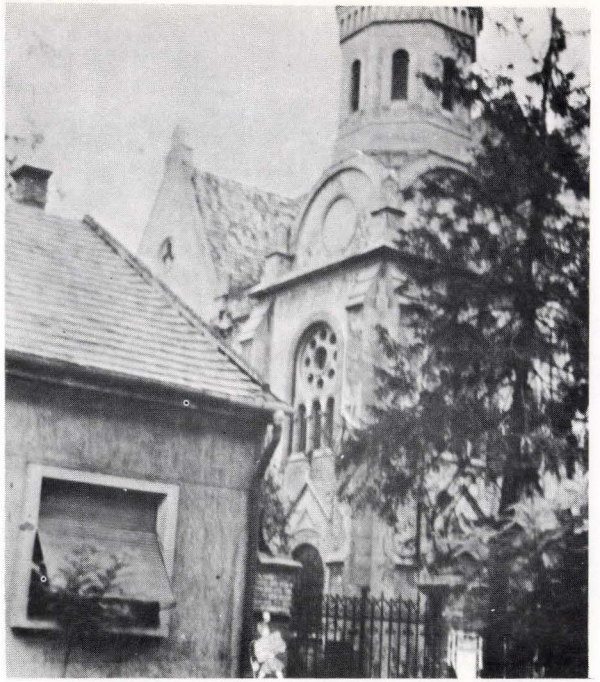
221. *Boroscseke* — בורושצ׳קה

223. *Besztercze* — בסטרצה

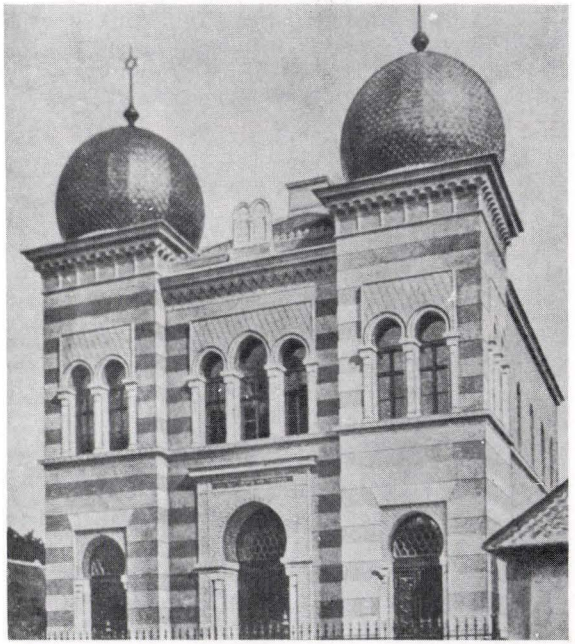
225. *Rákoshegy* — ראקושהגי

224. *Zalaegerszeg* — זאלאגערסג

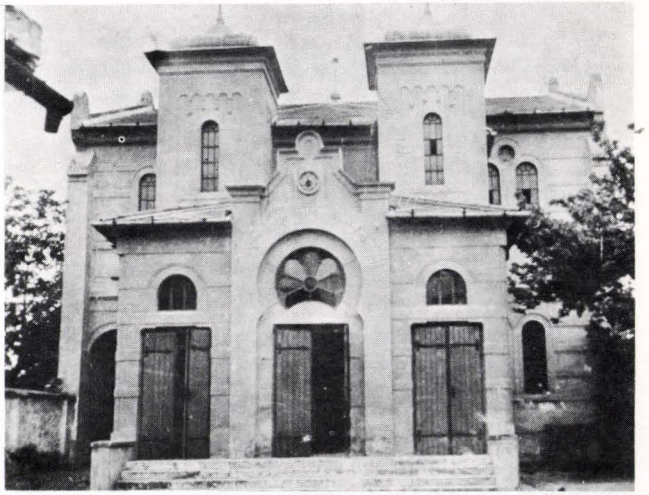
226. *Kalocsa* — קאלוצ׳ה

227. *Malaczka.* Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga. — מאלאצקא, אורת.

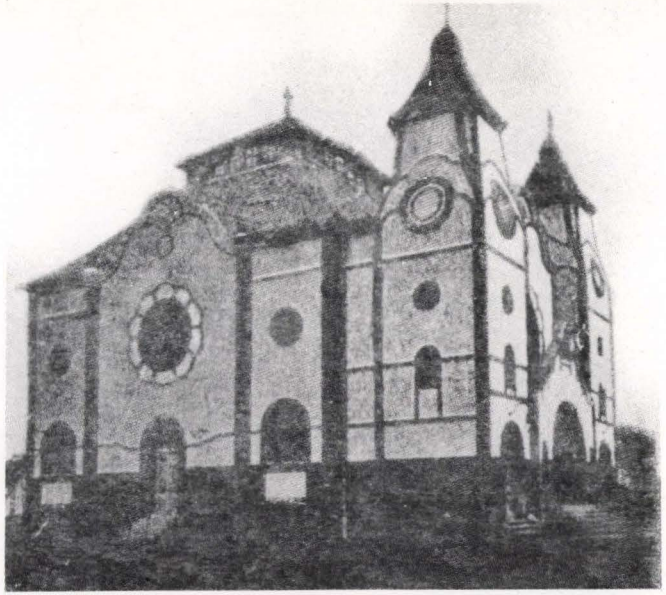
228. *Jászberény* — יאסברני

229. *Tolna* — טולנה

231. *Orosháza* — אורושהאזא

230. *Marczali* — מארצאלי

232. *Temesvár* — טמשואר

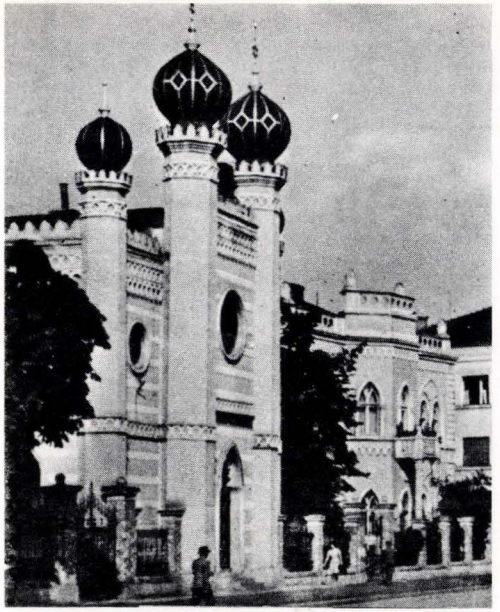
233. *Békéscsaba.* Conservative synagogue. *Neolog zsinagóga.* — בקשצ׳אבה, נאולוג

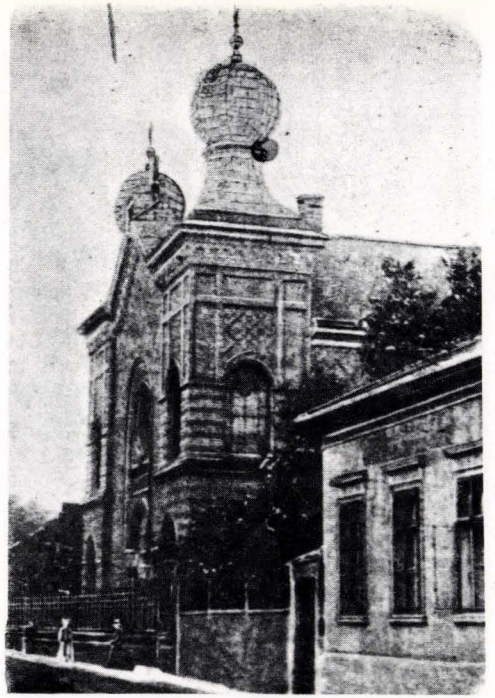
234. *Szombathely.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.* — סומבטהי, נאולוג

235. *Galgócz* — גאלגוץ

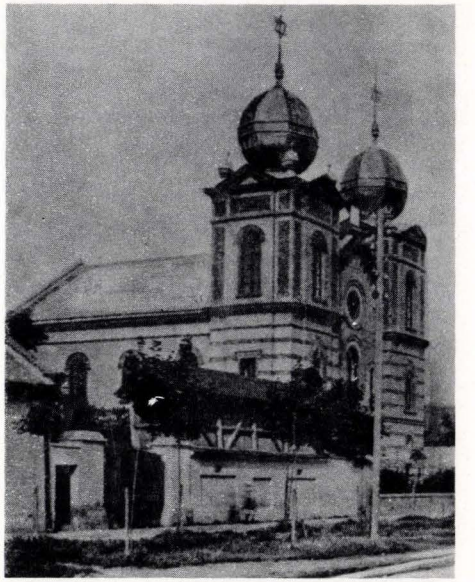
236. *Kolozsvár* — קולוז׳וואר

237. *Újpest*

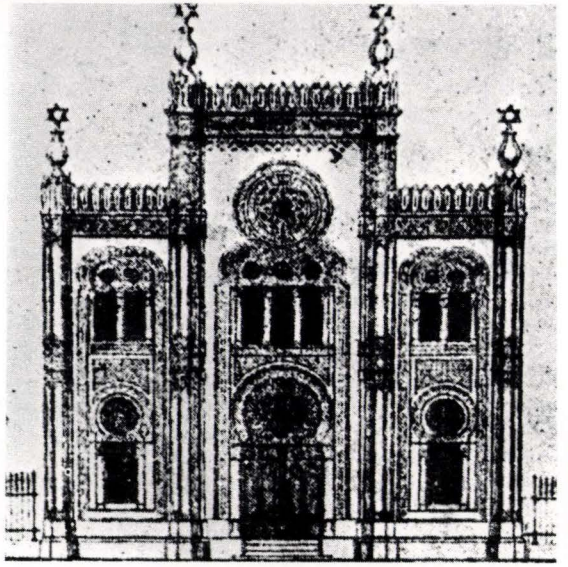
אויפשט

238. *Ada* — אדה

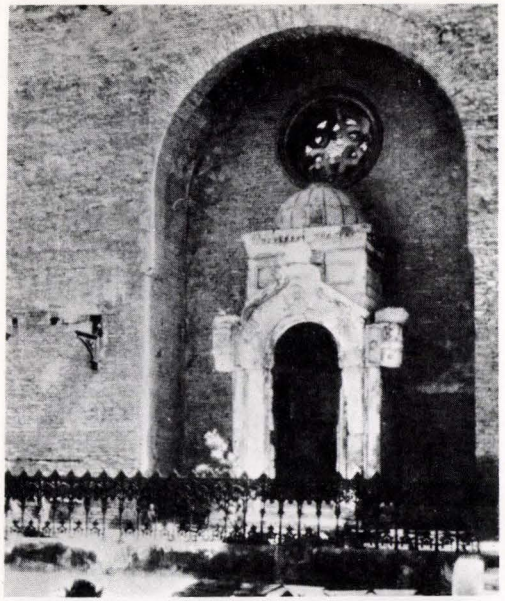
239. *Monor* — מונור

241. *Székesfehérvár*. Old synagogue. *Régi templom.* — סקשפהרוואר, בית כנסת ישן

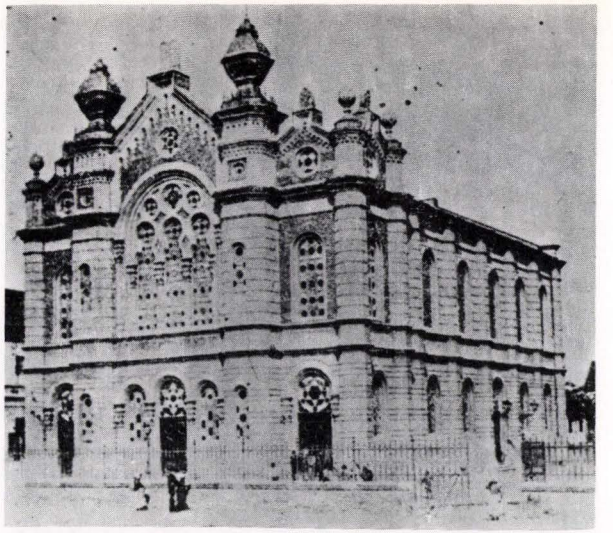
240. *Kúnszentmárton* — קונסנטמארטון

242. *Székesfehérvár* — סקשפהרואר

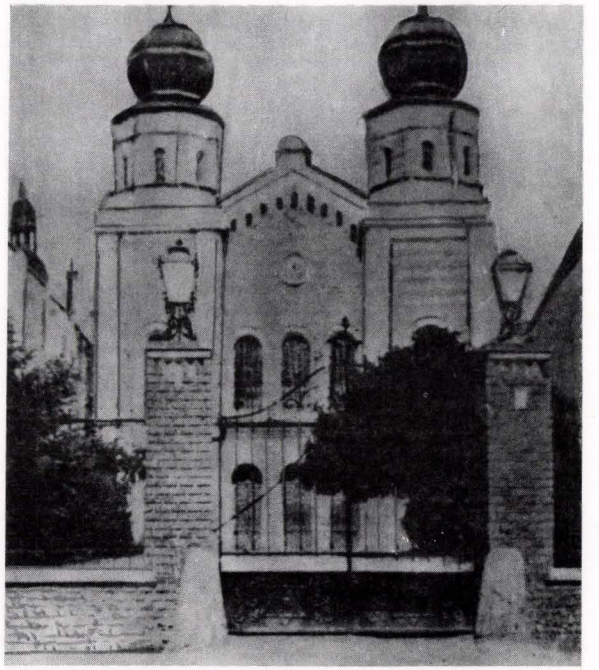
243. *Székesfehérvár.* Conservative synagogue. *Neolog zsinagóga.* — סקשפהרואר, נאולוג

244. *Nagyvárad.* Orthodox synagogue on Zárda Street. — *Zárda utca. Orthodox zsinagóga.* נאג׳ואראד, רח׳ זרדה, אורת.

245. *Nagyszombat.* Orthodox synagogue with its *bimah* and Ark. *Orthodox bima és frigyszekrény.* — נאג׳סומבאת, אורת., במה וארון קודש

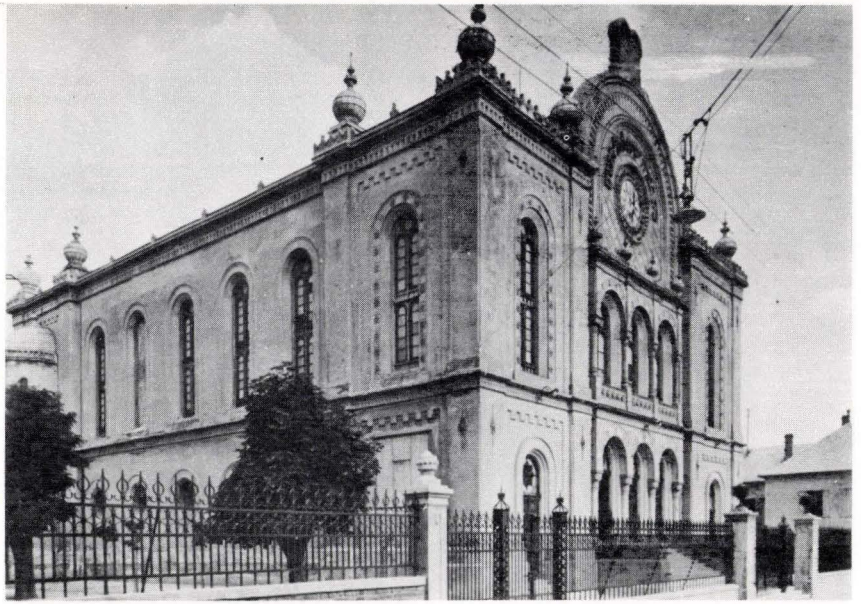

246. *Nagyszombat* — נאג׳סומבאת

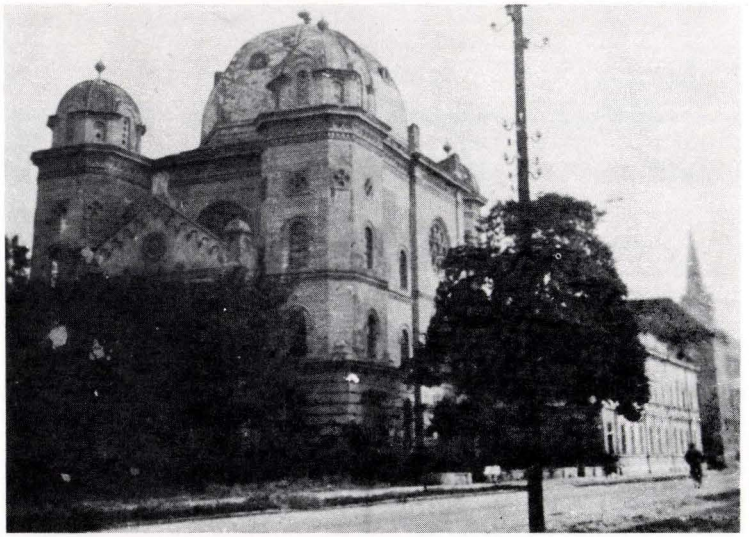
VII. ECLECTIC, BAROQUE-STYLE SYNAGOGUES

Stiluskereső, barokkszerű templomok

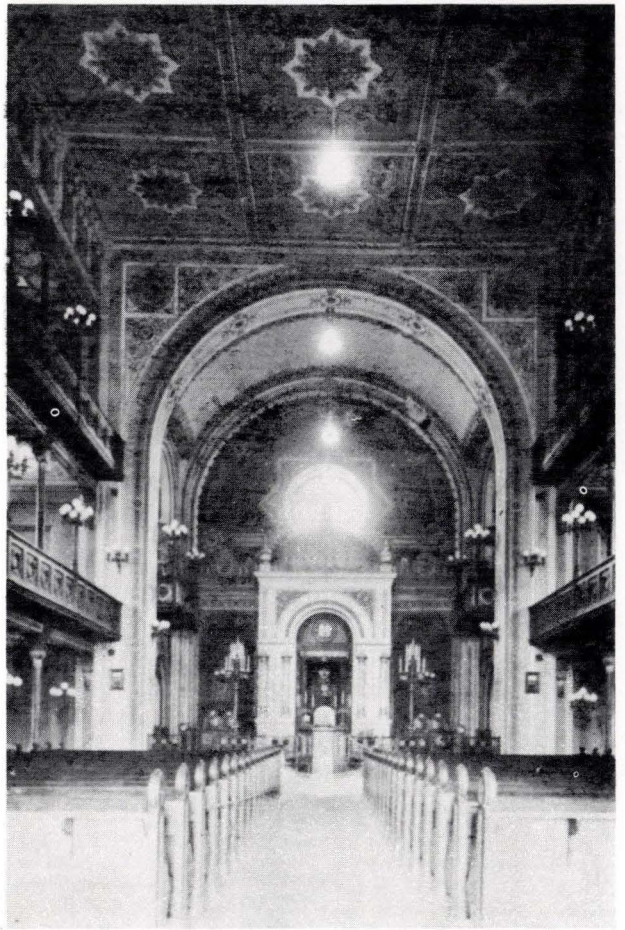
התקופה המתלבטת במציאת סגנון פדש. —
(השפעת סגנון הברוק)

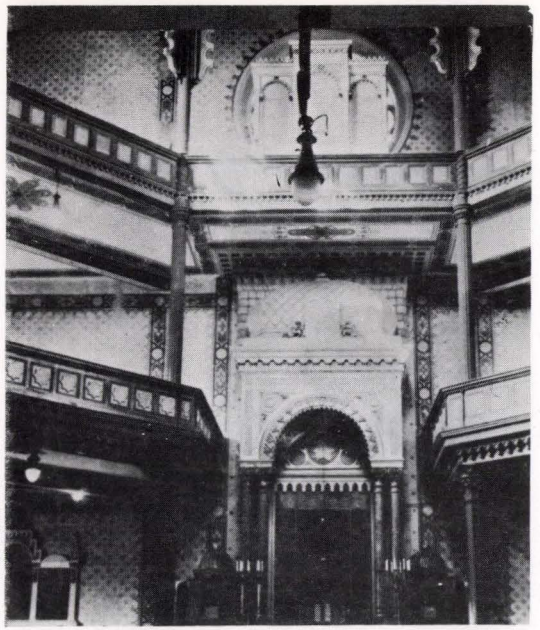
247. *Pécs* — פץ'

249. *Győr*. Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.*
ג'ור, נאולוג, בית כנסת

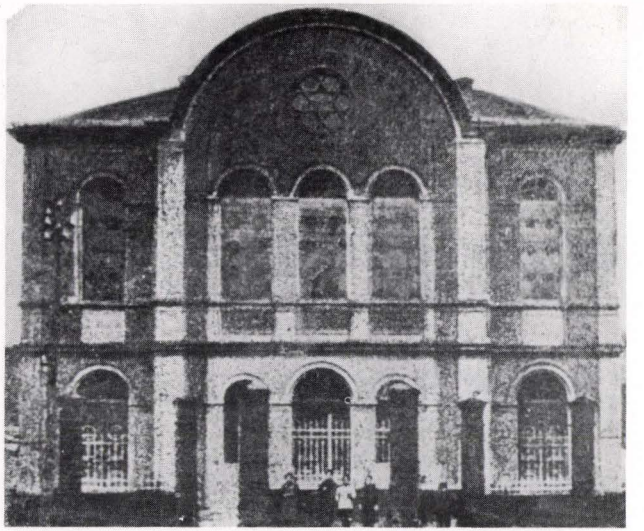

248. *Pécs* — פץ'

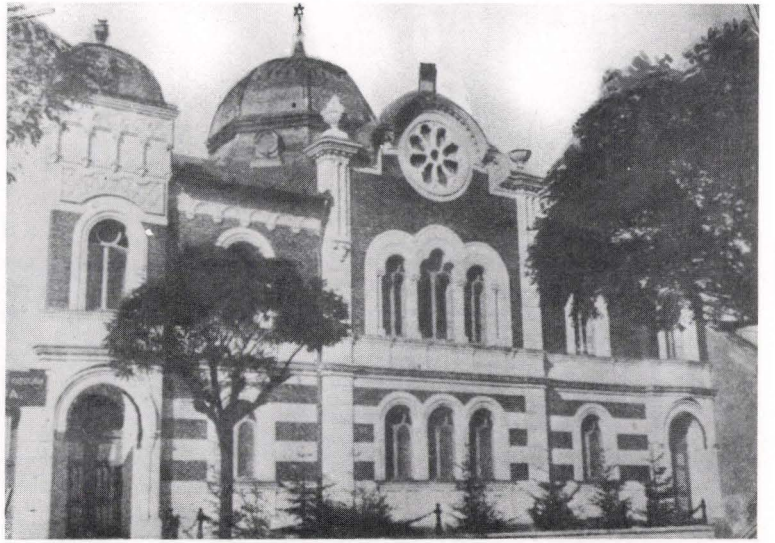
250. *Győr.* Balconies. — *Karzatok.*
ג'ור, יציעות וקשתות

251. *Abaújszántó* — אבאויסנטו

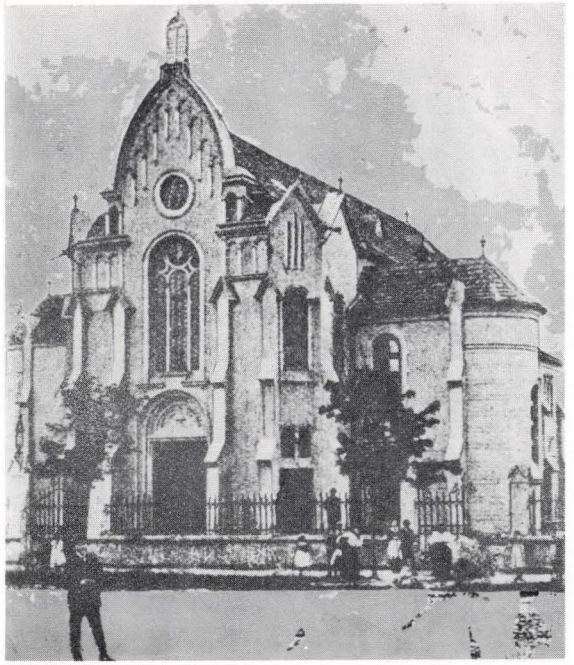

252. *Hódmezővásárhely* — הודמיזוואשארהלי

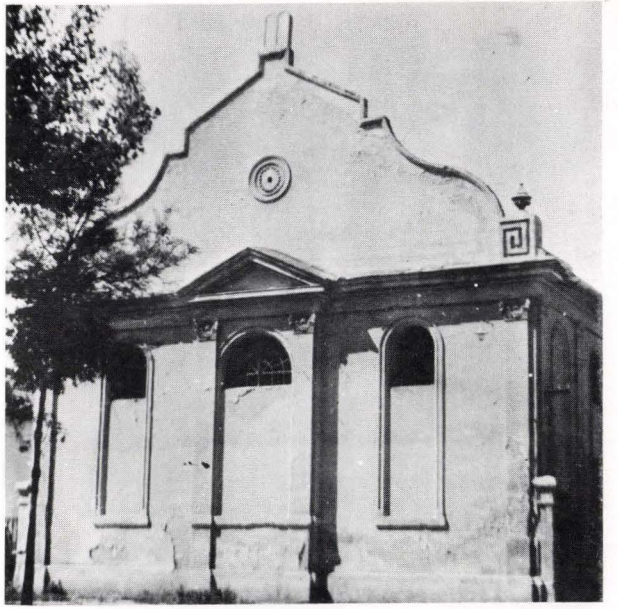
253. *Resiczabánya* — רשיצאבאניה

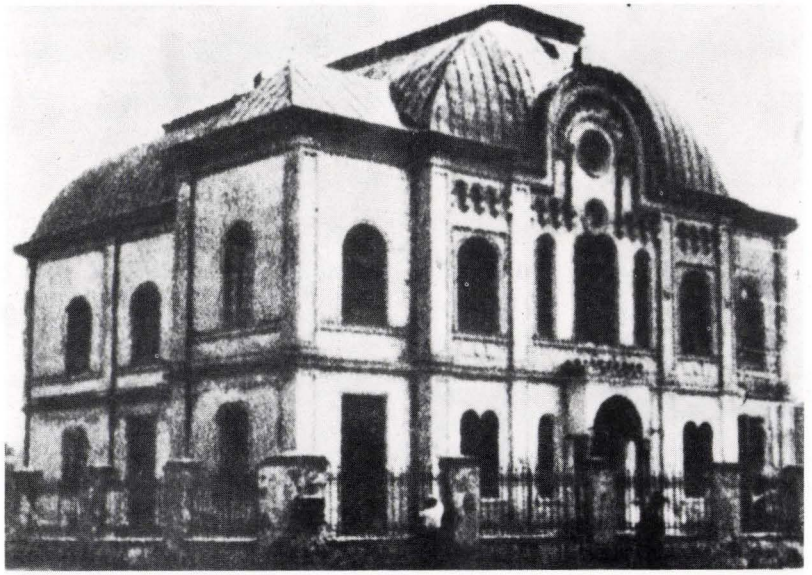
254. *Besztercze* — בסטרצה

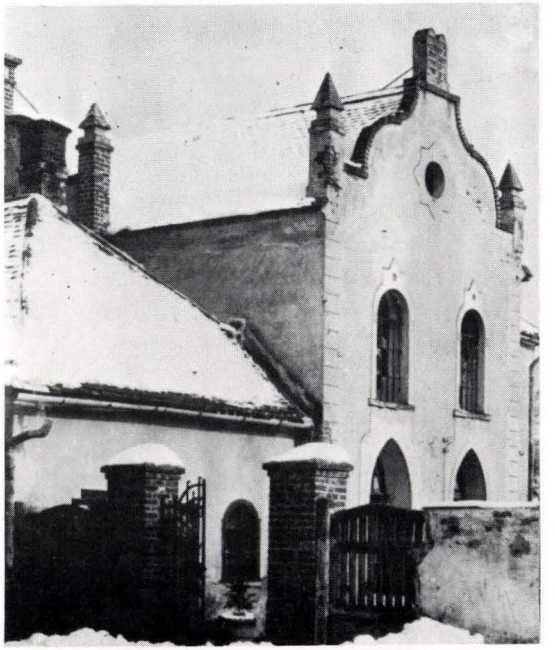
255. *Dés* — דש

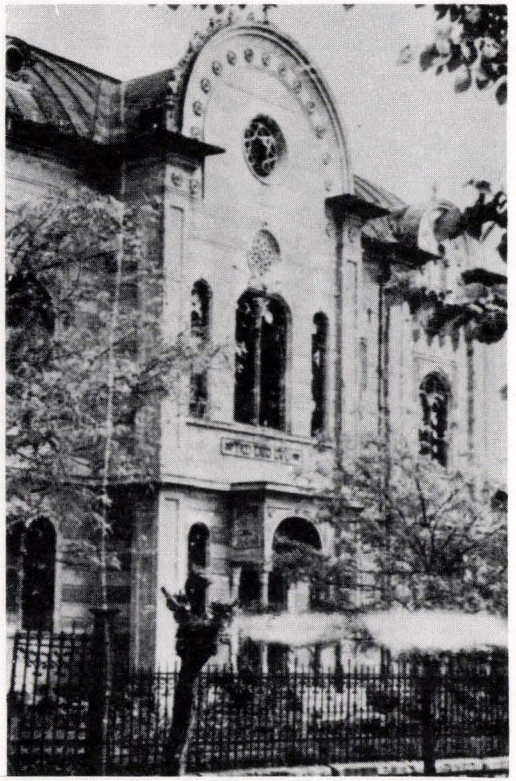
256. *Kiskúnfélegyháza* — קישקונפלגיהאזא

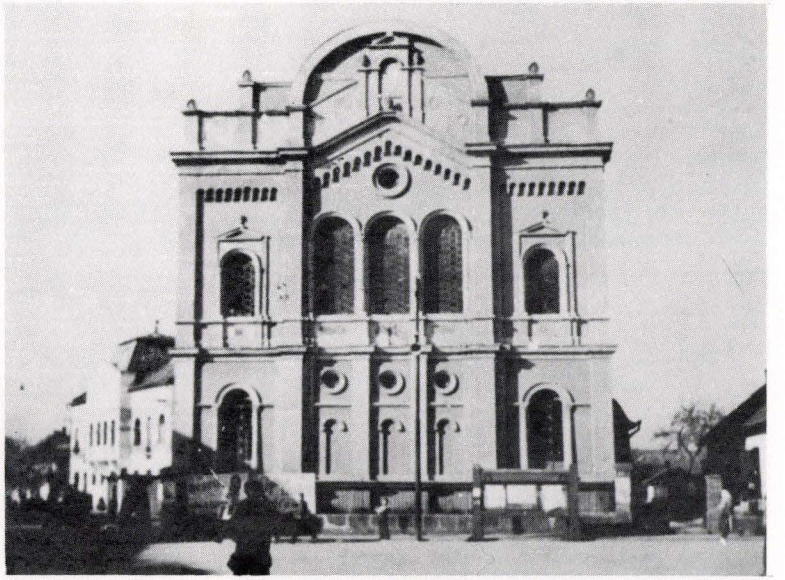
257. *Tokaj*. Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga*.
טוקאי, אורת.

258. *Sárvár* — שארואר

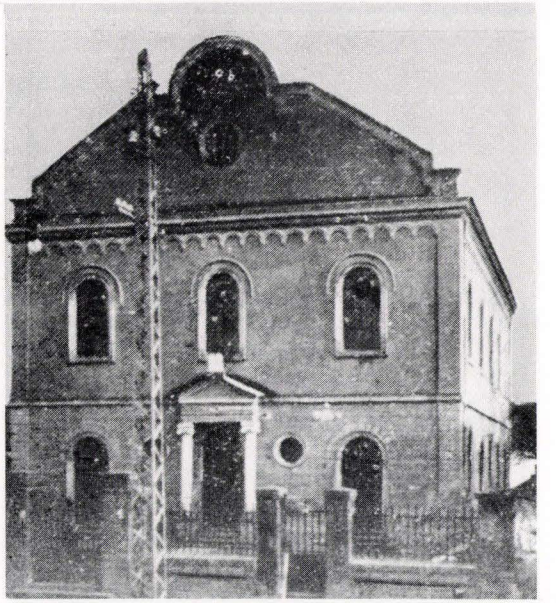
259. *Sátoraljaújhely* — שאטוראליאויהי

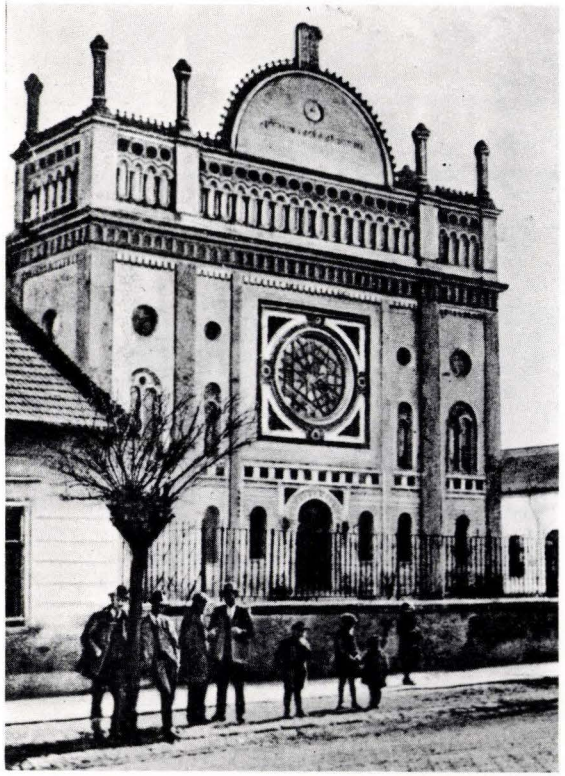
260. *Beregszász*
ברגסאס

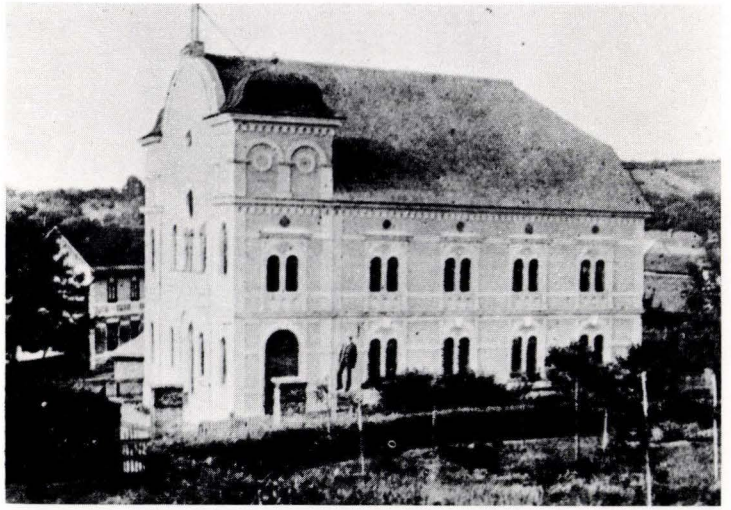
261. *Nagyvárad.* Conservative synagogue.
Neolog zsinagóga. — נאג׳וראד, נאולוג

262. *Sárospatak* — שארושפאטאק

263. *Balassagyarmat* — באלאשאג׳יארמאט

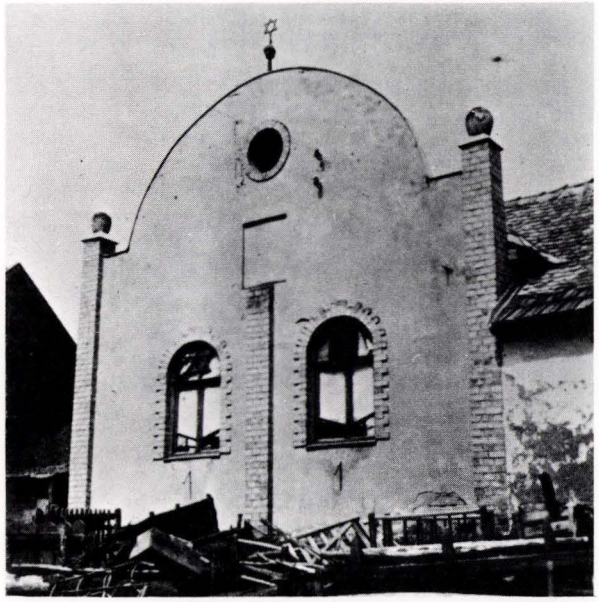
264. *Szilágycsehi.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* — סילאג׳יצ׳הי, אורת.

265. *Kecskemét* — קצ׳קמט

266. *Vágbesztercze.* — יגבסטרצה

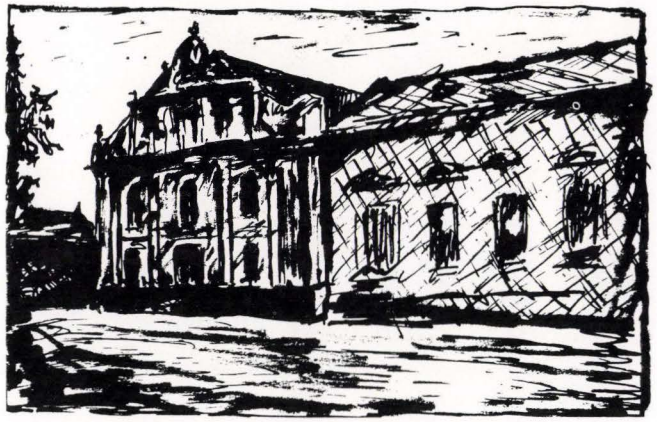

267. *Recsk* — רצ׳ק

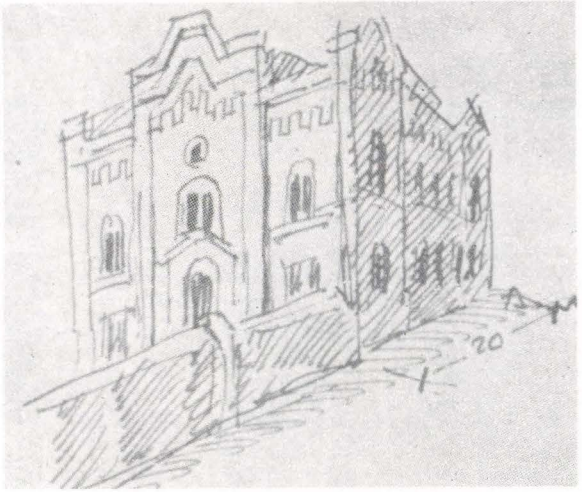
VIII. ECLECTIC, NEOCLASSICAL-STYLE SYNAGOGUES

Stiluskereső, neoklasszikus zsinagógák

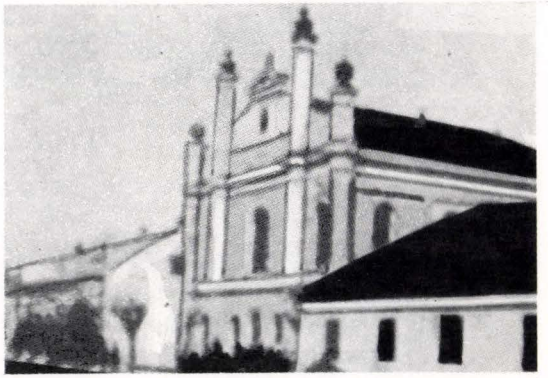
התקופה המתלבטת במציאת סגנון חדש. —
(השפעת הסגנון הנאוקלאסי)

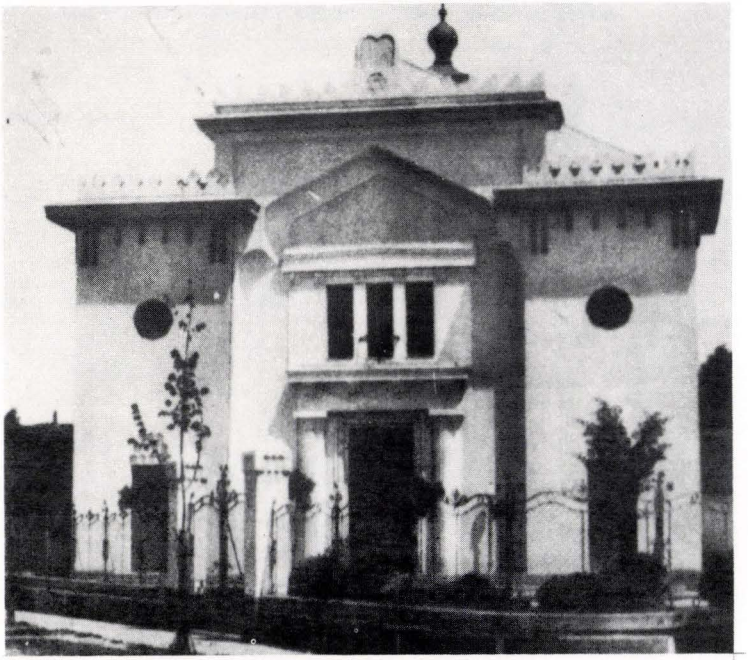
268. *Csenger* — צ׳נגר

269. *Rózsahegy* — רוזאהגי

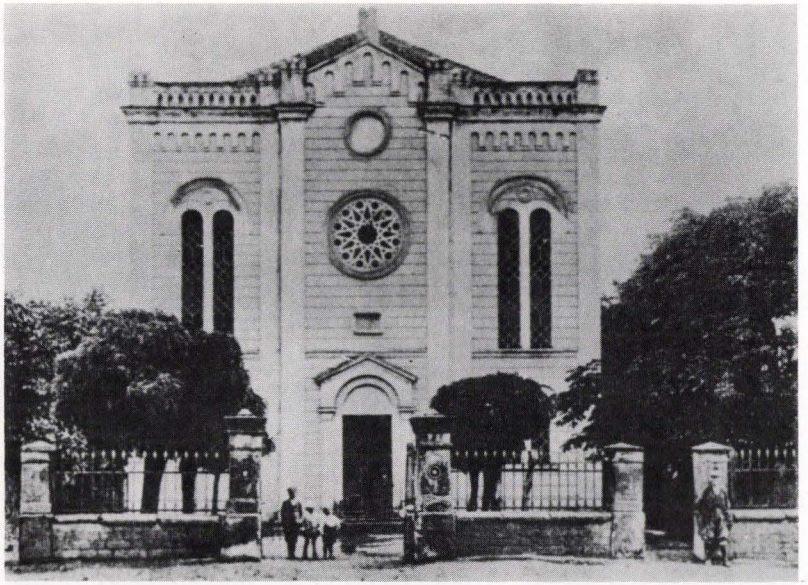
272. *Nagyszalonta* — נאג׳סאלונטה

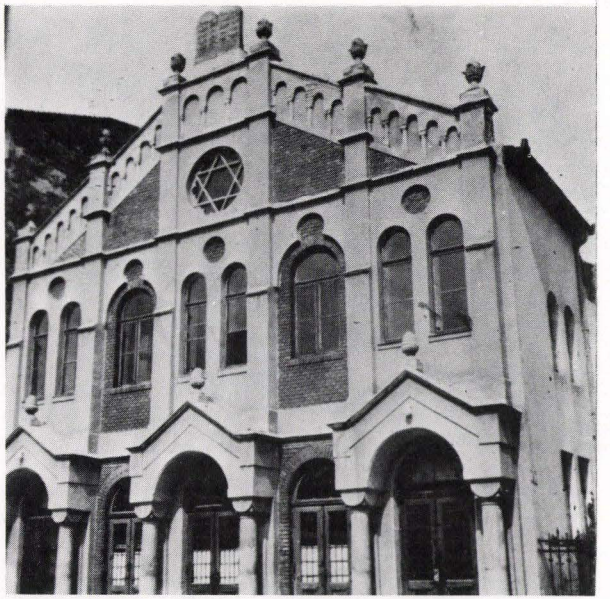
270. *Nagykőrös* — נאג׳קורוש

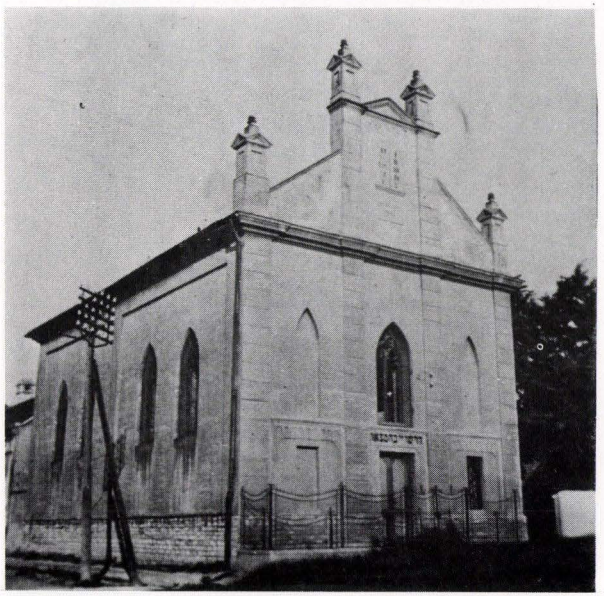
271. *Medgyesegyháza* — מג׳שאג׳האזה

273. *Tolcsva.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
טולצ'וה, אורת.

274. Debreczen. Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga. — דברצן, אורת.

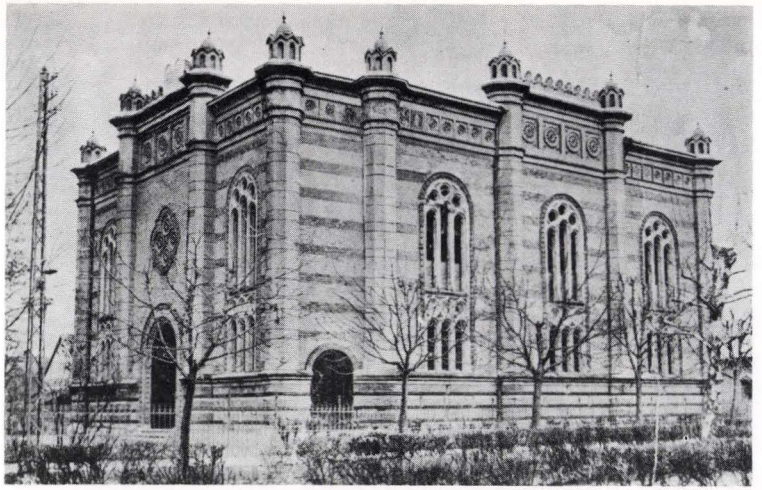
275. *Devecser* — דבצ'ר

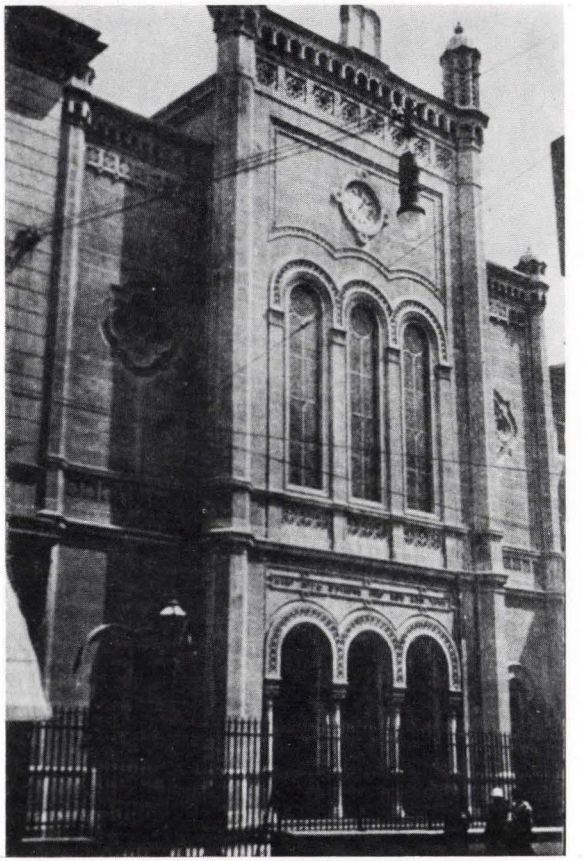
276. *Miskolc.* Artistic ceiling fresco.
Művészi mennyezeti freskó.
מישקולץ, תקרה אמונתית פרסקו

277. *Miskolc.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* — מישקולץ, אורת.

278. *Szekszárd.* — סקסארד

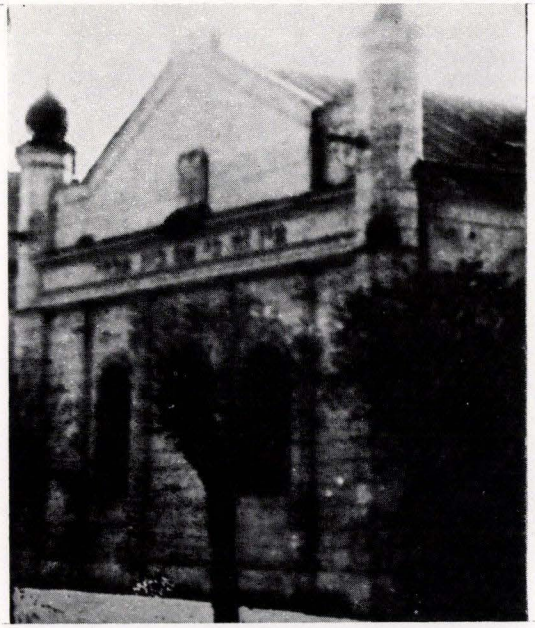
279. *Zágráb* — זאגראב-

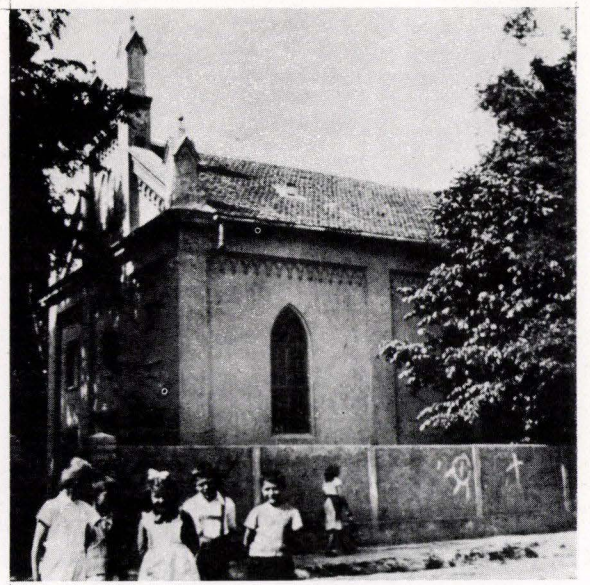
281. *Puhó* — פוחו

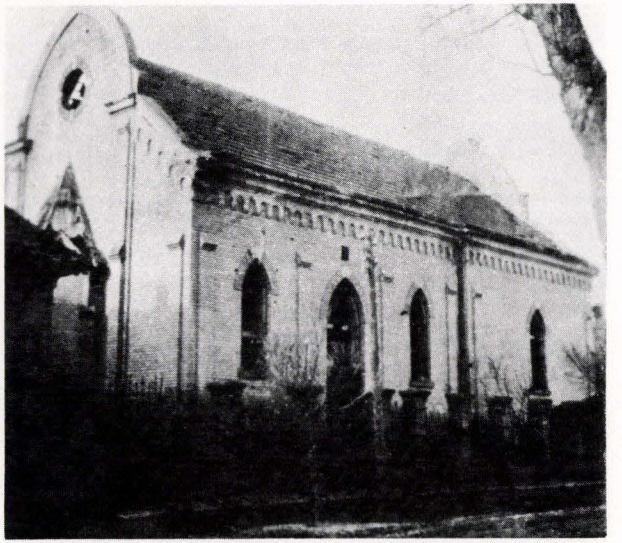
280. *Érsekújvár.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga*
ארשקויואר, נאולוג

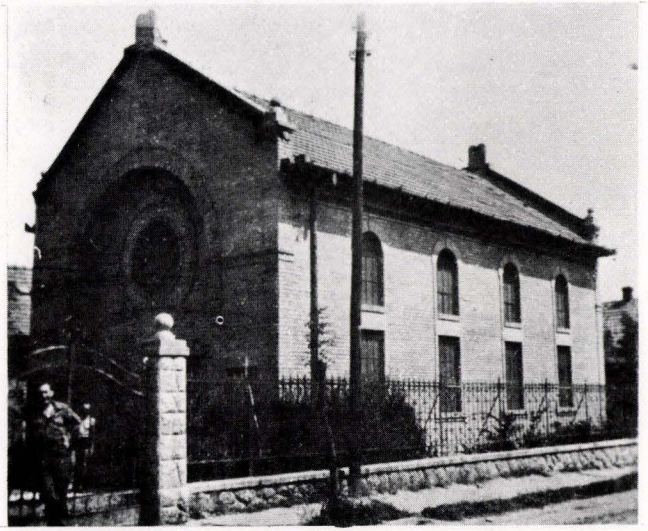
282. *Lugos.* Conservative synagogue. *Neolog zsinagóga.* — לוגוש, נאולוג

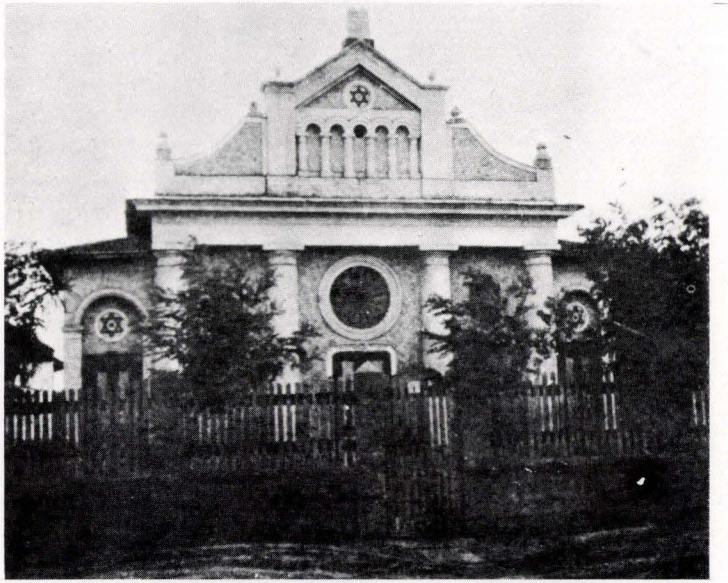
283. *Balatonboglár* — באלטונבוגלאר

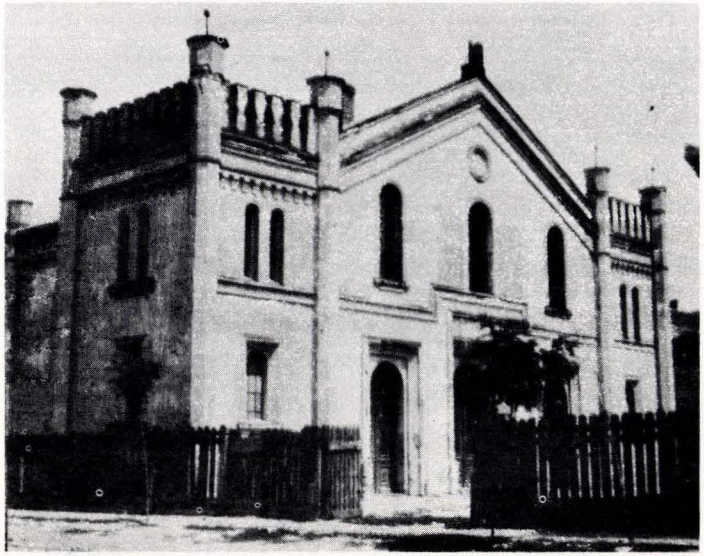
284. *Bicske* — ביצ׳קה

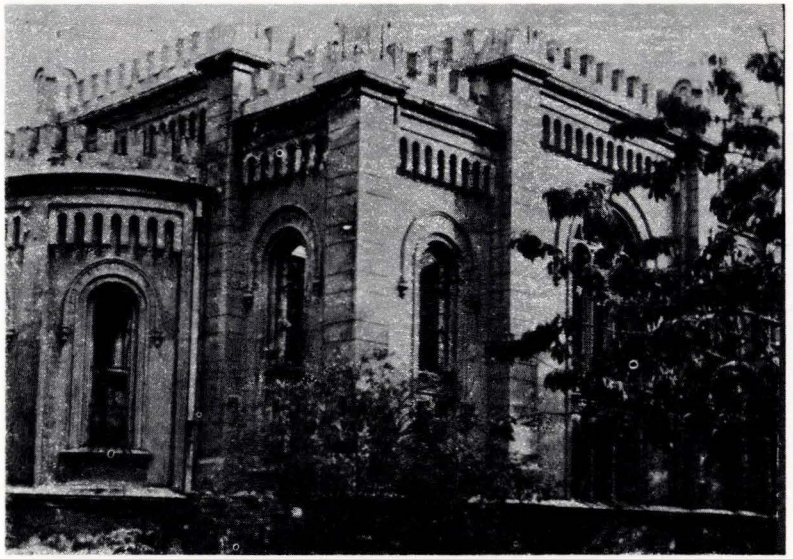
285. *Rákoscsaba* — ראקושצ׳אבה

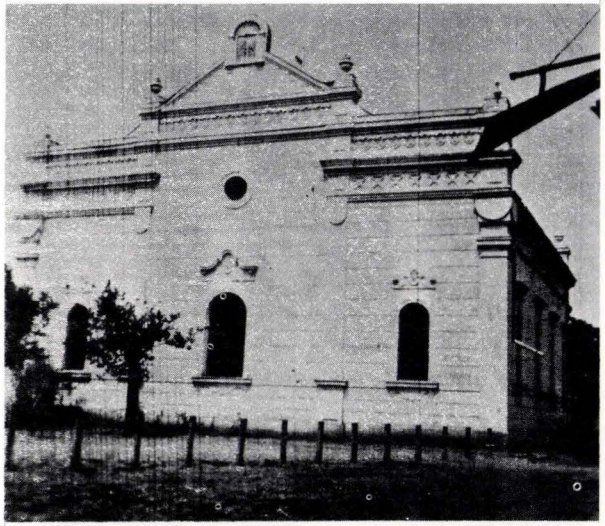
286. *Kúnmadaras* — קונמאדאראש

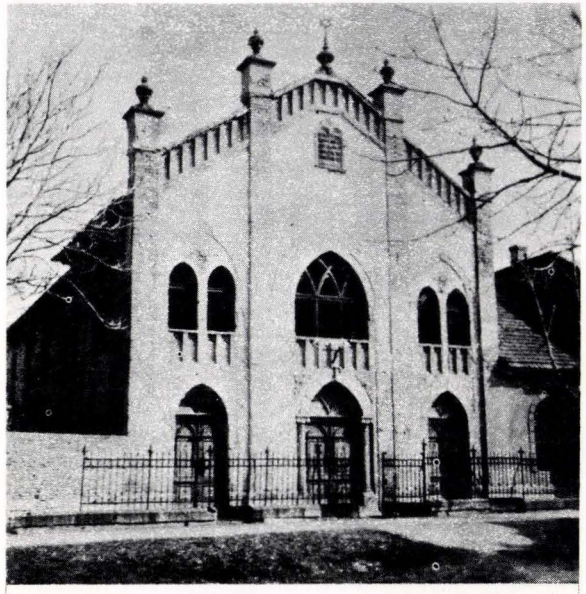
287. *Hajdúböszörmény* — האידובוסורמני

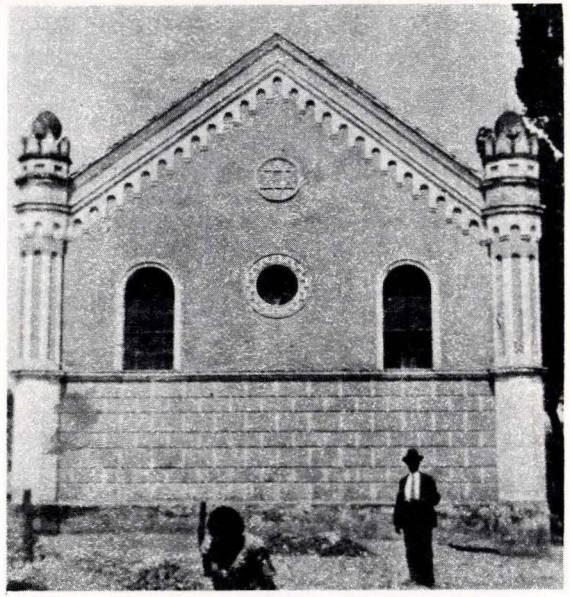
288. *Celldömölk* — צלדומולק

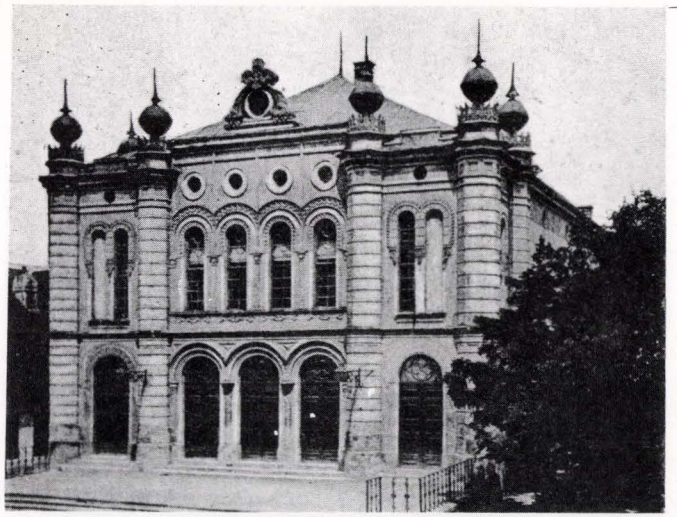
289. *Büdszentmihály* — בודסנטמיהאי

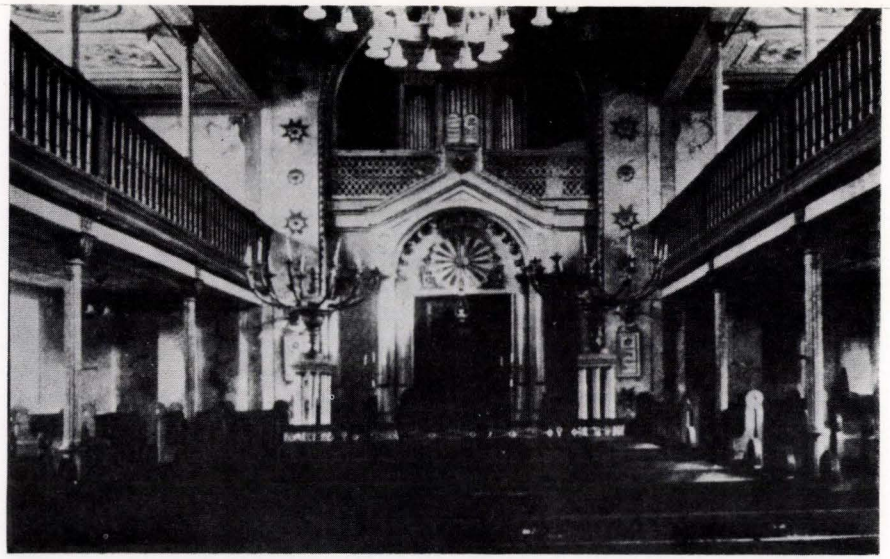
290. *Hatvan* — האטואן

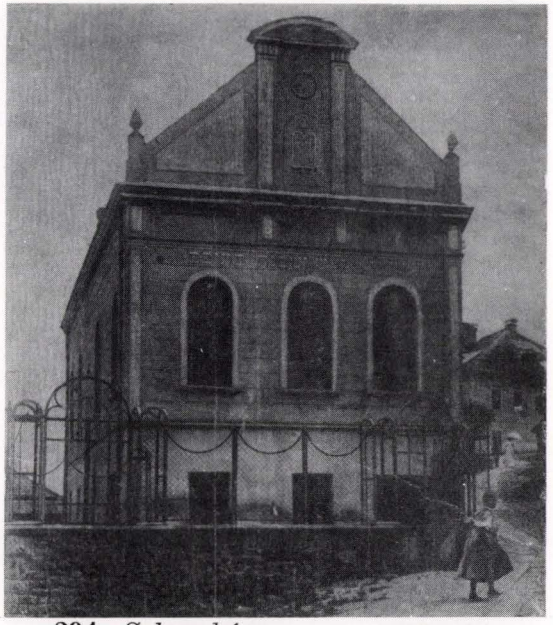
291. *Nagybajna* — נאג'באינה

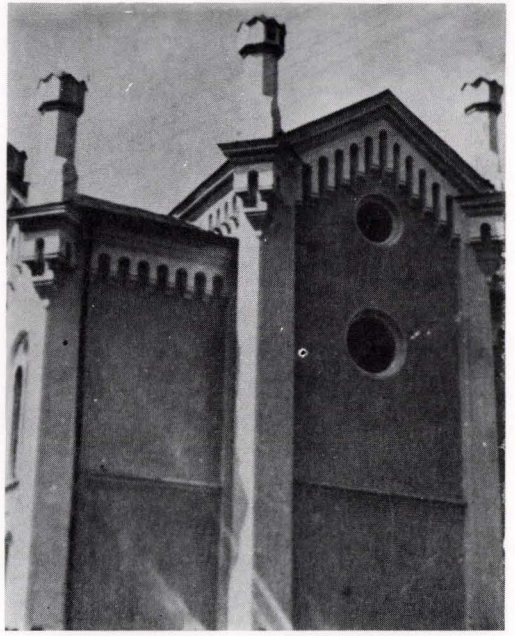
292. *Veszprém* — וספרם

293. *Veszprém.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.* וספרם, נאולוג

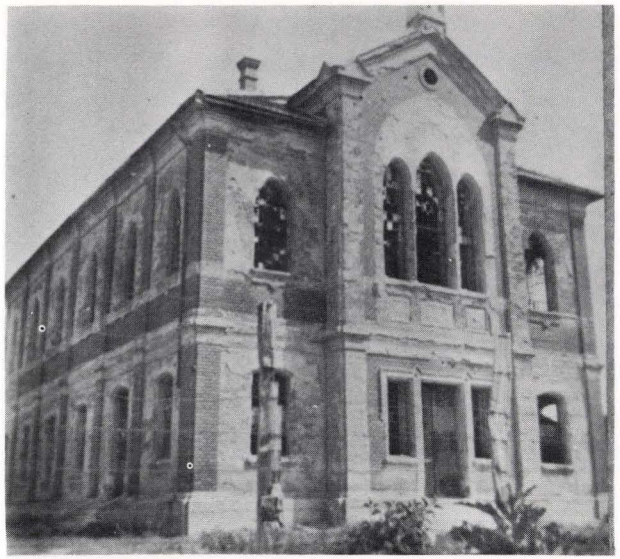
294. *Selmecbánya* — שלמצבאניה

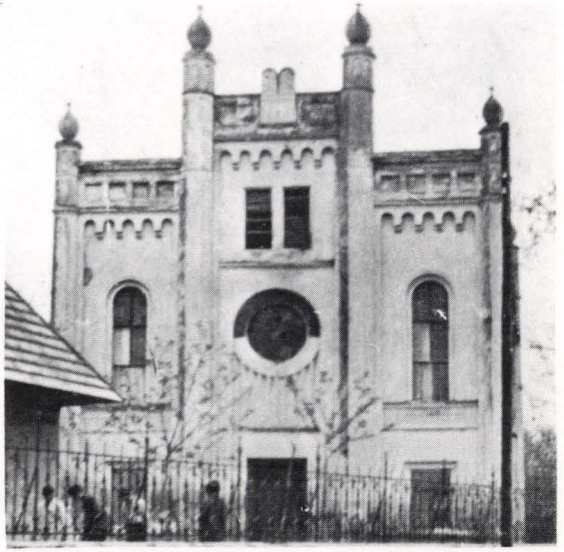
295. *Lucski* — לוצ'קי

296. *Nyíregyháza* — נ'יראג'האזה

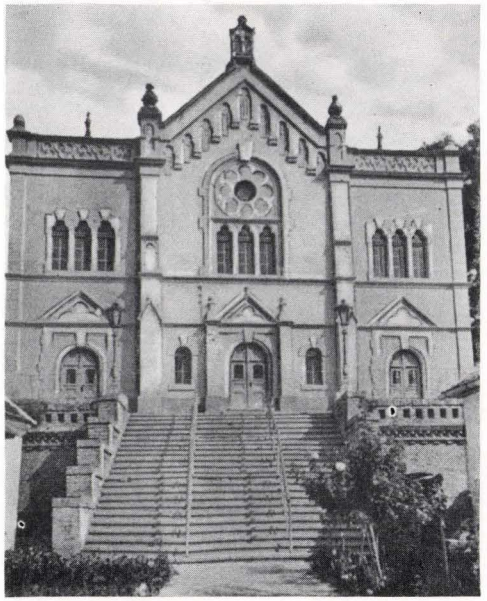
297. *Sajószentpéter* — שאיוסנטפטר

298. *Fadd* — פאד

299. *Martonvásár* — מארטונואשואר

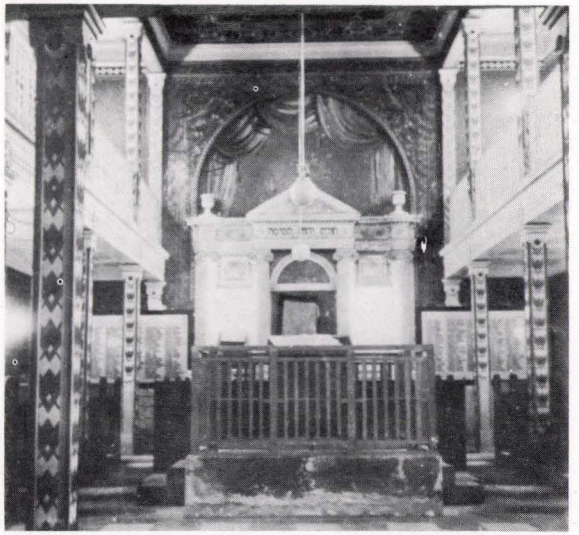
300. *Tab* — טאב

301. *Borossebes* — בורוששבש

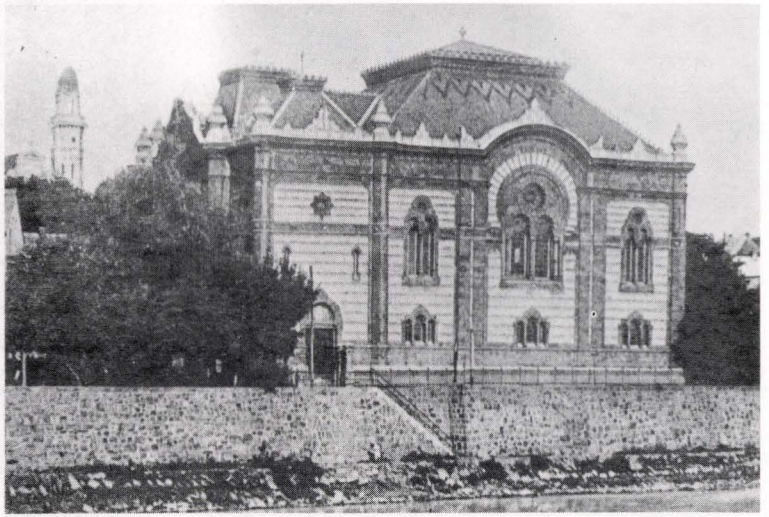
302. *Enying* — אנ׳ינג

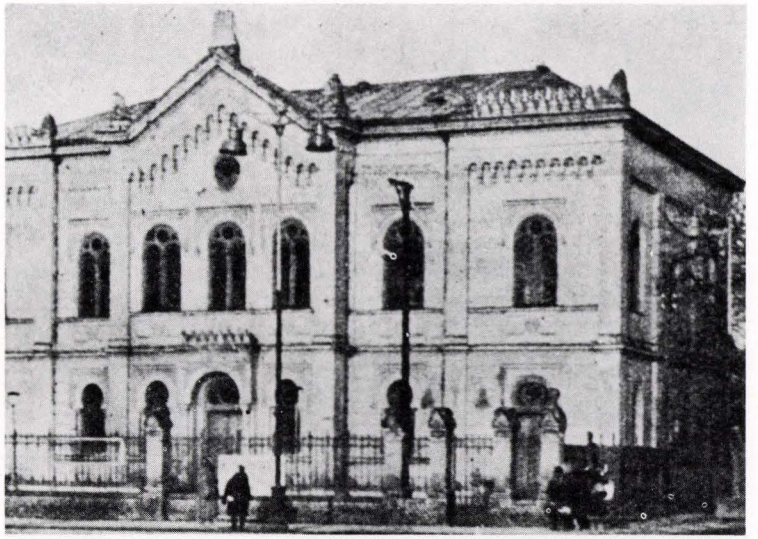
303. *Heves* — הוש

304. *Heves* — הוש

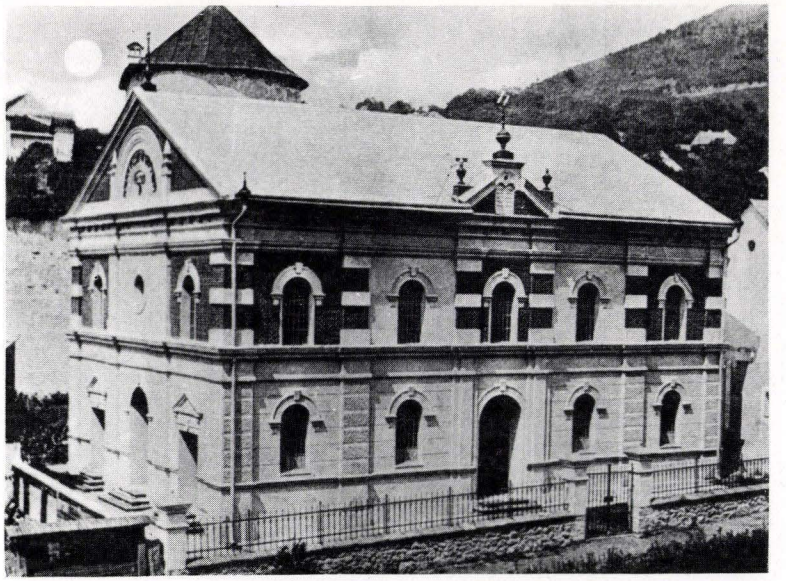
305. *Ungvár* — אונגוואר

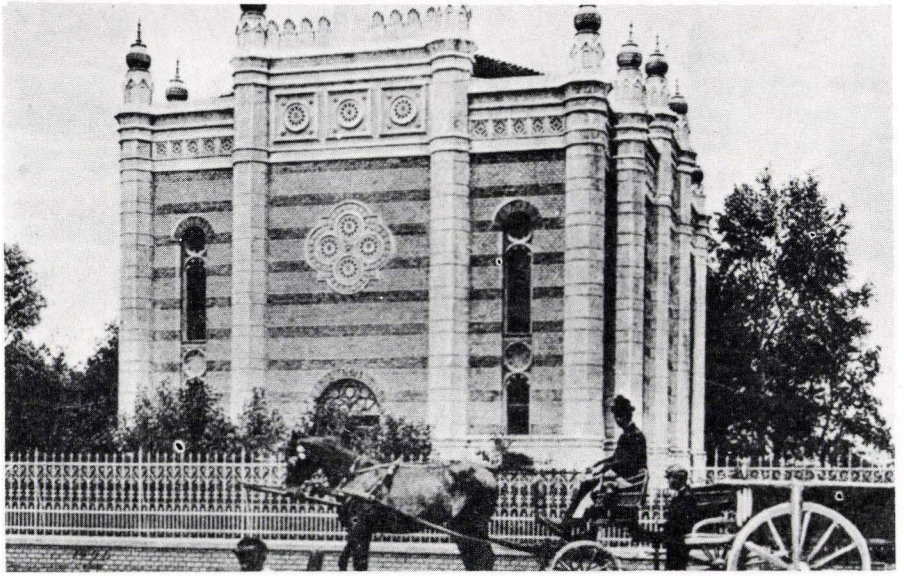
306. *Nagymihály* — נאג׳מיהאלי

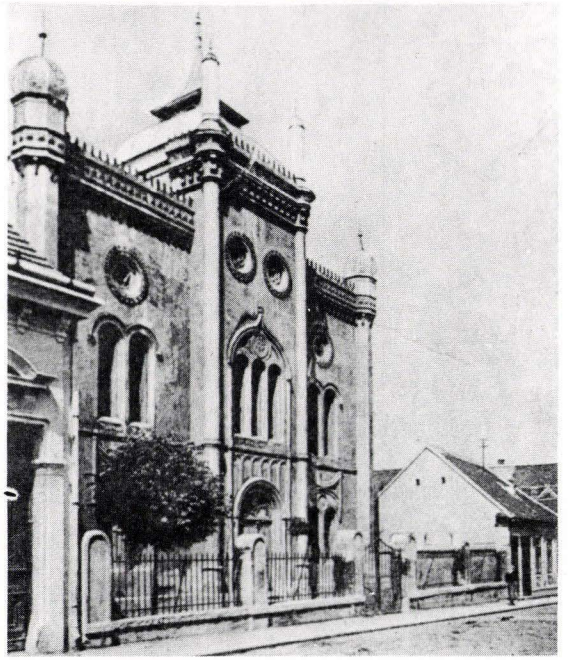
307. *Kisvárda* — קישוארדה

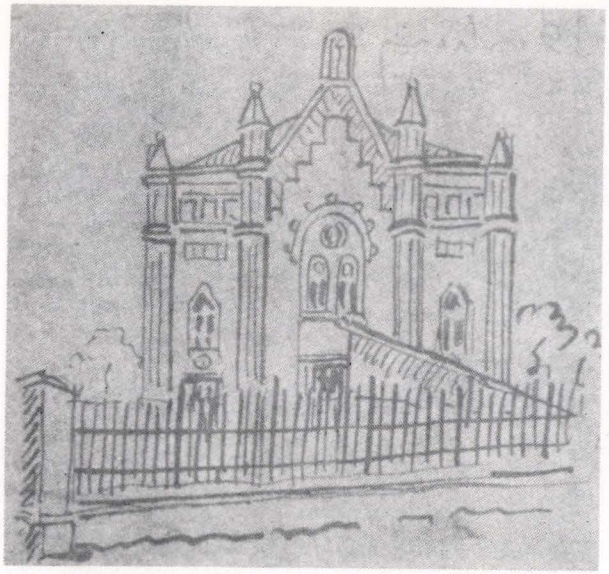
308. *Körmöczbánya* — קורמוצבאניה

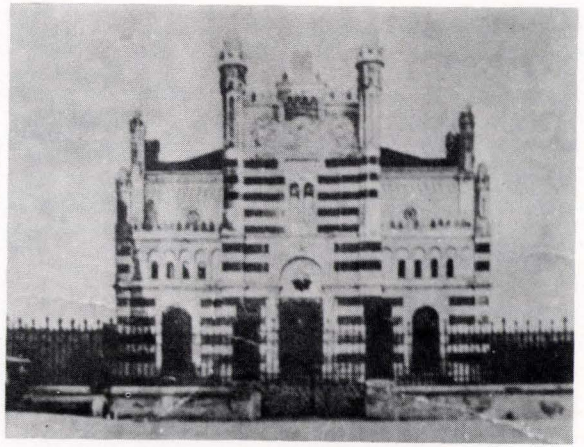
309. *Barcs* — בארץ׳

310. *Szenicze* — סניצה

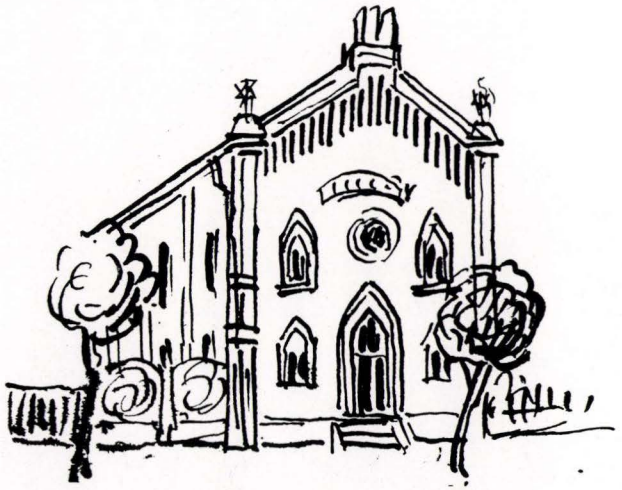
311. *Somorja* — שומוריה

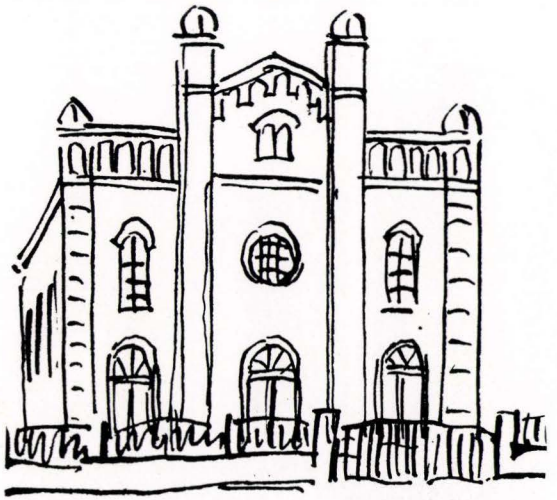
312. *Verbó* — ורבו

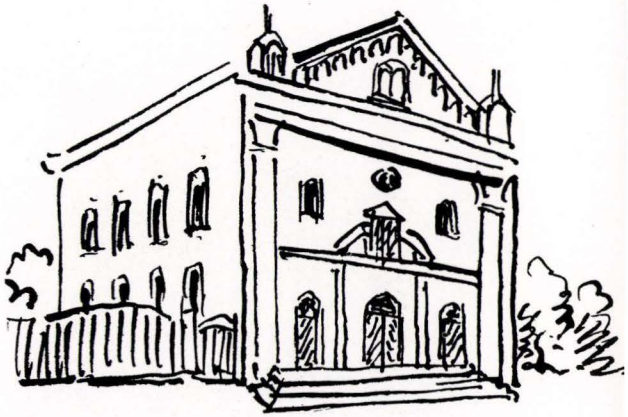
313. *Verbó* — ורבו

314. *Tornaallya* — טורנאליה

315. *Trencsénbán* — טרנצ'נבאן

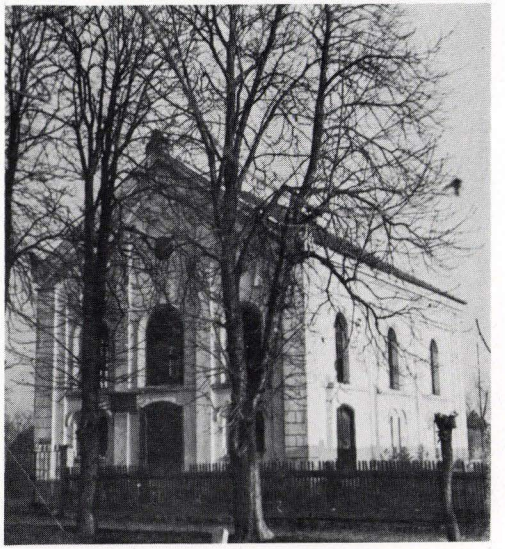
316. *Trsztena* — טרסטנה

317. *Rimaszombat* — רימאסומבאט

318. *Szilágysomlyó*. Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* — סילאג׳ישומלו, אורת.

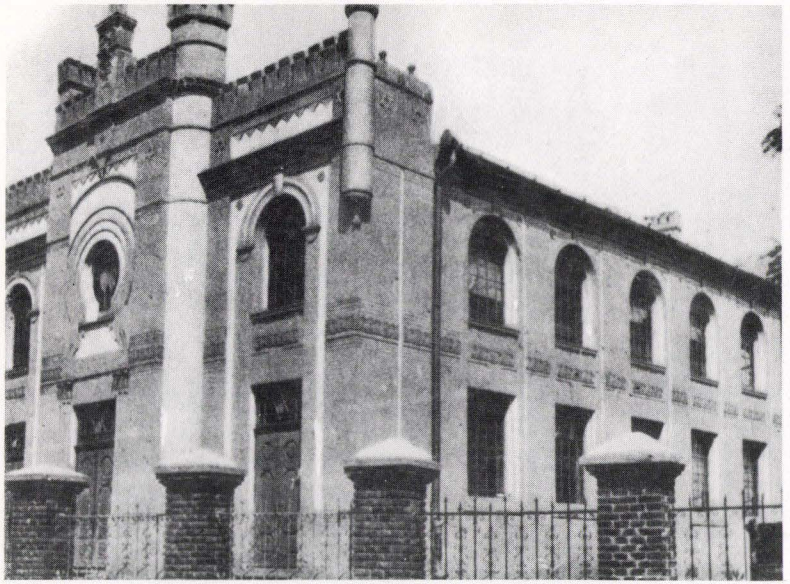
319. *Ónod* — אונוד

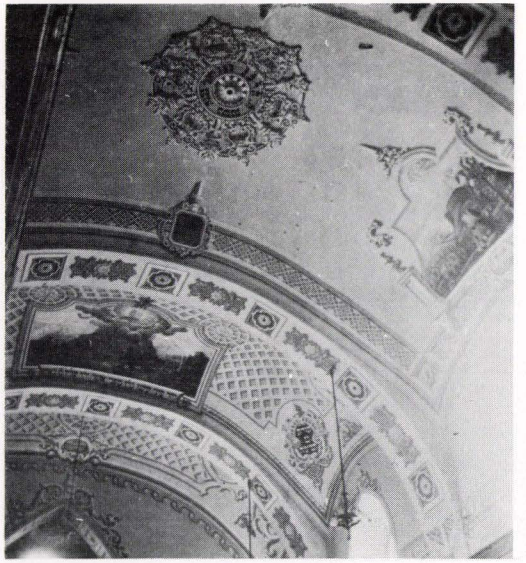
320. *Baranyamágócs* — באראנ יאמאגוץ׳

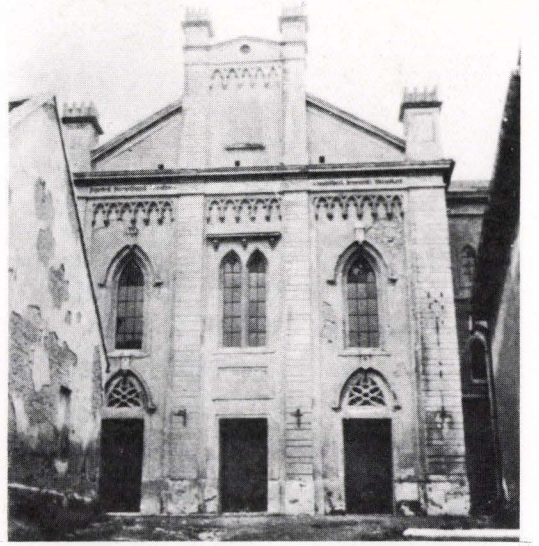
321. *Békéscsaba* — בקשצ׳אבה

322. *Berettyóújfalu* — ברטיואויפאלו

323. *Tapolcza.* Ceiling frescoes.
Mennyezeti freskók. — טפלצ׳ה, תקרה פרסקו

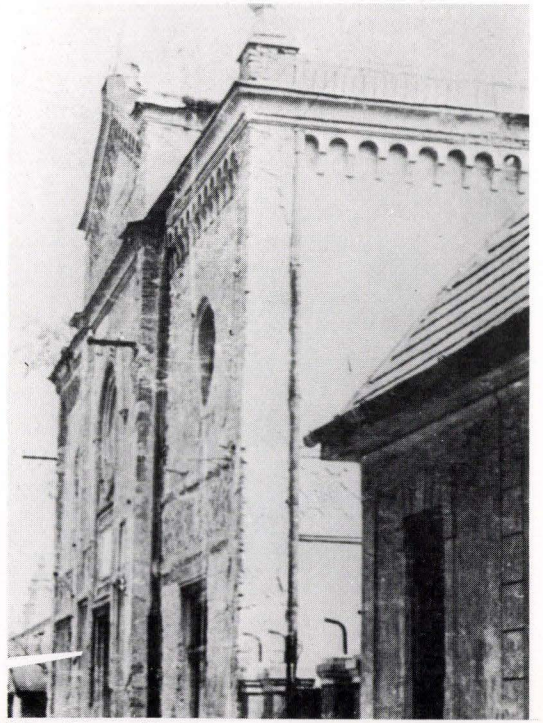
324. *Tapolcza* — טאפולצה

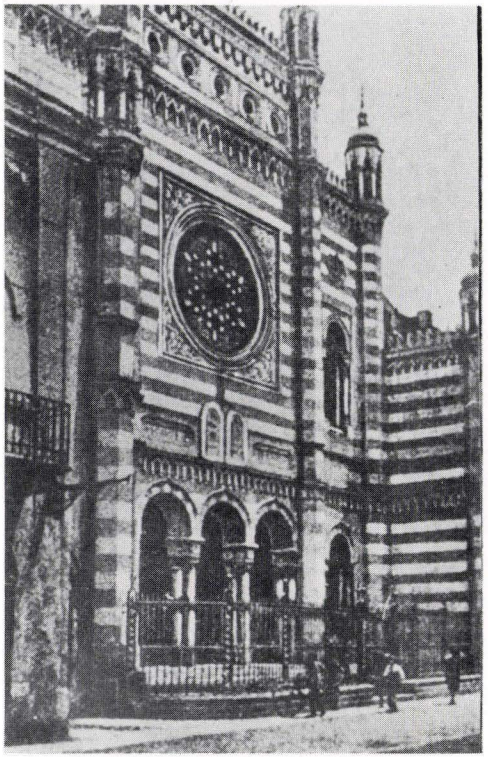
325. *Bazin* — באזין

327. *Jánosháza* יאנושהאזה

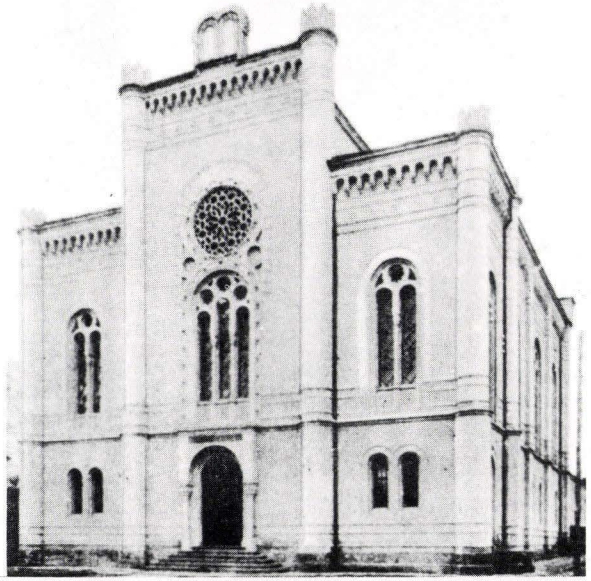
326. *Sátoraljaújhely.* Orthodox synagogue.
Orthodox zsinagóga. — שאטוראליאויהי, ארת.

328. *Vercell* — ורצל

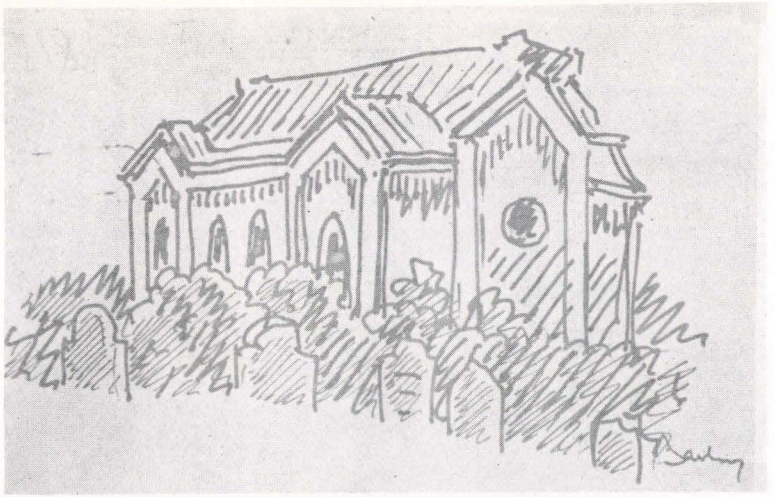
329. *Nagybiccse*. Conservative synagogue transformed into a warehouse in 1967. — *Neolog zsinagóga 1967-ben raktár.* נאג׳ביצ׳ה, נאולוג, כעת מחסן

330. *Nagykároly* — נאג׳קארולי

331. *Borsa*. Orthodox synagogue *Orthodox zsinagóga.* — בורשה, אורת.

332. *Turócszentmárton* — טורוצסנטמארטון

334. *Budapest.* Öntőház Street synagogue. — *Öntőház utca. Zsinagóga.* — בודאפשט, רח' אונטוהאז

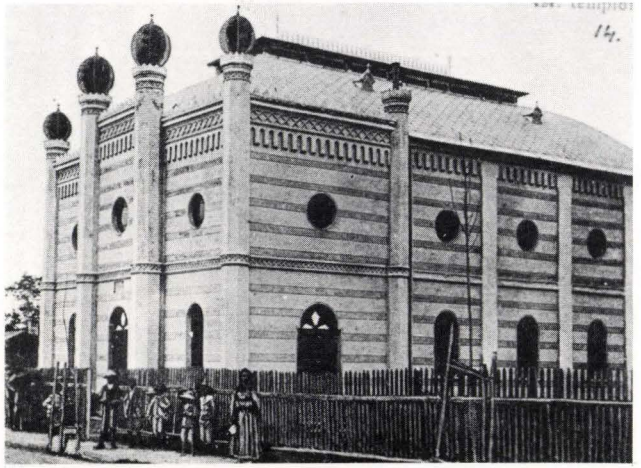
333. *Budapest.* Öntőház Street synagogue. — *Öntőház utca. Zsinagóga.* — בודאפשט, רח' אונטוהאז

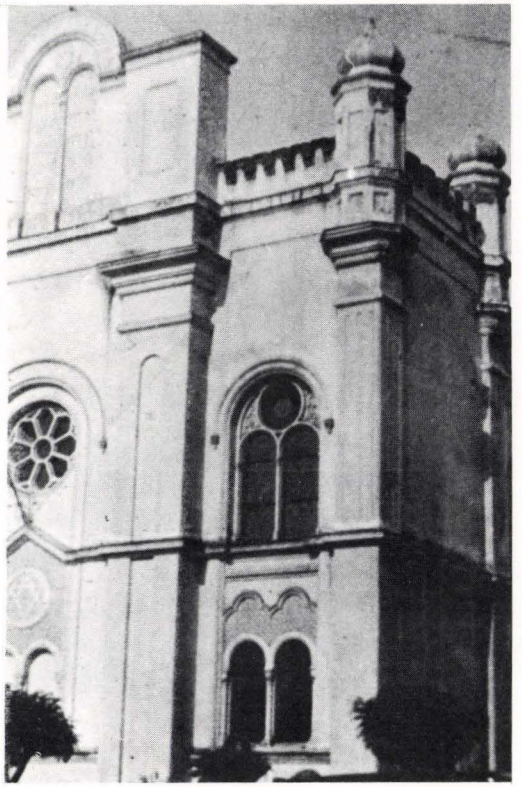
335. *Komárom* — קומארום

336. *Komárom* — קומארום

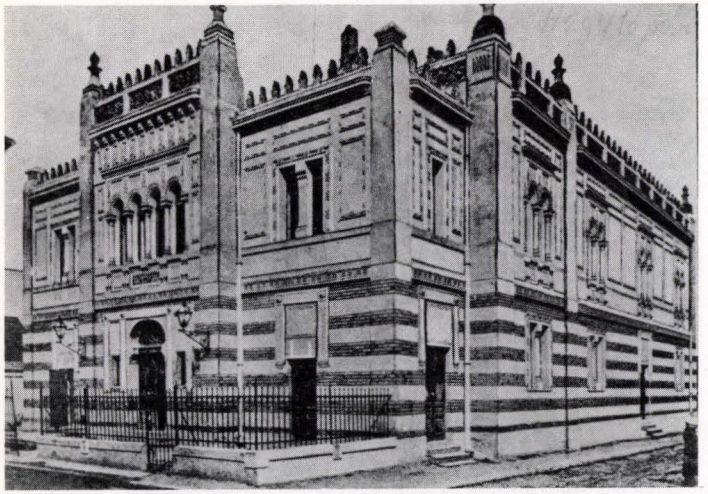
337. *Marosludas* — מארושלודאש

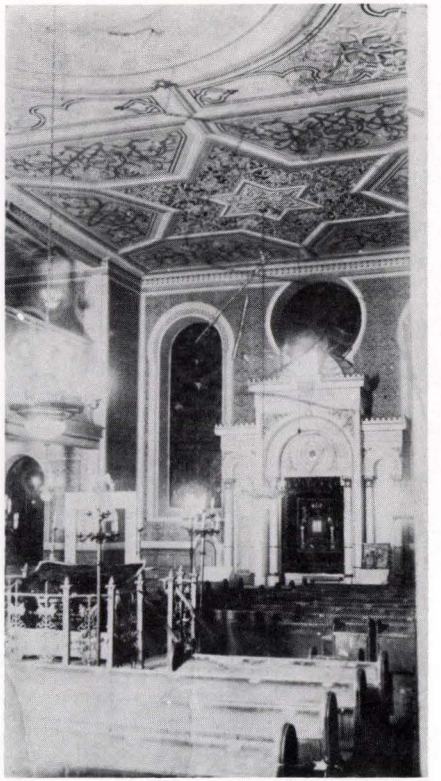
338. *Nagytapolcsány*
נאג׳טאפולצ׳ני

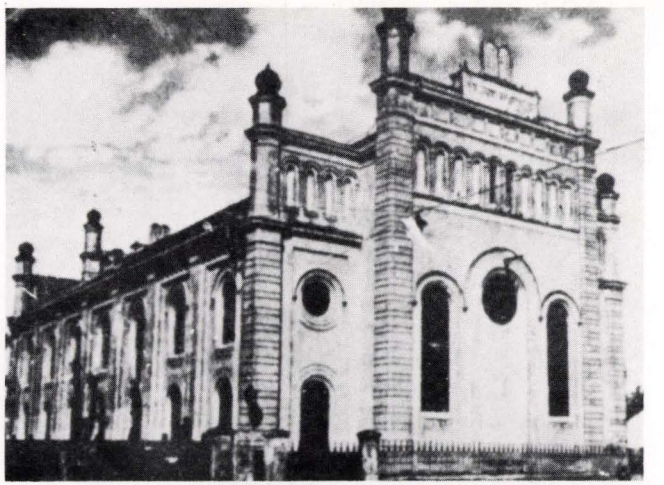
339. *Nagytapolcsány*. Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga*.
נאג׳טאפולצ׳ני, אורת.

340. *Nagytapolcsány.* Orthodox synagogue. *Orthodox zsinagóga.* — נאג׳טאפולצ׳ני, אורת.

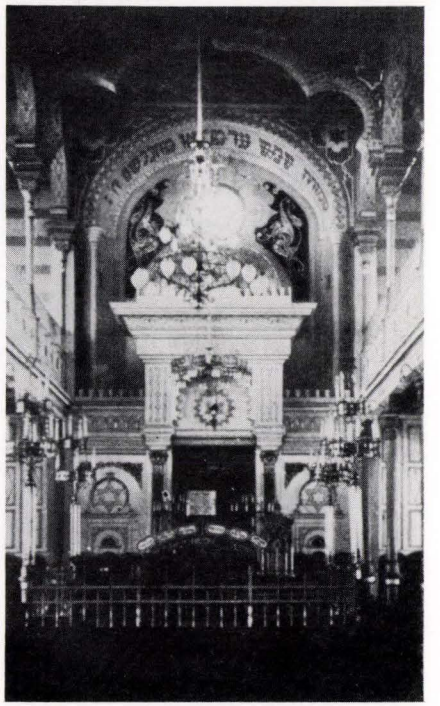
341. *Dunaszerdahely.* Orthodox synagogue with its *bimah* and interior decoration. — *Orthodox zsinagóga. Bima belső berendezéssel.* דונאסרדהלי, אורת., במה עם סדור פנימי

342. *Dunaszerdahely* — דונאסרדאהלי

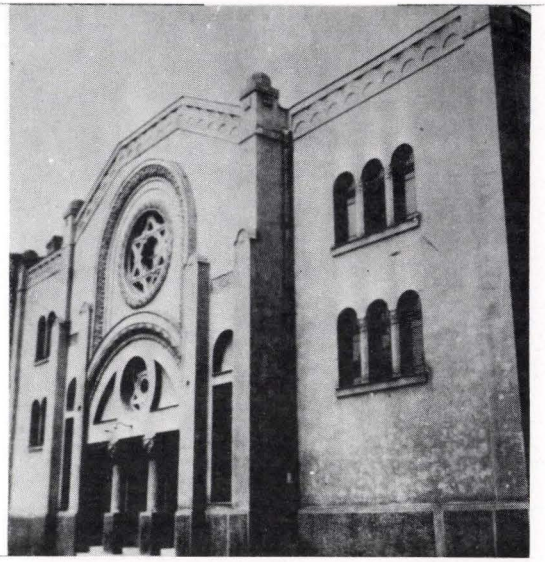
343. *Eperjes.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* — אפריש, אורת.

344. *Eperjes.* Orthodox synagogue with its *bimah* and colonnade. — *Orthodox zsinagóga. Bima és oszlopsorok.* אפריש, אורת., במה ושורות עמודים

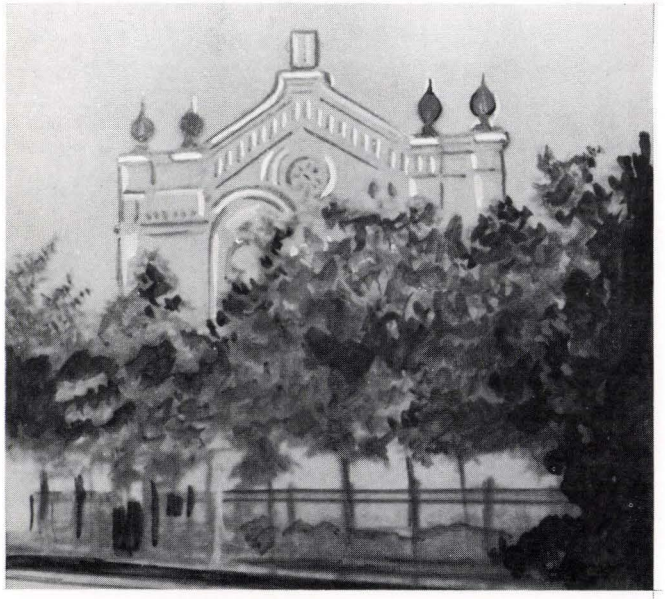
345. *Debreczen.* Kápolnás Street synagogue.
Kápolnás utca. Zsinagóga.
דברצין, רח' קאפולנאַש

346. *Debreczen* — דברצין

347. *Privigye* — פריויג'ה

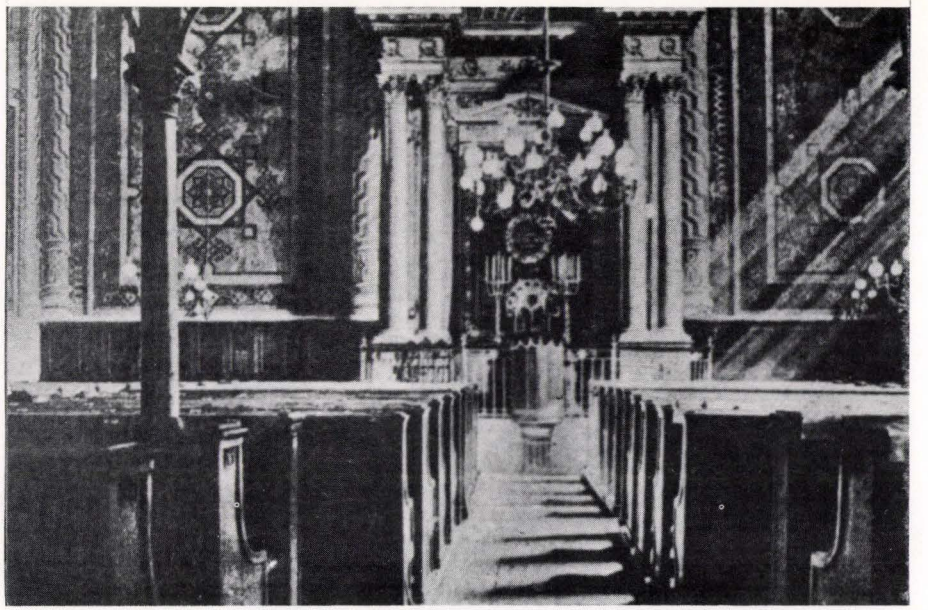
348. *Szentes* — סנטש

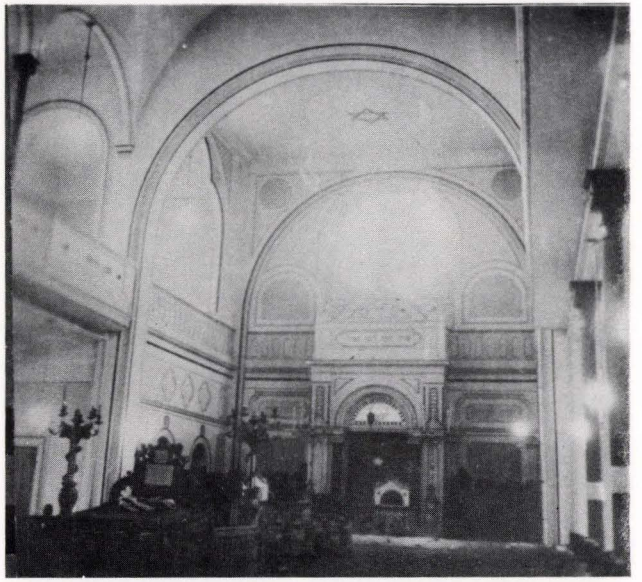
349. *Szentes.* Ark. — *Frigyszekrény.*
סנטש, ארון קודש

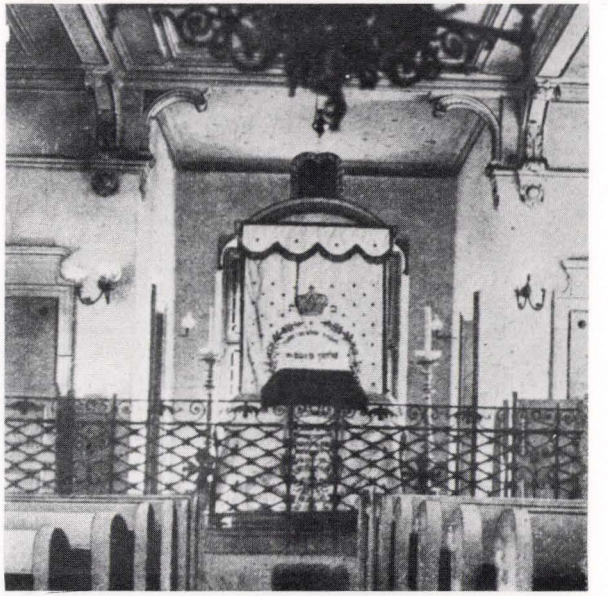
350. *Csongrád* — צ׳ונגראד

351. *Arad.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.*
אראד, נאולוג

352. *Pesterzsébet.* Conservative synagogue
Neolog zsinagóga. — פשטארז׳בט, נאולוג

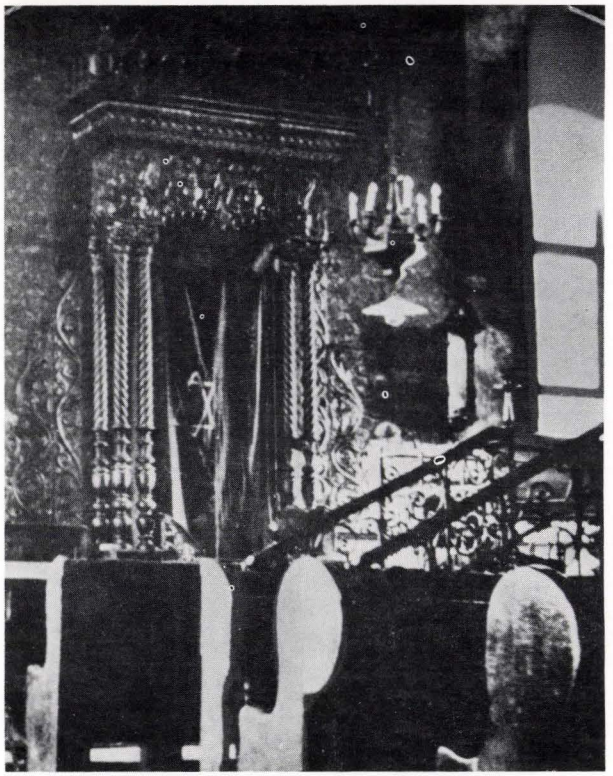

353. *Budapest.* Synagogue of the Institute for the Deaf and Blind on Bethlen Square
Bethlen-tér. Siketnémák Intézetének temploma.
בודאפשט, ככר בטלן, בית כנסת במוסד לחרשים אלמים

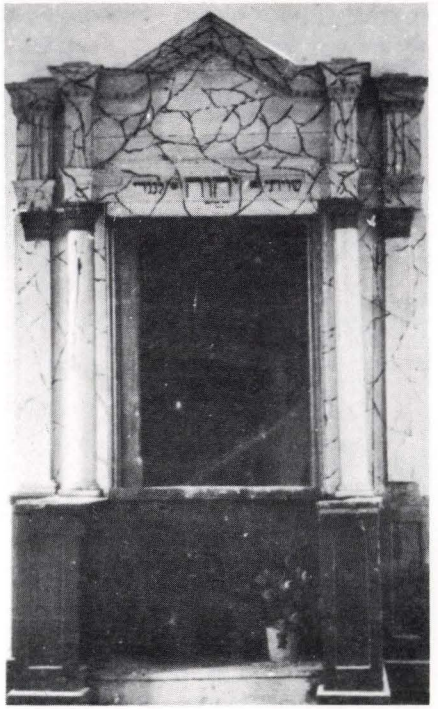
IX. EMANCIPATORY ENDEAVORS. MIXED STYLES

Emancipációs törekvések. Vegyes stilus

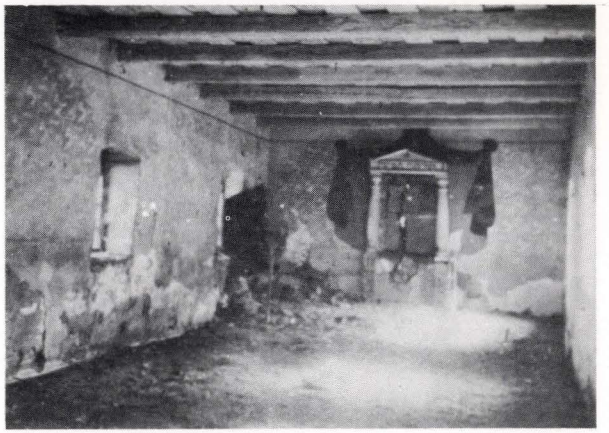
סגנון המבטא את השאיפה לאמנציפציה

354. *Munkács* — מונקאַץ׳

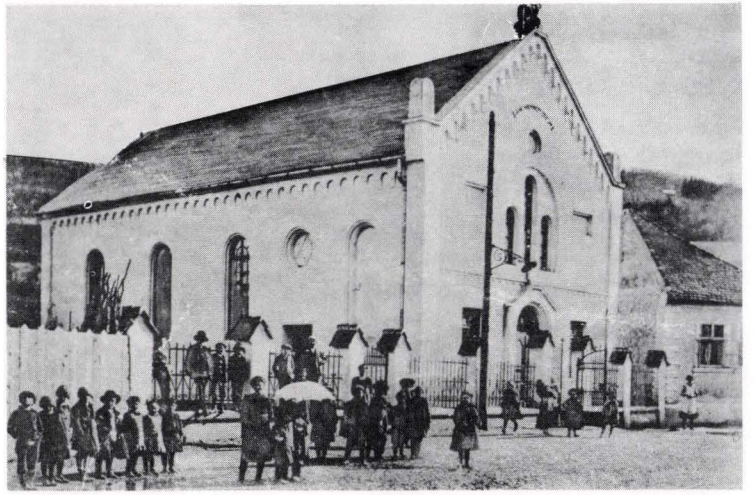
355. *Iregszemcse* — אירגסמצ׳ה

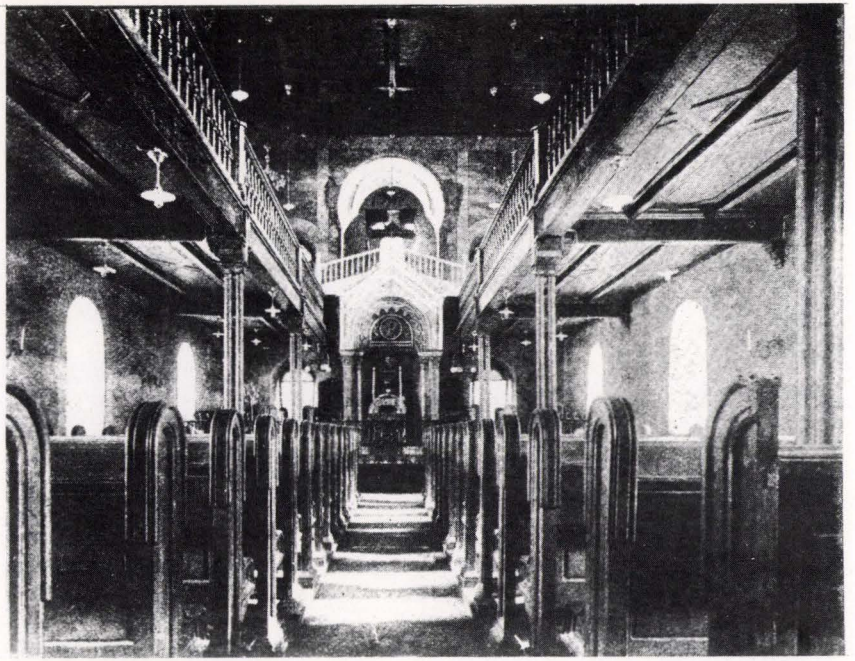
356. *Felcsut* — פלצ׳וט

357. *Bölcske* — בולצ׳קה

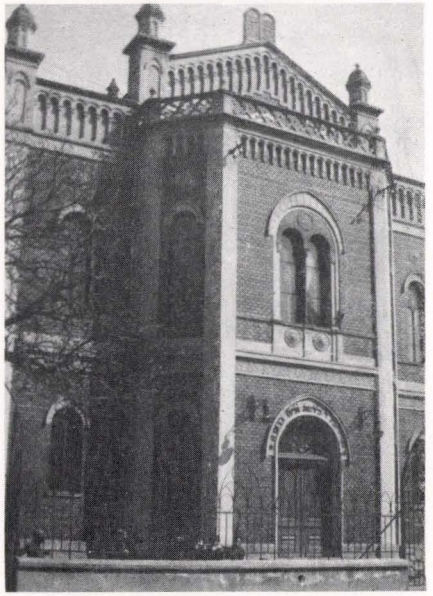
358. *Segesvár* — שגשואר

359. *Tata* — טאטא

360. *Zombor* — זומבור

361. *Nagyszeben.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* נאג׳סבן, אורת.

362. *Salgótarján.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* שאלגוטאריאן, אורת.

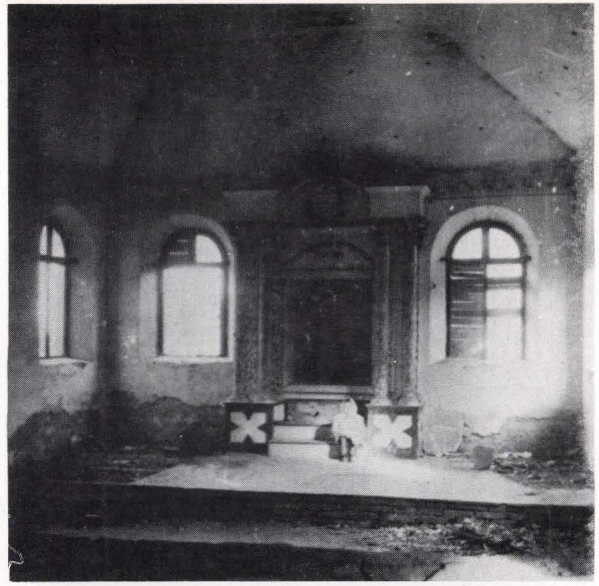

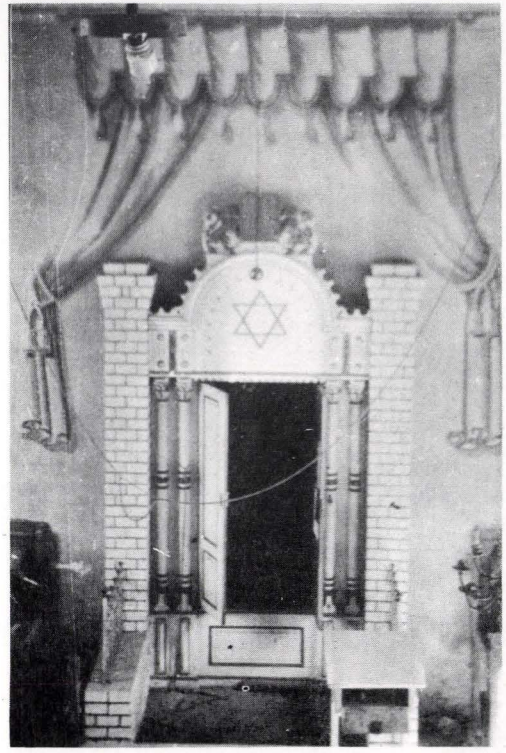
363. *Karczag.* Ark. — *Frigyszekrény.*
קארצאג, ארון קודש

364. *Szabadhídvég* — סאבאדהידונג

365. *Ócsa* — אוצ'ה

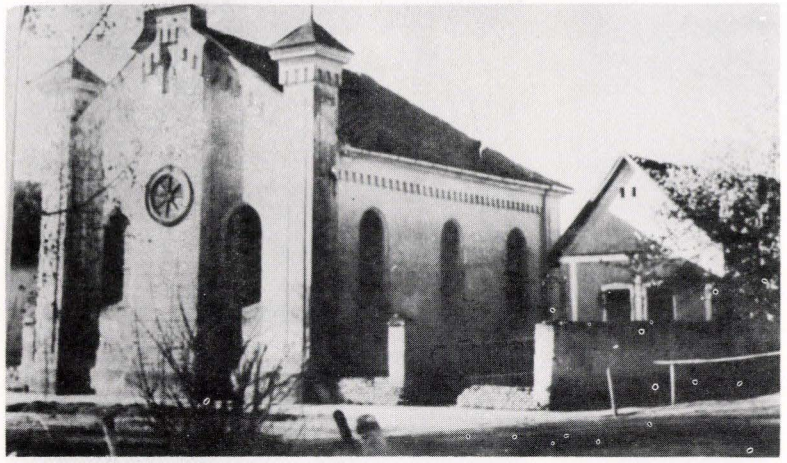

366. *Csömör.* Ark. — *Frigyszekrény.*
צ'ומור, ארון קודש

367. *Besztercebánya* — בסטרצבאניה

369. *Kecel* — קצל

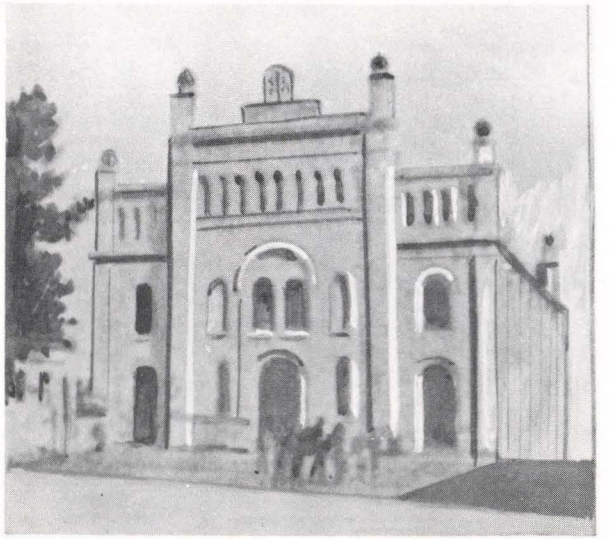
368. *Kassa* — קאשה

370. *Máramarossziget.* Sephardic synagogue. — *Szefárd zsinagóga*
מארמארושסיגט, בית כנסת ספרדי

371. *Sopron* — שופרון

372. *Szolnok* — סולנוק

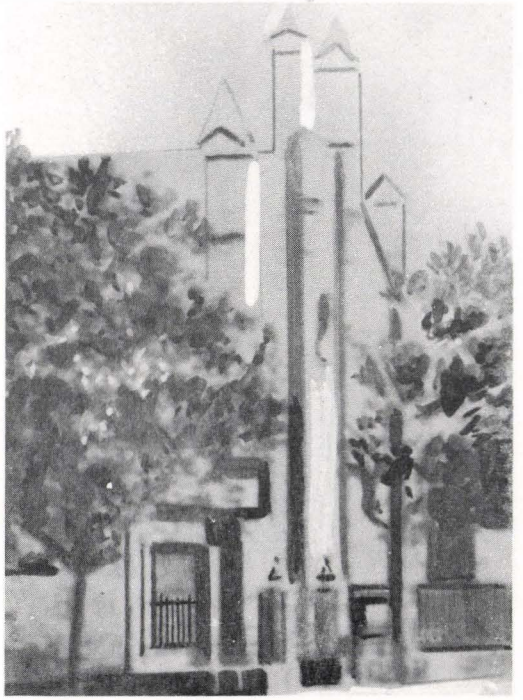

373. *Budapest.* Zsigmond Street synagogue. — *Zsigmond utca. Zsinagóga.* — בודאפשט, רח' זיגמונד

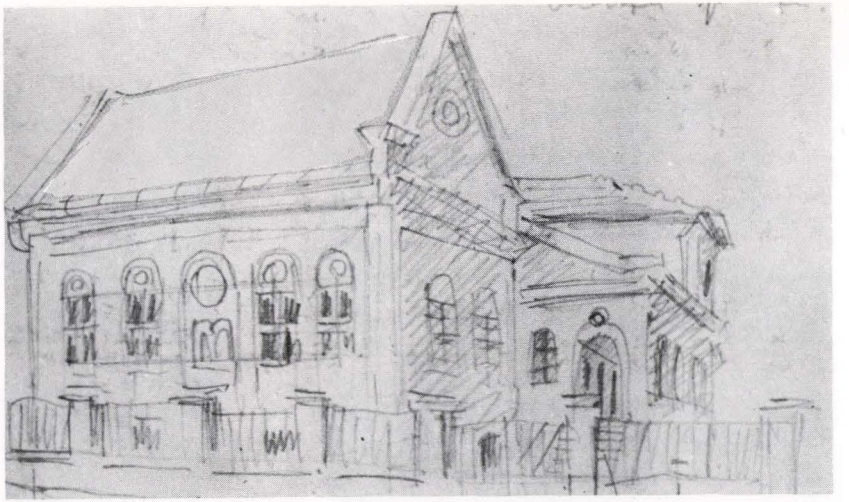
374. *Budapest.* Zsigmond Street synagogue with its Ark. — *Zsigmond utca. Zsinagóga. Frigyszekrény.* — בודאפשט, רח' זיגמונד, ארון קודש

375. *Aranyosmarót*
אראנ'שומארוט

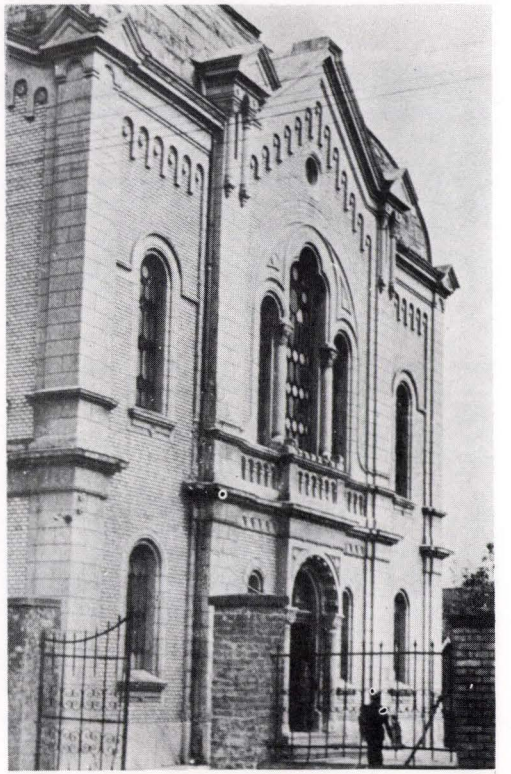
376. *Alsókubin* — אלשוקובין

378. *Zsolna.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* זילבה, אורת.

377. *Feled* — פלד

379. *Szerencs* — סרנץ

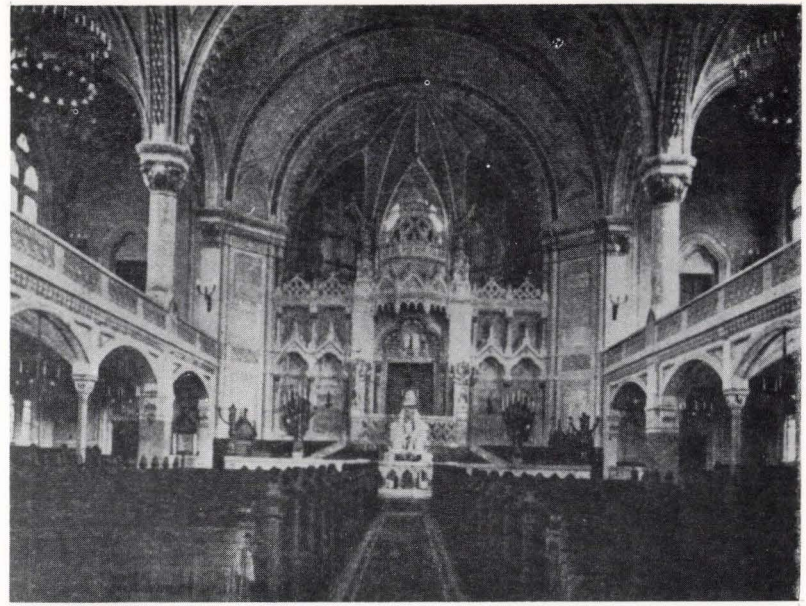
X. STYLE OF LIPÓT BAUMHORN AND HIS FOLLOWERS

Baumhorn Lipót és követőinek stilusa

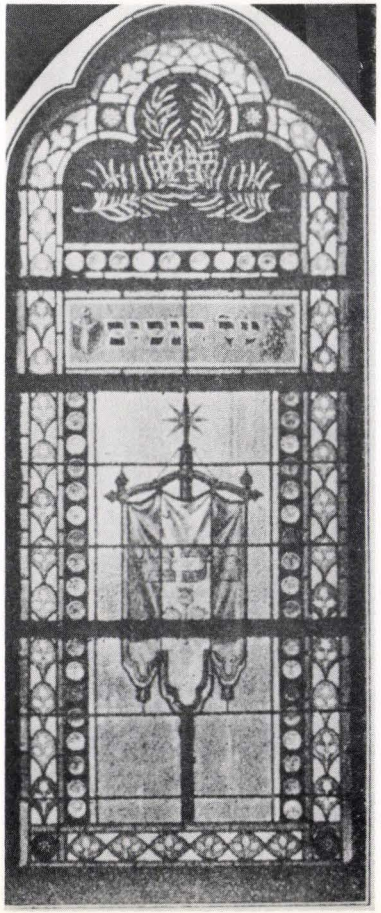
האדריכל ליאופולד באומהורן והאסכולה שלו

380. *Szeged.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.*
סגד, נאולוג

381. *Szeged* — סגד

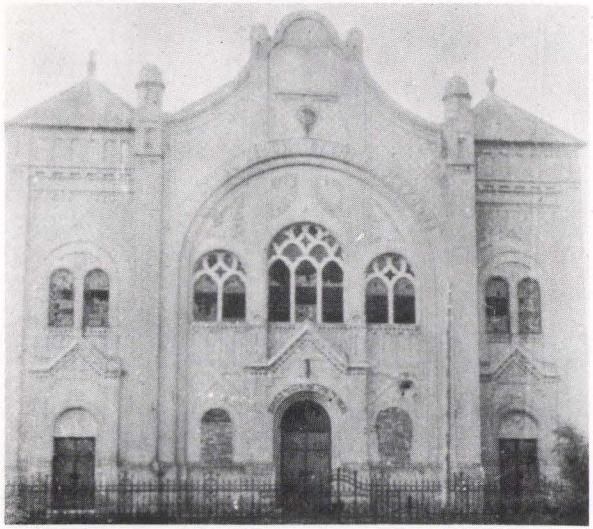
382. *Szeged.* Conservative synagogue with its window. *Neolog zsinagóga. Üvegablak.*
סגד, נאולוג, חלון אומנותי

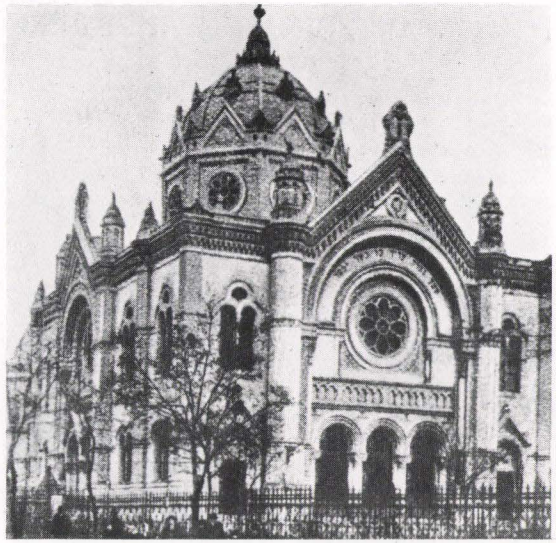
383. *Losoncz* — לושונץ

384. *Eger* — אגר

385. *Czegléd.* — צגלד

386. *Szolnok* — סולנוק

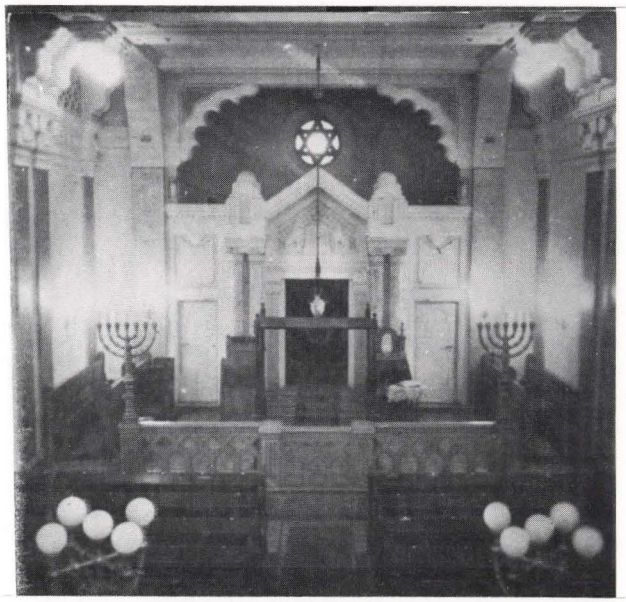
387. *Temesvár* — טמשואר

388. *Brassó* — בראשו

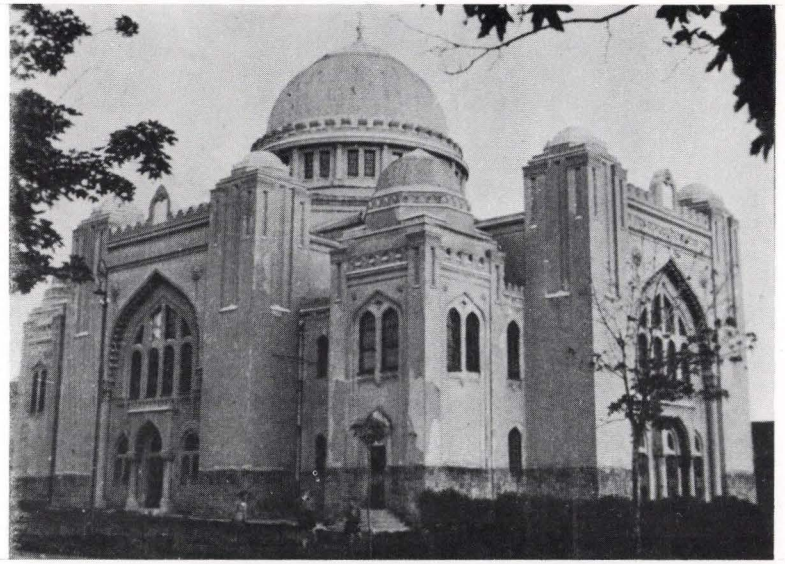
389. *Brassó* — בראשו

390. *Budapest.* Bethlen Square synagogue.
Bethlen-tér. Zsinagóga. — בודאפשט, ככר בטלן

392. *Budapest.* Csáky Street synagogue.
Csáky utca. Zsinagóga. — בודאפשט, רח' צ'אקי

391. *Gyöngyös* — ג'ונג'וש

393. *Budapest,* Páva Street synagogue.
Páva utca. Zsinagóga. — בודאפשט, רח' פאוה

394. *Budapest* — בודאפשט

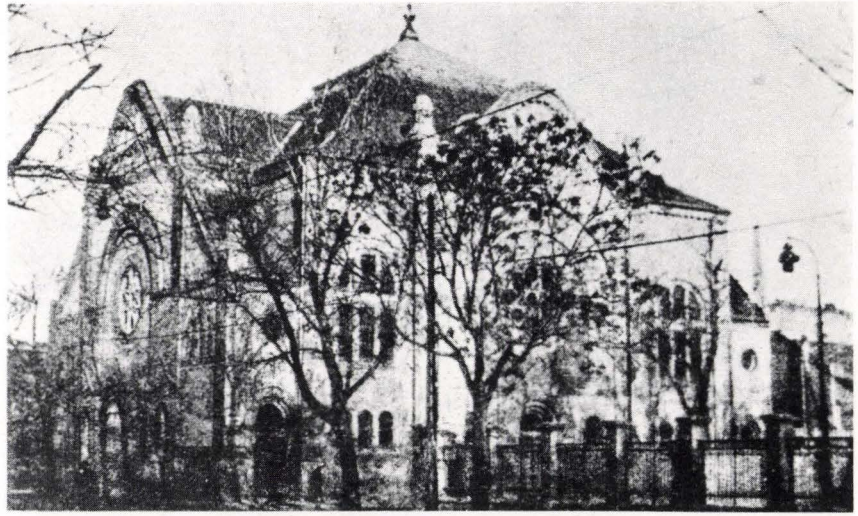
395. *Fiume* — פיומה

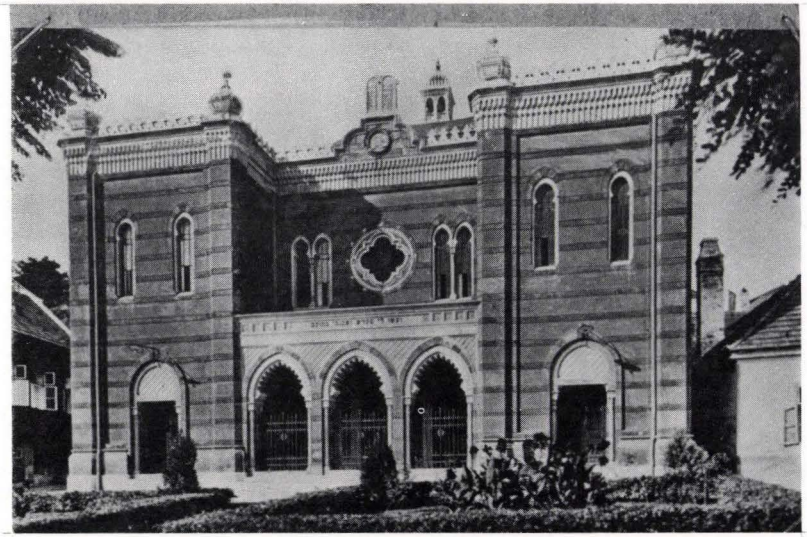
396. *Újvidék* — אויוידק

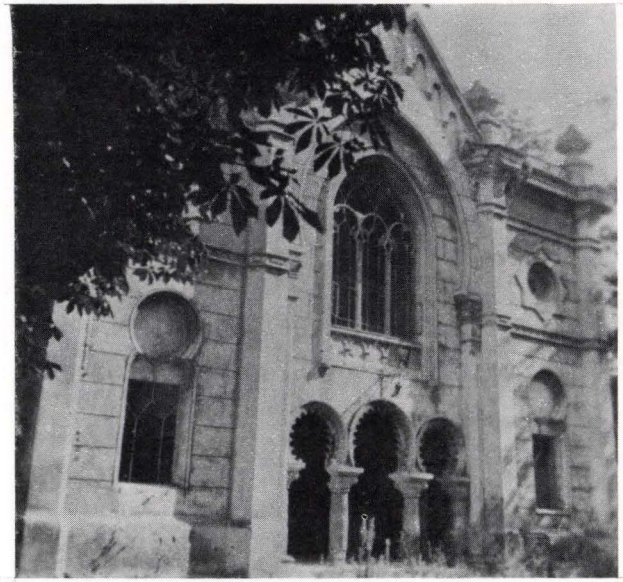
397. *Budapest.* Aréna (formerly Dózsa György) Road synagogue. — *Aréna [Dózsa György] út. Zsinagóga.* — בודאפשט, רח' ארנה, (דושה ג'ורג')

398. *Budapest* — בודאפשט

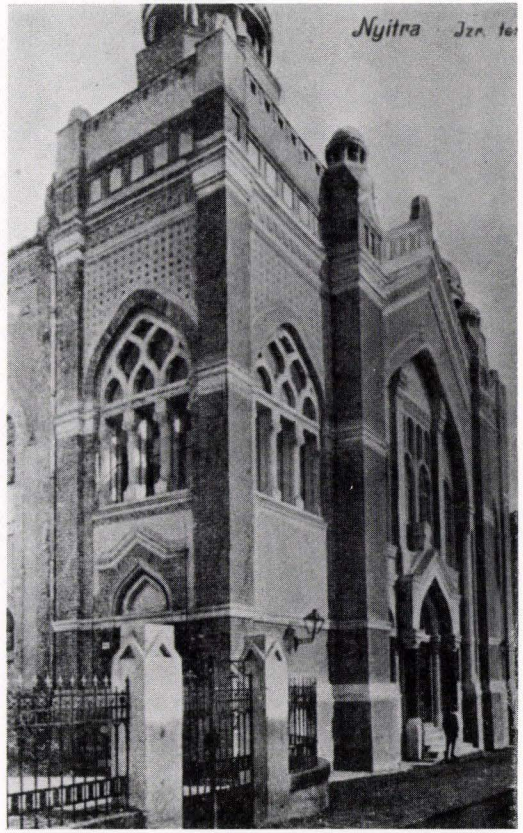
399. *Esztergom.* Conservative synagogue. — *Neolog Orthodox zsinagóga.* — אסטרגום, נאולוג

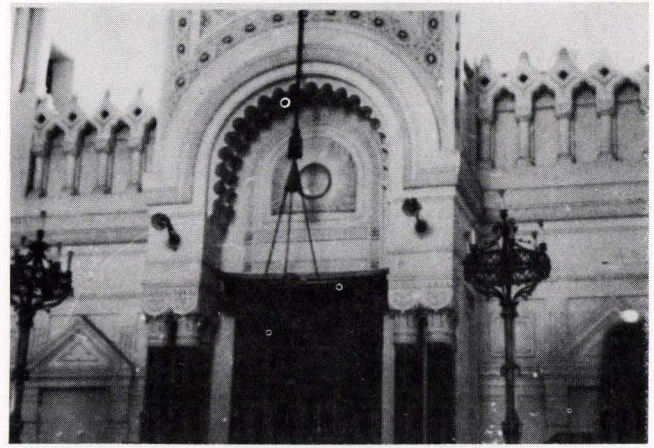
400. *Sümeg* — שומג

401. *Kaposvár.* Conservative synagogue with its eastern wall with arches and balconies. — *Neolog zsinagóga. Keleti fal boltívvel, erkélyekkel.*
קאפושוואר, נאולוג, הקיר המזרחי עם קשת ועם יציעים

402. *Nyitra* — ני׳טרה

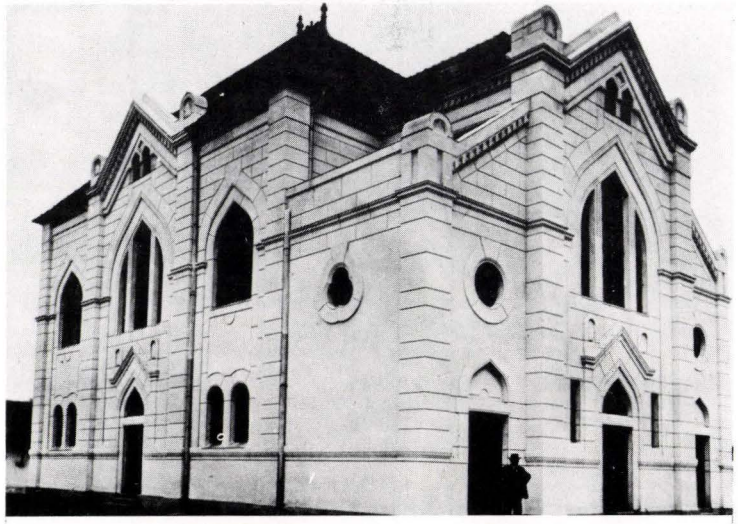
403. *Nyitra.* Eastern wall. — *Keleti fal.*
ני׳טרה, הקיר המזרחי

404. *Miskolcz.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
מישקולץ, אורת.

405. *Szikszó* — סיקסו

406. *Muraszombat* — מוראסומבאט

407. *Muraszombat.* View from the balcony.
Nézet a karzatról.
מוראסומבאט, מראה מהיציע

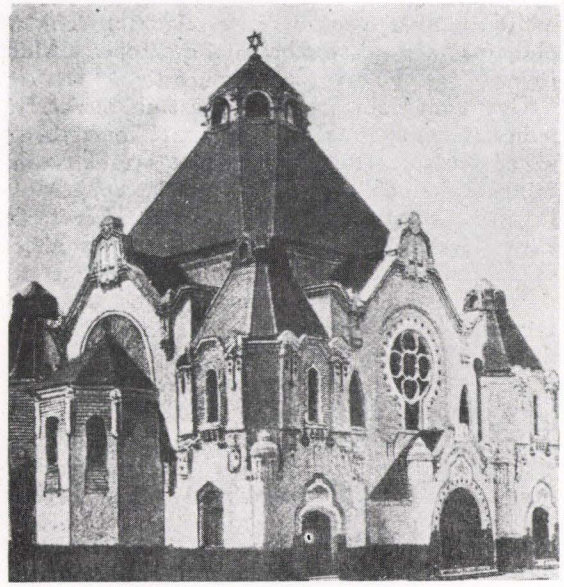
408. *Marosvásárhely* — מארושואשארהלי

409. *Makó* — מאקו

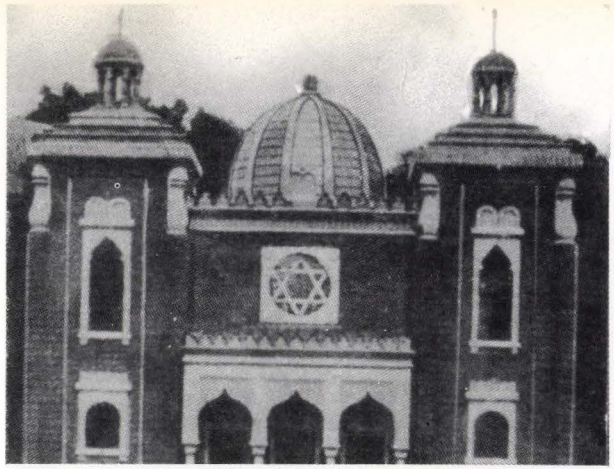
410. *Budapest.* Kőbánya (Cserkész Street) synagogue. — *Kőbánya [Cserkész utca]. Zsinagóga.* — בודאפשט, קובאנ׳ה, רח׳ צ׳רקס

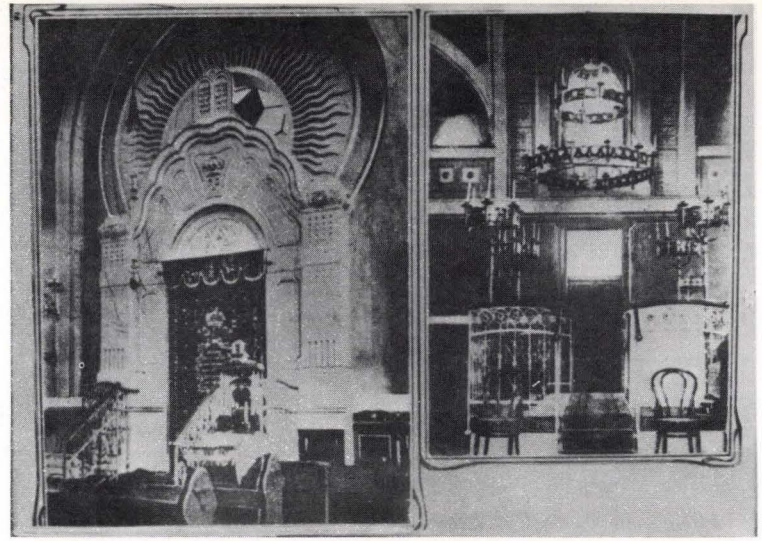
412. *Aszód* — אסוד

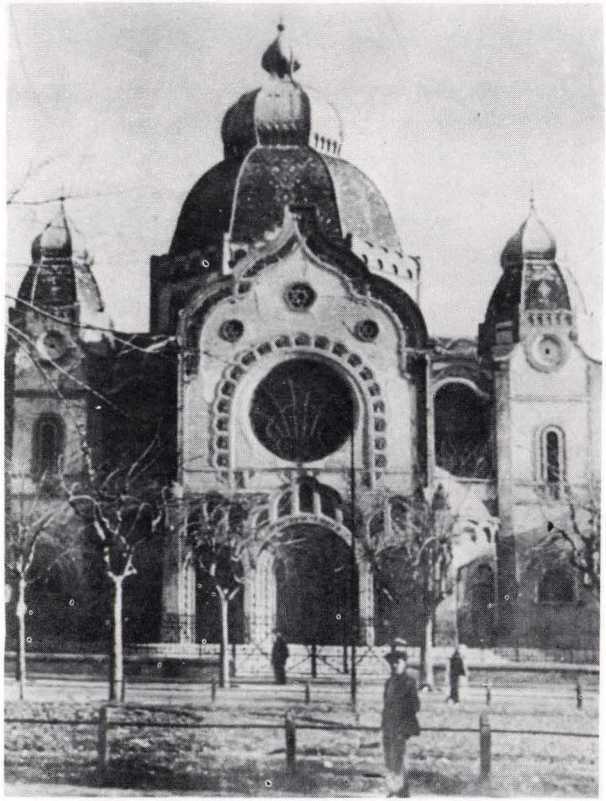
411. *Aszód.* Conservative synagogue with its Ark. — *Neolog zsinagóga. Frigyszekrény.* אסוד, נאולוג, ארון קודש

413. *Varannó* — וראנו

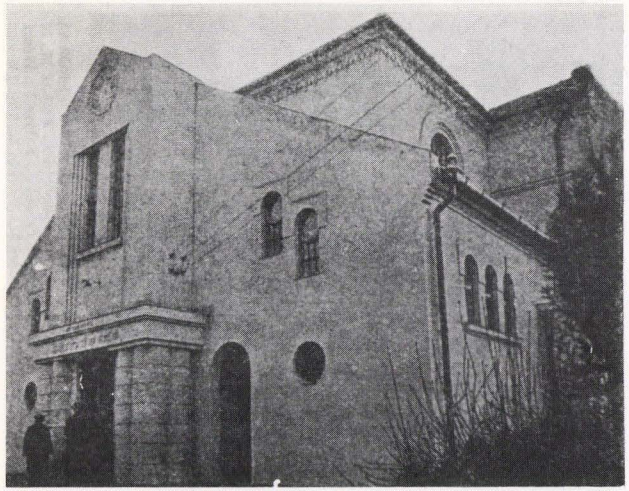
414. *Nagyszőllős* — נאג׳סוללוש

415. *Szabadka* — סאבאדקה

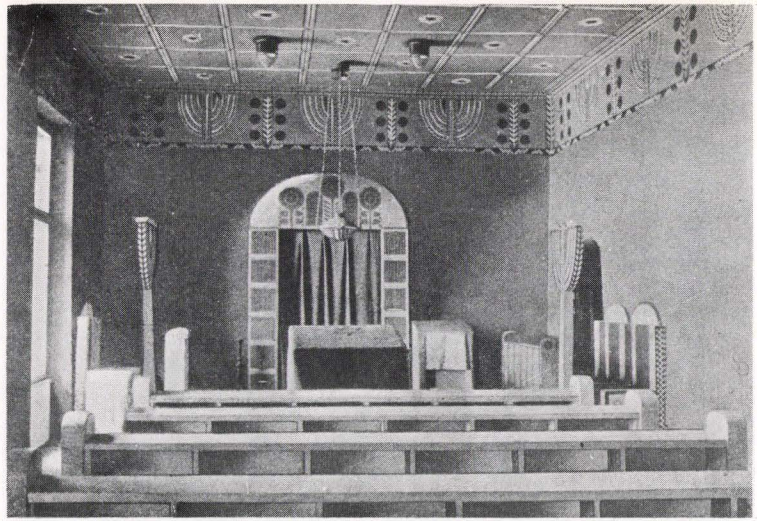
416. *Nagybecskerek* — נאג׳בצ׳קרק

417. *Torda.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.* — טורדה, אורת.

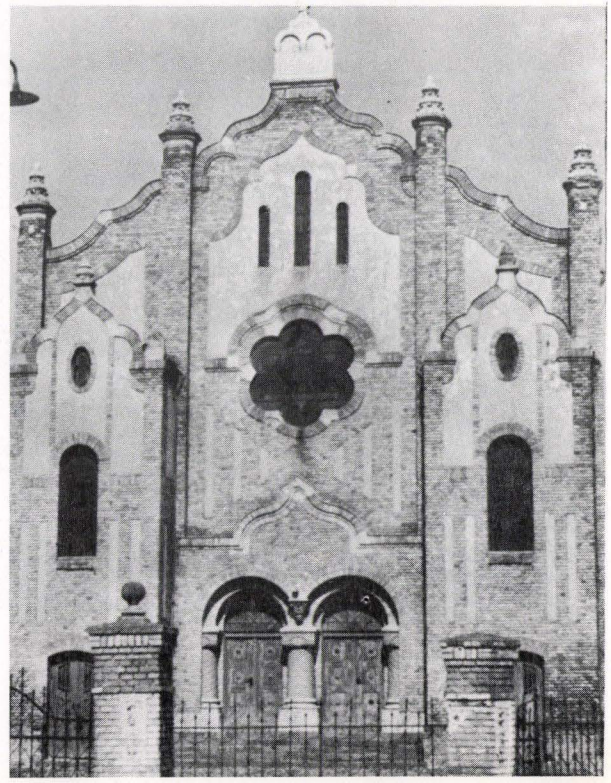
418. *Nagyszentmiklós*
נאג׳סנטמיקלוש

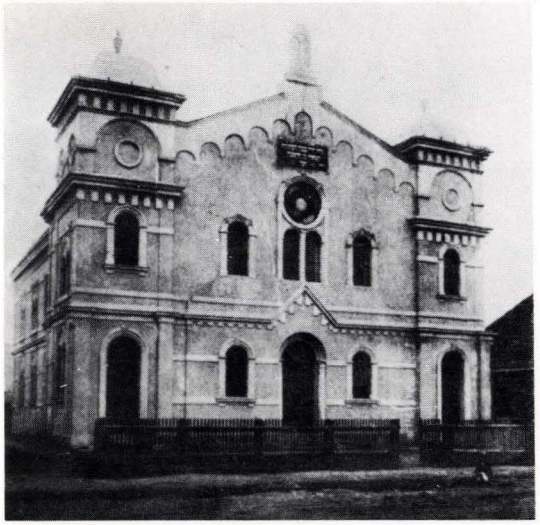
419. *Budapest.* Almshouse synagogue on Amerikai Road
Amerikai út. Szeretetház zsinagóga.
בודאפשט, רח׳ אמריקאי, בית כנסת במושב זקנים

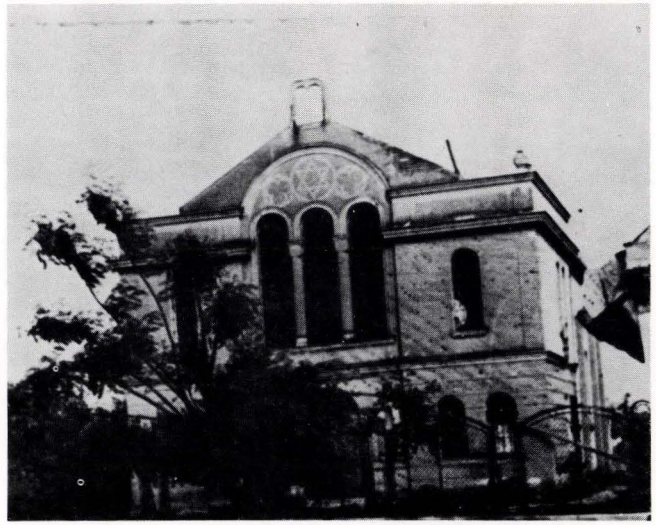
420. *Pozsony* — פוז׳וני

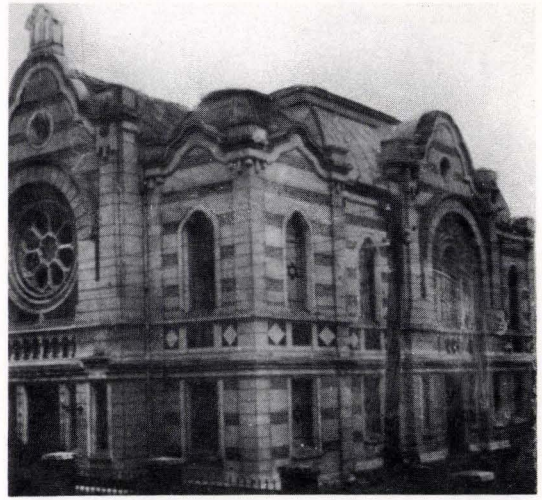
421. *Tiszafüred* — טיסאפורד

422. *Színérváralja* — סינרוואראליה

423. *Komádi* — קומאדי

426. *Szerencs* — סרנץ'

424. *Ipolyság*. Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
איפולשאג, אורת.

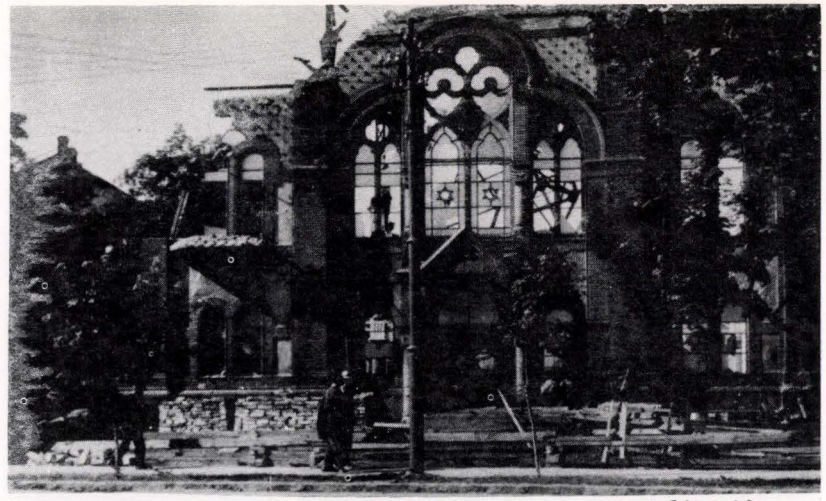
425. *Ipolyság* — איפול'שאג

427. *Salgótarján.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
שאלגוטאריאן, אורת.

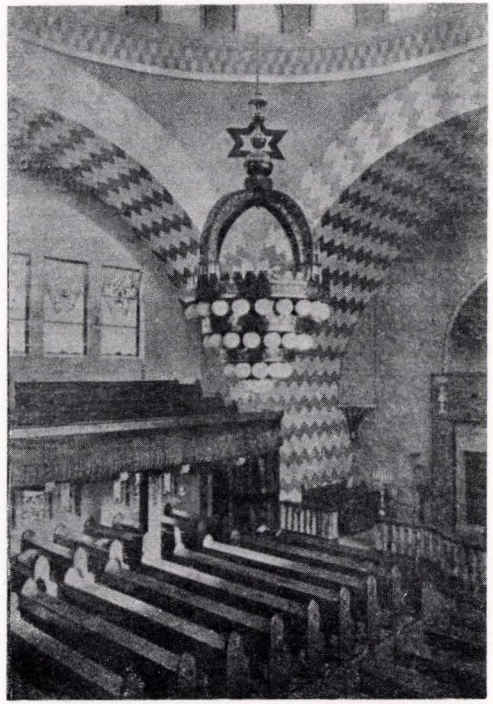
429. *Trencsén.* — טרנצ׳ן

428. *Szatmár.* After the destruction. — *A pusztulás után.*
סאטמאר, אחרי השואה

431. *Trencsén.* — טרנצ׳ן

430. *Trencsén* — טרנצ׳ן

XI. SYNAGOGUES OF THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Templomok a két világháború között

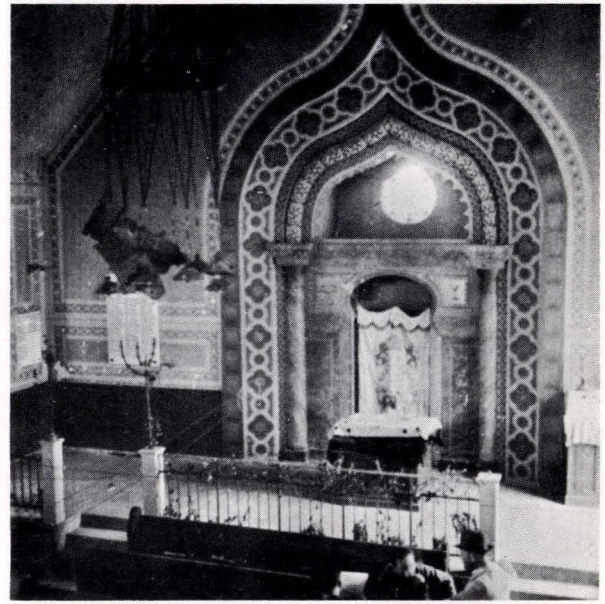
בתי כנסת בין שתי מלחמות העולם

432. *Kistarcsa* — קישטארצ׳ה

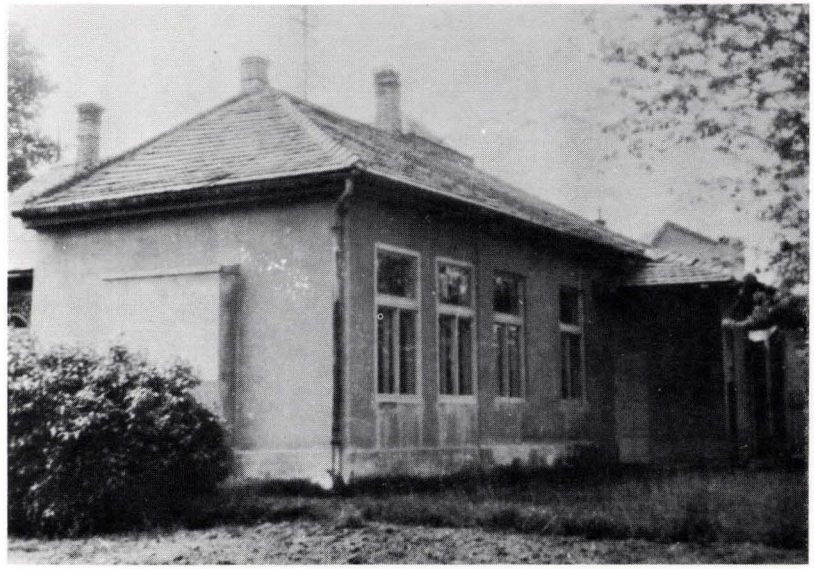
433. *Rákosliget* — ראקושליגט

434. *Rákosliget* — ראקושליגט

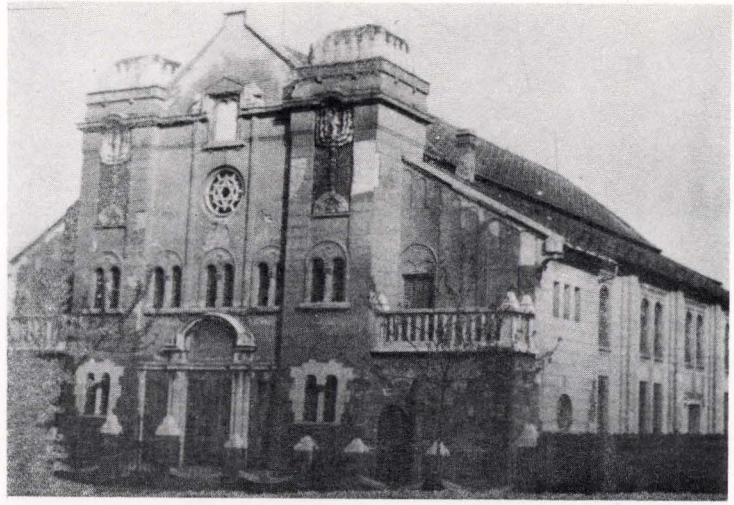
435. *Budapest* — בודאפשט

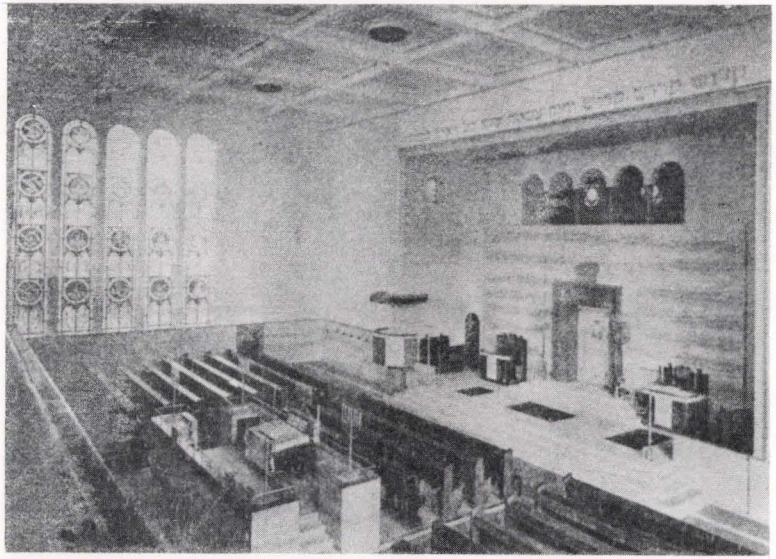
436. *Rákosszentmihály* — ראקושסנטמיהאי

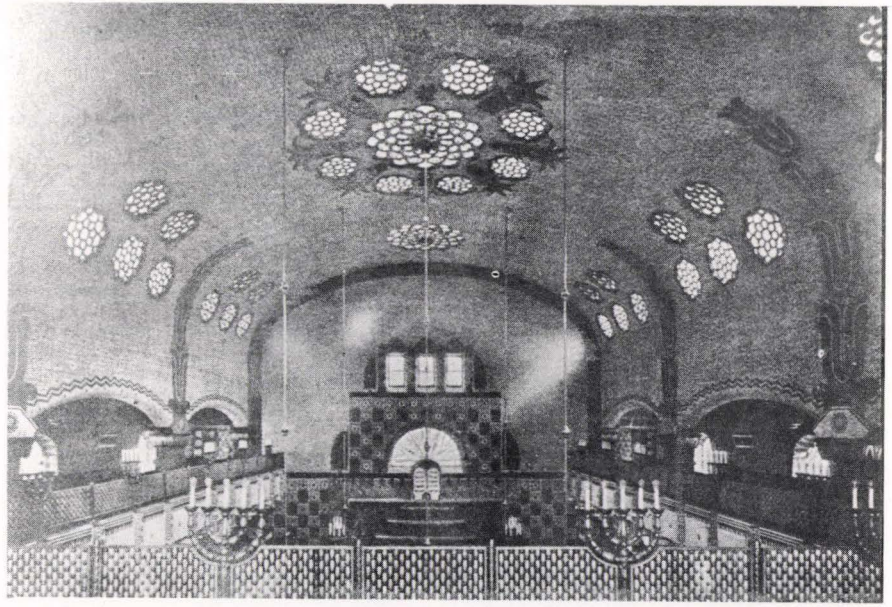
437. *Rákoskeresztúr* — ראקושקרסטור

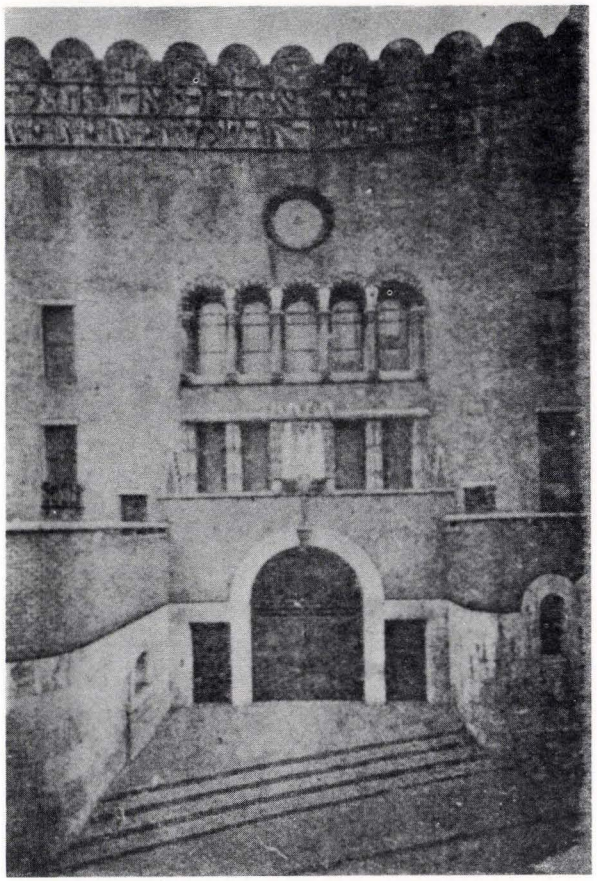
438. *Rákospalota* — ראקושפאלוטה

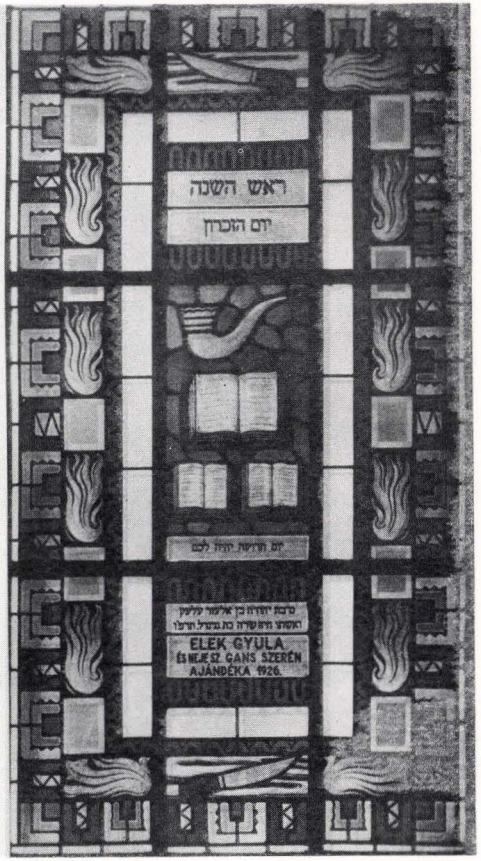
439. *Budapest.* Lágymányos Lenke Square orthodox synagogue. — *Lágymányos Lenke-tér. Orthodox zsinagóga.* בודאפשט, רח' לנקה לאג'מאנ'אוש, אורת.

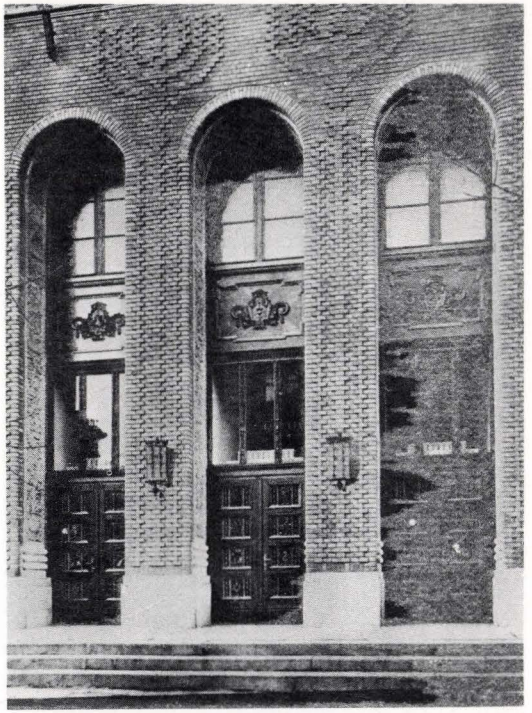
440. *Budapest.* Kazinczy Street orthodox synagogue. View from the women's balcony. — *Kazinczy utca. Orthodox zsinagóga. Nézet a női karzatról.* — בודאפשט, רח' קאזינצי, אורת. מבט מעזרת הנשים

441. *Budapest.* — בודאפשט

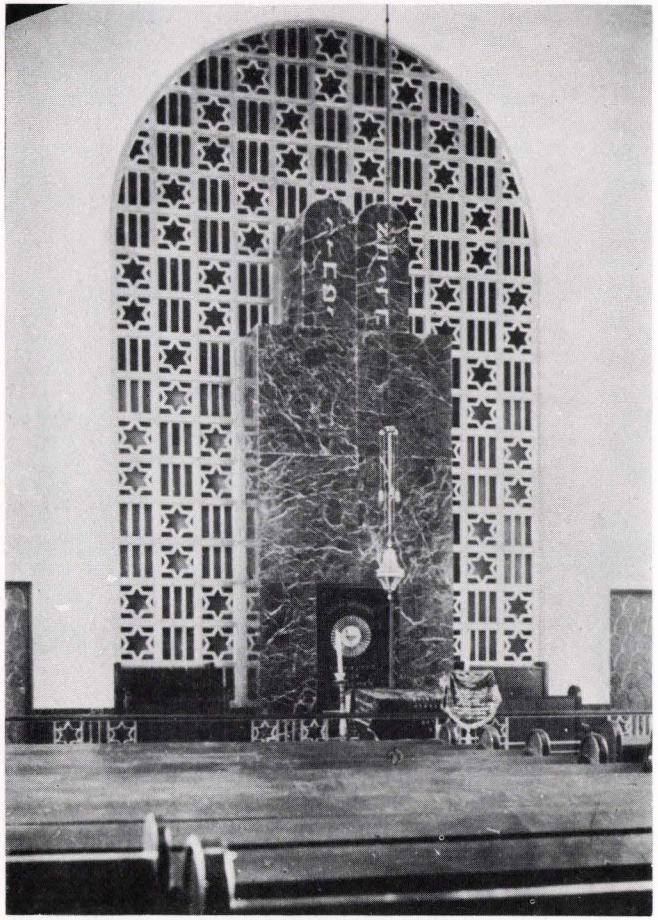
442. *Budapest.* Synagogue window of the Jewish High School on Abonyi Street. — *Abonyi utca. Zsidó gimnázium. Templomablak.*
בודאפשט, רח' אבוני, חלון אומונתי

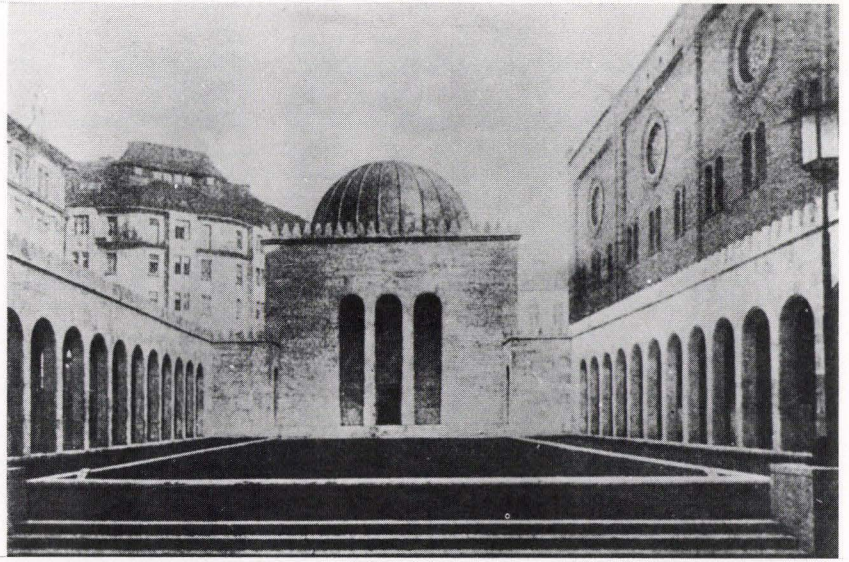
443. *Budapest.* — בודאפשט

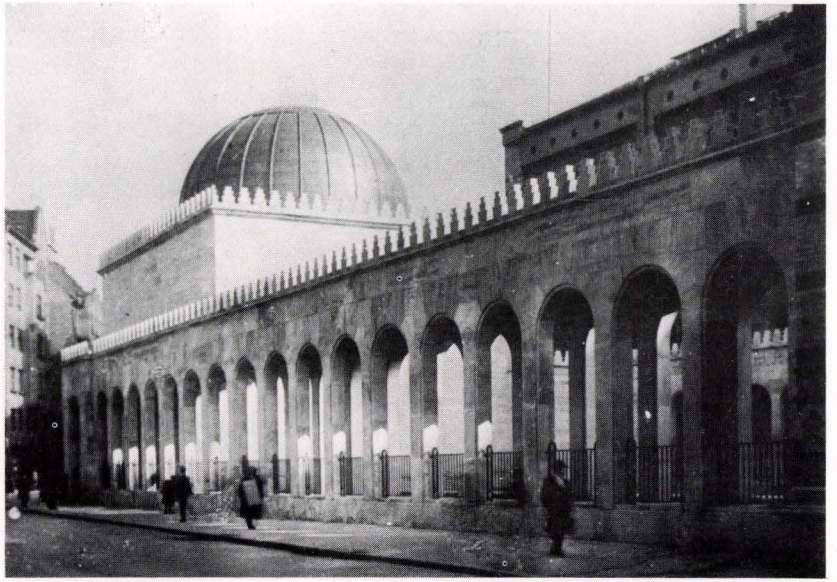
444. *Budapest.* Nagyfuvaros Street synagogue
Nagyfuvaros utca. Zsinagóga.
בודאפשט, רח' נאג'פוואַרוש

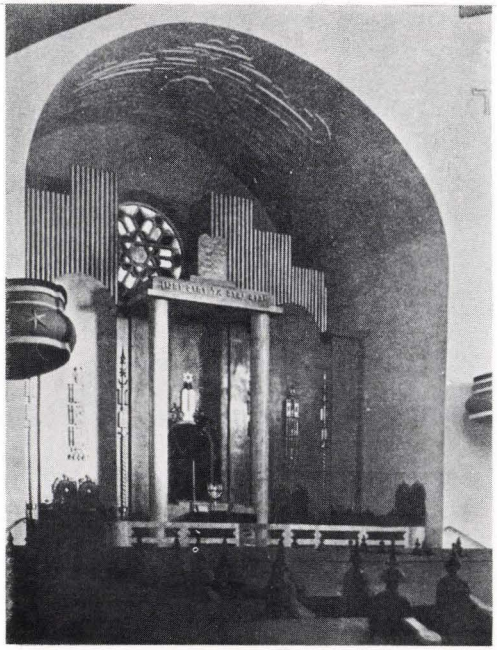
445. *Budapest.* Eastern wall of the Heroes' synagogue. — *Hősök temploma. Keleti fal.*
בודאפשט, היקר המזרחי בבית הכנסת של גבורי המלחמה

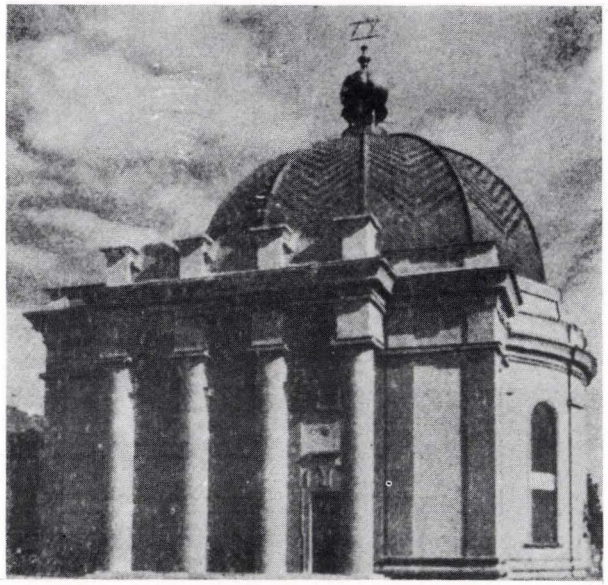
446. *Budapest.* Entrance to the Heroes' Synagogue. *Hősök temploma. Bejárati udvar.*
בודאפשט, חזית עם חצר פנימית בבית הכנסת של גבורי המלחמה

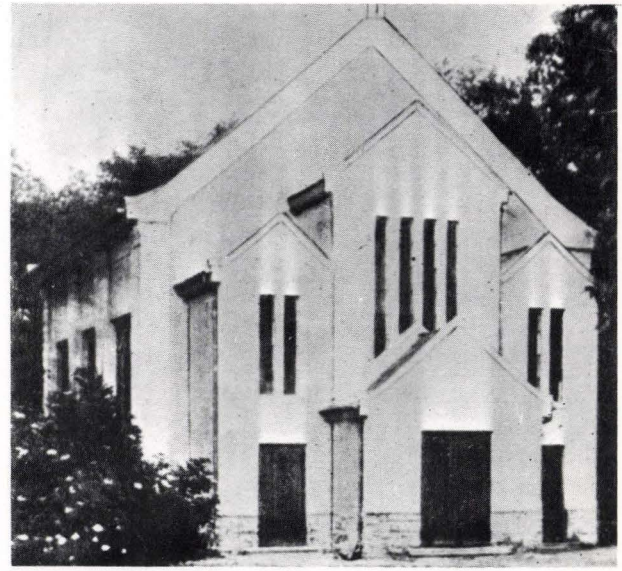
447. *Budapest.* Colonnade of the Heroes' Synagogue. *Hősök temploma. Oszlopcsarnok.*
בודאפשט, עמודי המסדרון בבית הכנסת של גבורי המלחמה

448. *Kassa.* Sanctuary wall. — *Szentély fal.* — קאשה, הקיר עם ארון הקודש

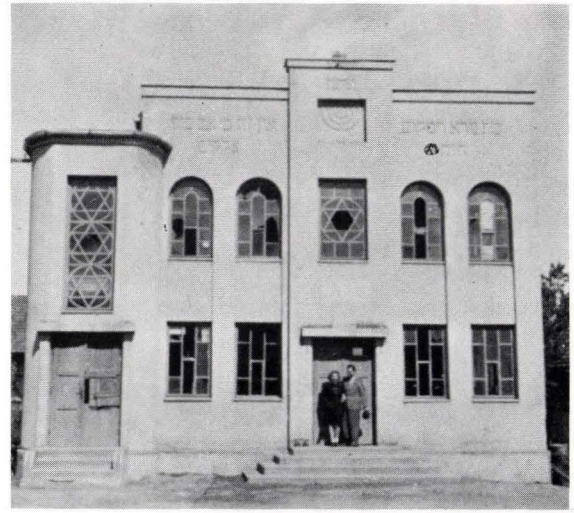
449. *Kassa.* Conservative synagogue. — *Neolog zsinagóga.* — קאשה, נאולוג

450. *Hévíz.* Conservative synagogue. — *Neológ zsinagóga.* — הויז, נאולוג

451. *Zsolna* — זשולנה

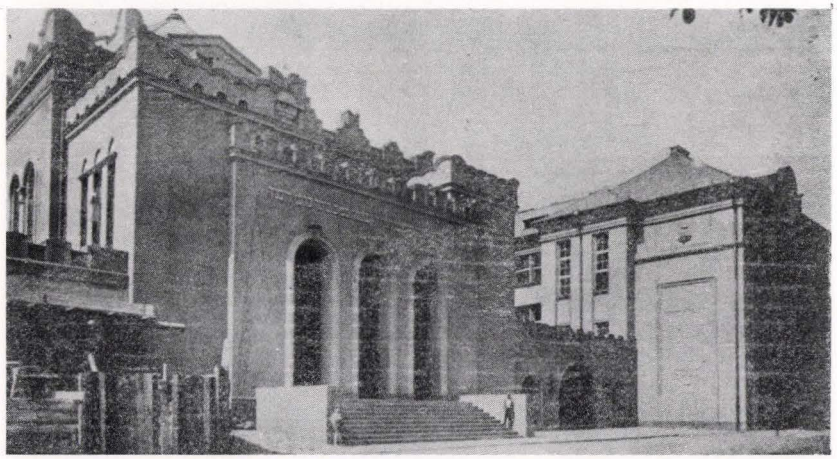
452. *Raszlavicza.* New synagogue. — *Új templom.* ראסלאויצה, בית הכנסת החדש

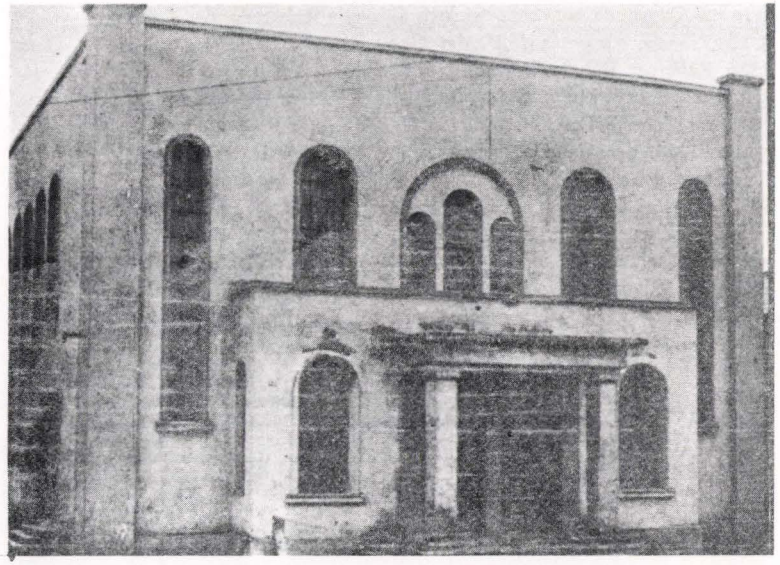
454. *Bazin.* A modern cinema from an old synagogue. — *Modern mozgófényképszínház a régi zsinagógából.*
באזין, בית כנסת שהפך כיום לקולנוע

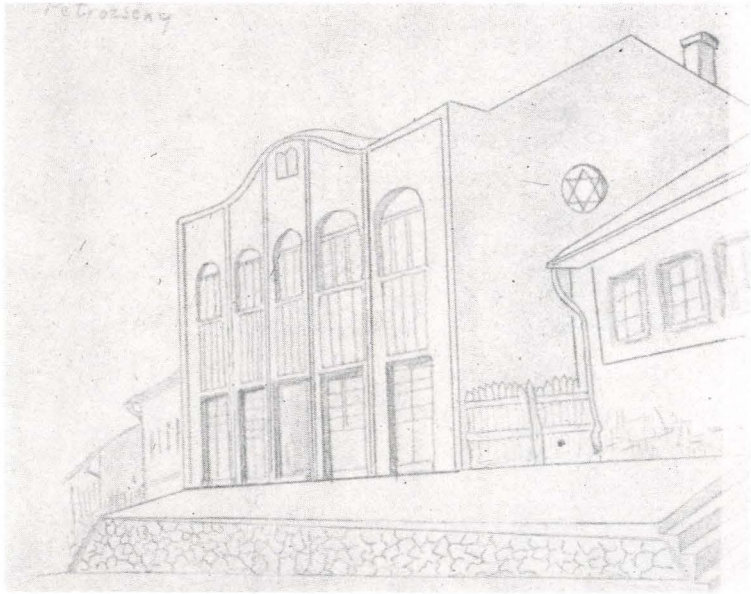
453. *Sashalom.* — שאהאלום

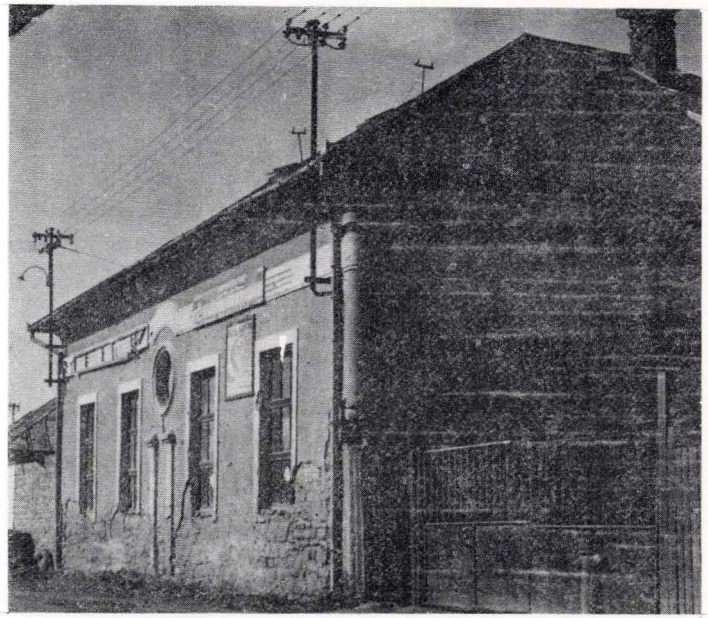
455. *Kassa.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
קאשה, אורת.

456. *Homonna.* Orthodox synagogue. — *Orthodox zsinagóga.*
הומונה, אורת.

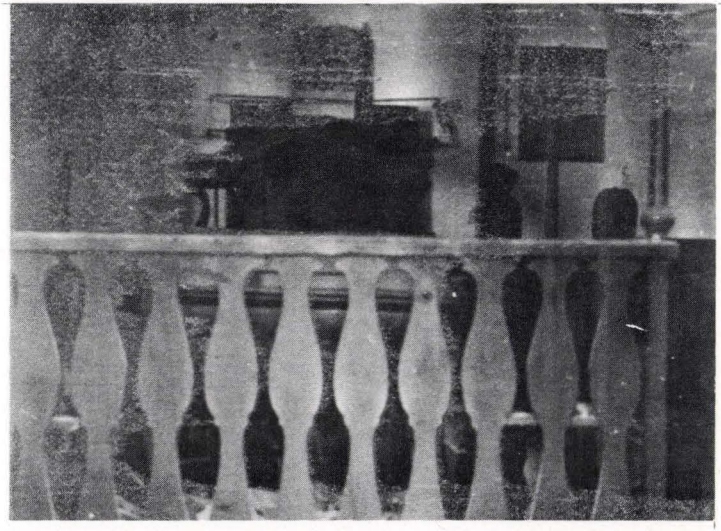
457. *Petrozsény* — פטרוז׳ני

458. *Sztropkó* — סטרופקו

459. *Máramarossziget* — מארמארושסיגט

460. *Fajsz.* Wood-carved *bimah.* — *Fafaragású bima.* פייס, בימה חטובה מעץ

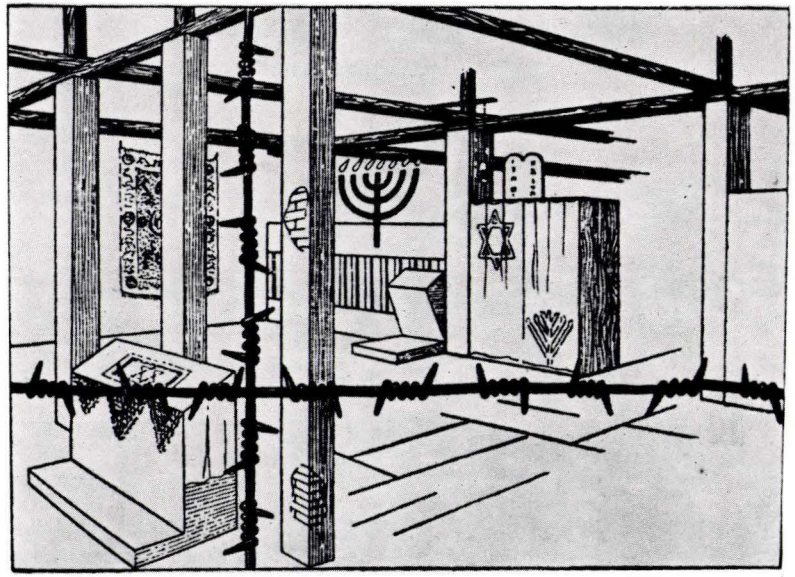

461. *Budapest.* — בודאפשט

XII. SYNAGOGUES OF THE WORLD WAR II. PERIOD

A második világháború alatt

תקופת מלחמת העולם השניה. ברגן־בלזן.
(עבודת שבויים יהודים מהונגריה)

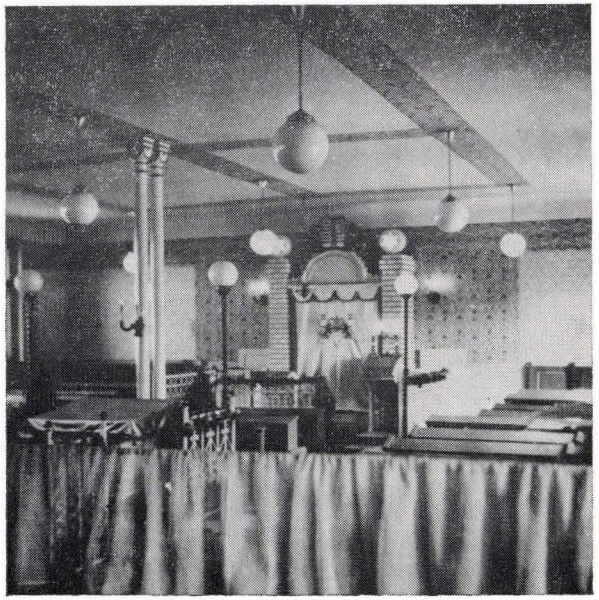

462. *Bergen-Belsen* — ברגן בלזן

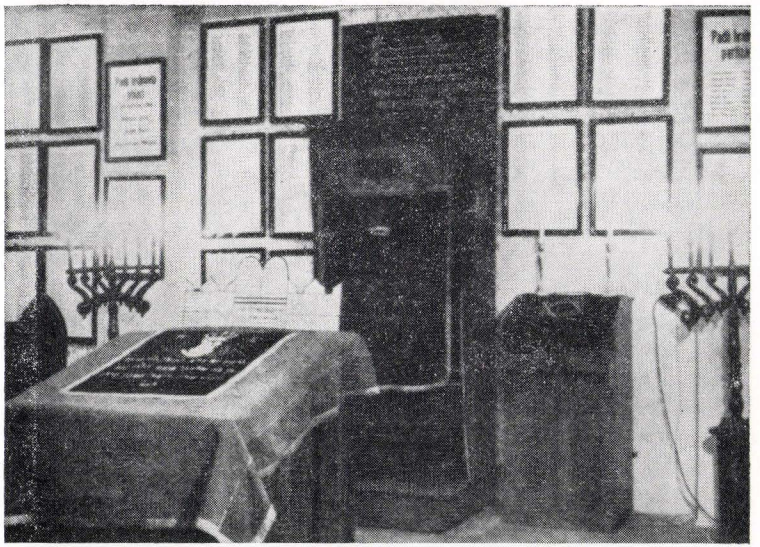
XIII. THE PERIOD AFTER WORLD WAR II

A második világháború után

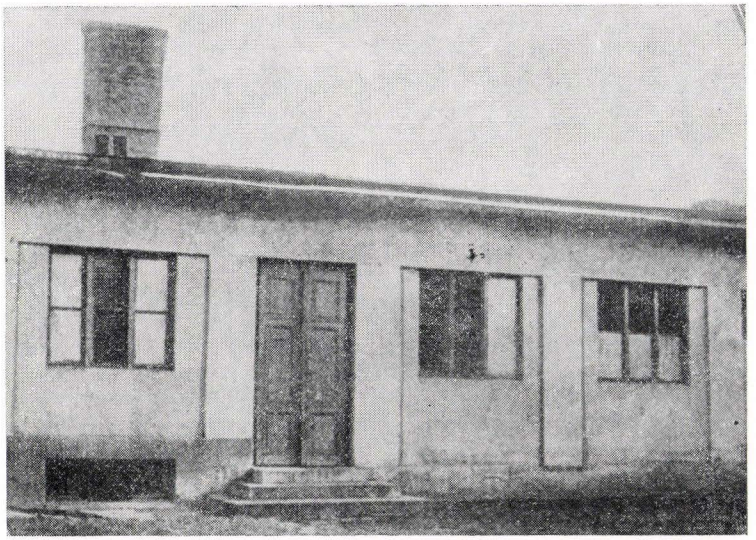
אחרי השואה

463. *Kispest.* Ark. — *Frigyszekrény.*
קישפשט, ארון קודש

464. *Trencsén.* Pulpit and Ark. — *Tóraolvasó emelvény a frigyszekrénnyel.* — טרנצ'ן, הבמה עם ארון הקודש

465. *Pöstyén* — פושטיין ,

ADDENDA-Függelék

תוספות

466. *Karczag* — קארצאג

467. *Szamosújvár* — סאמושאוייאר

צגלד, 385
צ׳ומור, 366
צ׳ונגראד, 350
צ׳יטה, 20
צינקוטה, 153
צלדומולק, 288
צ׳נגר, 268

קאלוצ׳ה, 226
קארצאג, 362, 363 , 466
קאפושואר, 401
קאשה, 368, 448, 449, 455
קוואגואורש, 59
קולוז׳ואר, 236
קומאדי, 423
קומארום, 335, 336
קונמאדאראש, 286
קונסנטמארטון, 240
קוסג, 157
קוקה, 102, 103
קורימה, 192
קורמוצבאניה, 308
קורפונה, 112
קיטהי, 167
קיראיהלמץ, 168
קישוצאויהי, 208
קישוארדה, 307
קישטארצ׳ה, 432
קישמארטון, 5, 10
קישפשט, 463
קישקונהאלאש, 203
קישקונפלגיהאזא, 256
קסטהי, 165, 166
קצל, 369
קצקמט, 164, 265
קצר־פקלס, 101

ראבאהידוג, 133
ראיץ, 134
ראיקה, 148
ראסלאויצה, 179, 452
ראקושהגי, 225
ראקושליגט, 433, 434
ראקושסטמיהאי, 436
ראקושפאלוטה, 438
ראקושצ׳אבא, 285
ראקושקרסטור, 437
רוהוזגיק, 181
רוהונץ, 38, 39, 40
רוז׳אהגי, 269
רימאסומבאט, 317
רצ׳ק, 267
רשיצאבאניה, 253

שאטוראיליאויהי, 259, 326
שאיוסנטפטר, 297
שאלגוטריאן, 427
שארואר, 258
שארושפאטאק, 262
שאשהאלום, 453
שאשואר, 182
שבשקלמש, 135
שגשואר, 358
שומג, 400
שומוריה, 311
שופרון, 1, 2, 371
שטומפה, 137, 138
שלמצבאניה, 294

זאגראב, 279
זאלאגרסג, 224
זבורו, 146
ז׳ולנה, 378, 451
זומבור, 360
זמבק, 50

טאב, 300
טאטא, 359
טאטאבאניה, 109
טאלוש, 74
טאליה, 75
טאפולצה, 323, 324
טאפיוביצ׳קה, 142
טאפיוג׳ורג׳ה, 183, 184
טאפיוסלה, 76, 77
טאש, 43
טוטפאלו, 186
טולנה, 229
טולצ׳וה, 273
טוקאי, 257
טוקול, 45
טורדה, 417
טורוצנסנטמארטן, 332
טורוקסנטמיקלוש, 144
טורקוה, 48
טורנאליה, 314
טת, 44
טיסאלוק, 143
טיסאפורד, 421
טמשואר, 232, 387
טרבש, 185
טרנצ׳ן, 46, 47, 429, 430, 431
טרנצבאן, 315
טרסטנה, 316

יאנושהאזא, 327
יאסאלשוסנטג׳יורג׳, 161, 162
יאסאפטי, 200
יאסברני, 163, 228
יאסלאדאני, 58

לאקומפאק, 104, 105
לוגוש, 282
לוואשברני, 106
לוצקי, 295
לושונץ, 383
ליפטוסנטמיקלוש, 195, 196

מאגלוד
מאד, 61, 62
מאלאצקה, 227
מאקו, 409
מארושואשארהלי, 408
מארושלודאש, 337
מארטונואשאר, 299
מארמארושסיגט, 63, 65, 66, 188, 370, 459
מארצאלי, 230
מג׳שאג׳האזה, 271
מונור, 239
מונקאץ, 171, 354
מוראסומבאט, 406, 407
מזוטור, 199
מזוקוושד, 131
מיאוה, 79
מיהאיפא, 169
מינדסנט, 28
מישקה, 170
מישקולץ, 276, 277, 404
נאג׳באיום, 86
נאג׳באינה, 291
נאג׳באניה, 67
נאג׳בורשאני, 29
נאג׳ביצ׳ה, 329
נאג׳בצ׳קרק, 416
נאג׳וראד, 244, 261
נאג׳טאפולצ׳ני, 338, 339, 340
נאג׳טטני, 31, 32
נאַגיידה, 64
נאג׳לואר, 33
נאג׳מיהאלי, 306
נאג׳סאלונטה, 272
נאג׳סבן, 361
נאג׳סוללוש, 414
נאג׳סוקולי, 172
נאג׳סומבאת, 173, 174, 245, 246
נאג׳סנטמיקלוש, 418
נאג׳קאלו, 30
נאג׳קאניזה, 202
נאג׳קאפוש, 132
נאג׳קארולי, 330
נאג׳קורוש, 270
נאג׳רוצה, 180
נאזנאנפאלוה, 14
ניטרה, 402, 403
נ׳יראג׳האזה, 296
נ׳ירואיה, 34
נירצ׳הולי, 68

סאבאדהידוג, 364
סאבאדסאללאש, 139
סאבאדקה, 415
סאטמאר, 428
סאמושאיואר, 467
סאקולצה, 108
סגד, 140, 141, 380, 381, 382
סובוטישטיה, 136
סולנוק, 372, 386
סומבאטהי, 234
סומוטור, 73
סטרופקו, 41, 42, 458
סילאג׳יצ׳הי, 264
סילאגישומלו, 318
סינרואראליה, 422
סיקסו, 405
סנטש, 348, 349
סניצה, 310
ספשטוטפאלו, 186
סקסארד, 278
סקשפהרואר, 241, 242, 243
סרנץ׳, 379, 426

פאד, 298
פאזדיץ, 36
פאיס, 460
פאפה, 205, 206
פאקש, 177
פארקאשד, 83
פוהו, 281
פווזגי, 3, 218, 219, 420
פוטנוק, 72
פולדש, 52
פוסטאקוואצ׳י, 71
פופרד, 37
פוקאספטקה, 70
פושטיין, 465
פורוסלו, 178
פטרוז׳גי, 457
פיומה, 395
פלד, 377
פלצ׳וט, 356
פלשויוז׳ה, 122
פלשוסלי, 82
פץ׳, 247, 248
פץ׳ויפאלו, 69
פצל, 35
פריויג׳ה, 347
פשטארזבט, 352,
פשטסנטלורינץ 110, 111

צאברנדק, 91, 92, 93
צ׳אני, 51
צ׳אצה, 207

מ פ ת ח

אבאויסאנטו, 251
אבוני, 198
אגר, 21, 384
אדה, 238
אדנד, 87
אוזכג, 113
אוזורה, 176
אויוידק, 94, 396
אויפשט, 237
אולו, 78
אולובלו, 60
אונגוואר 305
אונוד, 319
אוסלאנ׳י, 175
אוצ׳ה, 365
אורושהאזה, 231
אילאוה, 130
איפולשאג, 424, 425
אירגסמצ׳ה, 355
אישאסג, 160
אלברטי־אירשה, 15
אלשוקובין, 376
אנ׳ינג, 302
אסוד, 411, 412
אסטרגום, 399
אפושטאג, 16
אפץ, 149
אפריש, 11, 114, 222, 343, 344
אץ׳, 117
אראד, 351
אראנ׳ושמארוט, 375
ארדוטלק, 121
ארצ׳י, 155
ארשקויואר, 280

באזין, 4, 325, 454
באטורקס׳ 189
באיה, 197
באימוק, 220
באלאטונבוגלאר, 283
באלאטונפירד, 88
באלאשאג׳ארמאט, 263
בארטפא, 17, 18, 150, 151
באראנ׳יאמאגוץ, 320
בארץ׳, 309
בודאואר (מבצר בודה), 6, 7, 8, 9
בודסנטמיהאי, 289
בודאפשט, רח׳ אבוני, 442, 443
רח׳ אונטוהאז, 333, 334
בית אורצי, 107, 81
רח׳ אמרקאי, 419
ככר בושניאק, 435
בתלן (אלמים), 353, 390
רח׳ דוהני (ראשי), 209, 210, 211, 212
רח׳ ווישלנ׳י, 445, 446, 447
רח׳ ז׳יגמונד, 373, 374
רח׳ לאיוש, 193, 194
ככר לנקה, 439
רח׳ נאג׳פווארוש, 444
רח׳ פאוה, 393, 394
רח׳ צ׳אקי, 392
רח׳ צ׳רקס, 410
רח׳ קאזינצי, 440, 441
רח׳ רומבאך, 213, 214
רח׳ תוקולי, 461
בוזודויפאלו, 99
בולצ׳קה, 357
בוניהאד, 19
בוצ׳וסנטלאסלו, 90
בורושצ׳קה, 221
בורוששבש, 301
בורשה, 331
ביצ׳קה, 284
בלוש, 152
בסטרצבאניה, 367
בסטרצה, 223, 254
בקשצ׳אבה, 233, 321
בראשו, 388, 389
ברגן־בלזן, 462
ברגסאס, 260
ברזביצה, 156
ברזובה, 116
ברטיואויפאלו, 322
בתלן, 89

גאלאנטה, 96, 97
גודולו, 22
גולניצבאניה, 191
ג׳ומורה, 123
ג׳ונג׳ש, 124, 125, 201, 391
ג׳ונג׳ושפאטה, 158
ג׳ונק, 23, 24
ג׳ור, 249, 250
ג׳ורסנטמארטון, 25
ג׳יולאפהרואר, 53
גלגוץ, 235
גלסץ׳, 98

דברצן, רח׳ דיאק, 215, 216
רח׳ קאפולנאש, 345, 346
רח׳ פאשטי, 217, 274
דובשינה, 190
דוה, 95
דומבוואר, 154
דונאהאראסטי, 80
דונאסרדהאלי, 120, 341, 342
דונאפולדואר, 118
דוצ׳ר, 275
דש, 255

האטואן, 290
האידובוסורמני, 287
האידודורוג, 126
האידונאנאש, 54
האידוסוואט, 159
האלמי, 84
הוג׳ס, 26, 27
הודמזווואשארהלי, 252
הויז, 450
הוליץ׳, 147
הומונה, 55, 56, 456
הונפאלוה, 127, 128, 129
הוסט, 57
הורת, 304
הוש, 303, 304
הטהארש, 100

ואגבסטרצה, 266
ואגויהלי, 115
ואראנו, 413
וארפאלוטה, 204
ואשואר, 145
וליצ׳נה, 12, 13
וסטו, 49
וספרם, 292, 293
ורבו, 312, 313
ורביי, 187
ורצל, 328

(93, 92, 91), וב-נ'יראג'האזא Nyíregyháza (296). ציורים אלה לא הצטיינו בערך אמנותי מיוחד — אף כי נמצאו ביניהם גם כאלה — אלא כיצירות בעלות השראה דתית מובחקת.

בהונגריה של הימים שעברו היה גם צייר יהודי לפרסקות של בתי-כנסת. היה זה חיים רוזנפלד, מזכיר קהילת קסטהל' Keszthely אשר בקר במיוחד בקהילות איזור עירו (מערב הונגריה) וצייר שם פרסקות מספר, אחדים מהם נשתמרו עד היום. ציורי הקיר בבית-הכנסת הישן בקאשא וב-קצ'קמט Kecskemét (164) היו עבודות אביו של הצייר הנודע, ליאופולד הורוביץ.

ציורי הקיר של בתי-הכנסת שמשו גם במקום אלמנטים עיטוריים שבכנסיות הנוצריות, הפסלים. מוטיבים מפוארים ובעלי ערך אמנותי מקשטים את תקרת בית הכנסת ב-מישקולץ Miskolc (277, 276), את בית-הכנסת החרדי שברחוב קאזינצי בבודפשט, בית הכנסת של חברת בקור חולים ב-בַּארטפא Bártfa (18), ובית-הכנסת של קהילת עפּריעש Eperjes (222).

השימוש בחלונות צבעוניים הוסיף ליופים של בתי-הכנסת. סמלים יהודיים מסורתיים מופיעים בהם. האור החודר בעד חלונות אלה לתוך בית-הכנסת, משרה אוירה חגיגית ואוירת כוונה בתפילה. דוגמאות בולטות לכך הם חלונות בית-הכנסת בסגד (382, 381, 380), חלונות הפאר של הגמנסיה לבנים של קהילת פשט עבודת קארול מאיורוש Majoros מהשנים 1924—1930. קבוצה אחת של חלונות אלה הותקנה באולם התפילה, קבוצה שניה באכסדרה של הבנין, השלישית בבית המדרגות. רק במשך פרק זמן קצר קשטו את הבנין בית הספר.

כגורל המתפללים כך היה גם גורל בתי-הכנסת.

נבנתה מטרברטין ושיש אדום. חלונותיו הצבעוניים מספקים אור נוצץ לאולם. התקרה מחולקת לשדות מרובעים. היציע כאילו בחלל, בלי תמיכה, מעל לחלקו המערבי של החלל, הינו מרשים ומונומנטלי. רק הבימה, ששמוה באופן בלתי אינטגרלי במרכז האולם, שוברת את האחדות האמנותית של התכנית. הפלוש המרווח היה מתאים לבית-תפילה לימי חול, כל עוד הבנין שימש למטרתו המקורית.

האדריכלים דלי ופראגו ניסו בשנת 1929, נסיונות מעניינים, בהכנת תכנית בית-הכנסת „זכרון גבורים" שליד בית-הכנסת ברחוב דוהאנ׳ — לשלב את האלמנטים הקלסיים בתנאי הבניה המודרניים. באותו זמן פעל בכוון דומה האדריכל ליוש קוזמה Kozma בעת תכנון בית-הכנסת בקאשא. לפי רוח תכניתו של לאסלו וואגו Vágó היו יוצרים הבנינים של בית-הכנסת „זכרון גבורים". בנין „חמיסיון היהודי" ובית-הכנסת של רחוב דוהאנ׳ יחידה אחת. החצר היפה, המוקפת ארקדות, משמשת היום כבית-עלמין לאלפי קורבנות השואה. הפלוש, בעל היסוד המרובע, המכוסה בכיפה מעניק לבנין צורה מרשימה ופרופורציות עדינות.

בית כנסת קטן זה מעיד בסגנונו על קרבתו לבית הכנסת של קאשא המוזכר לעיל, שהוא אחד מהיצירות הבולטות והאמנותיות של האדריכליות המודרנית. תכנית היסוד הסגלגלה והכיפה העצומה מושפעת מהמבנה המרשים של חלל הפנתיאון. השפעה זו מורגשת במיוחד בתכנית המקורית שעלתה ביופיה על זו שבוצעה. חזיתו קושטה בארבעה עמודים עצומים. מהפלוש המרווח, שבצדו המערבי של הבנין, נכנסים לחלל בעל הכיפה הסגלגלה. במיוחד בולטת התוספת המרובע, שנוספה לאולם לאורך חזיתו המזרחית והמקורה בקמרון הביתי. זה מקום ההיכל, מאוחדים בו: ארון-הקודש, בימה ועוגב. החומרים בהם השתמשו הם עדינים: אבן מלאכותית ושיש מלאכותי.

בקירות הלבנים כשלג — שקשוטיהם היחידים הם כתובות עבריות שנכתבו באותיות בולטות — נקרעו חלונות צבעוניים מפוארים. קשוטי הכיפה הם כחולים ומוזהבים, השיש המלאכותי שבהיכל הוא כחול ועיטורי ארון-הקודש הם מוזהבים.

סמנים בולטים לגודל אמנותי מתגלים בבית הכנסת שברחוב אבונ׳י Abonyi (443, 442), שנבנתה ב-1923 בהדרכת ארמין הגדוש Hegedűs לפי תוכניות האדריכל הדגול, בלא לאיטא Lajta והוא בבנין הגמנסיה לבנים של קהילת פשט. עיטוריהם היחידים של הקירות הלבנים והחלקים היו החלונות הצבעוניים והמאורכים. ציורי החלונות תארו בעיקר קטעים מתולדות עם ישראל, סמלי החגים, מפת ארץ-ישראל ואת המצוות המעשיות. האולם מקורה בקמרונים נמוכים. הקורות שהם מבטון מזוין קושטו בכתובות עבריות. מבנה החלל המרשים נוצר באמצעים פשוטים. ארון הקודש של האדריכלות בתי-הכנסת בבודפשט, ואף הוא בעל מימדים קטנים הוא אולם התפילה שבמושב הזקנים של החברה קדישא בפשט, אשר נבנה על ידי לאיטא ב-1910 (419). בית כנסת זה, בעל הקשוטים המגוונים ובהירים הנו אחד מהיצירות המוצלחות של האדריכל המהולל. שני בתי-תפילה אלו אינם משמשים כיום למטרתם המקורית והם נמסרו ע״י השלטונות לשימוש צרכים חילוניים.

נזק נצח נגרם לאדריכלות בית-הכנסת בהונגריה על ידי מותו ללא עת של בלא לאיטא בן ה-41 שנה, כי האמן בעל השם הבינלאומי התבלט במקוריות מונומנטימלית. האלמנטים הקויים, ציורי הצמחים ובעלי החיים שביצירותיו, מאחדים את מיטב המסורת היהודית עם האלמנטים של האמנות העממית ההונגרית עתיקת הימים.

קשיטי בית-הכנסת

על יסוד עשרת הדברות אוסרת המסורת היהודית יצירת תמונות ופסלים. לאור הפרושים שנבנתה במרוצת הדורות, הוגבל איסור זה לרוב ליצירת תמונות ופסלים, כאלילים ופולחנם.

בעקבות החפירות הארכיאולוגיות של עשרות השנים האחרונות התברר, שהיו גם בהונגריה בתי-כנסת שקושטו בציורי קיר בדומה לבתי כנסת עתיקים. השתמשו בדמות הצבי והארי כבאלמנטים עיטוריים לקשוט קירות וחלונות. השתמשו, לעתים קרובות בציור ידיים מברכות, גם בדמות היונה והנחש ובצמחים המוזכרים בתנ״ך וגם בסמלי שבטי ישראל.

את קשוטי בית-הכנסת שבסגד פרטנו מקודם. בדומה לציוריו היו ציורי קיר בבתי-כנסת של החרדים המתארים ספורים תנכיים. ב-טאפולצה Tapolca (324, 323), ב-צ׳אברנדק Csabrendek

בצד ימין בחלק העליון של החלון המערבי בין סמלי האדריכלות כתוב שמו של באומהורן. בצד שמאל שלט הגבורים של איז'ו רוז'א דה וואראלי Izsó Rózsa várhelyi שהיה ראש הקהילה בעת בנית בית־הכנסת. (כך קישט הברון ליאופולד פופר Baron Leopold אשר התעשר מהספקת העצים לבנית תעלת סואז, את מושבו בבית הכנסת עטור שיש בנאג'ביצ'ה Nagybiccse בציורי הברושים הנמצאים בשלט הגיבוריים שלו (329).

בית־הכנסת הישן בסגד נבנה עוד בשנת 1842 (141, 140), בסגנון נאו־קלסי, בשני צדי השער שברחוב קורונה Korona ישנם שני שלטי זכרון לציון רמת פני מי השטפון שהציפו את העיר ב־1879. בית־הכנסת החדש (380) תוכנן יחד עם בנין הקהילה, שבאולמן הגדול נמצאים פורטרטים קלסיים, המוארים על ידי חלונות צבעוניים מפוארים.

באומהורן תיכנן גם בתי־כנסת אחרים בבודפשט. אחד מהם בית־הכנסת שהוא תלת־סטווי, בעל כיפה פנימית ויסוד מרובע. זה נבנה בדרך אריגה Aréna (397). באומהורן וג'ורג' שומוג'י Somogyi תיכננו יחד את בית־הכנסת ברחוב צ'אקי Csáky שנבנה ב־1927 (392). תכנית האולם התלת סטווי, שלאורך שלש כותליו, יציע, ומעל לסטווי האמצעי גג זכוכית, המאיר את בית־הכנסת — אינה נחשבת לעבודתם המוצלחת ביותר של אדריכלים אלה. בית הכנסת ברח' פאווה Páva 1923 (393) נבנה בגלל נתוני המגרש על יסוד משושה או ביתר דיוק: לאולם יסוד מרובע והוסיפו אליו שני משולשים לצרכי היציע של עזרת הנשים. באופן מיוחד הצליחו (1931) (390), ובעיר השדה ג'ונג'וש Gyöngyös (1929) (125, 124), התכניות של בית־הכנסת בכיכר בטהלען Bethlen (353), בבודפשט שגם הן עבודתם המשותפת של שני האדריכלים. בבנית בתי־כנסת אלה נצלו המתכננים, על ידי השימוש בבטון מזוין, את כל האפשרויות הנתונות בצורה אמנותית. אופיני לאומנות בנית בתי־כנסת של באומהורן היה: המבנה המרכזי והגבוה, מבנה הגג הקמרוני בדרך כלל ומרכזו כיפה כפולה (חיצונית ופנימית הנשענות על משולשים ספריים (פנדטיביים). החלונות הגדולים יחסית עשויים מזכוכית עופרת ומקושטים ביד רחבה בצורות שנלקחו מהסימבוליקה היהודית. בעיטור הפנימי העדיף, ברוח רומנטית, להשתמש באלמנטים מזרחיים. המבנה הפנימי הגבוה בבתי־כנסת של באומהורן מעוררים רגשי כוונה.

ב־1911 בנה הוגו קאַרל שונטייל Schönteil את בית־הכנסת החדור והמפואר ב־קובאנ'א Kőbánya (410). בית־הכנסת הקטן בזוגלו Zúgló (435), נבנה ב־1920. שניהם פרברי בודפשט — ודאז'ו פריינד בנה ב־1922 את בית הכנסת שברחוב נאג'־פובארוש Nagyfuvaros (444) בבירה.

אלפרד וויליש תכנן ב־1900 את בית הכנסת שבבית־היתומים. עם וויליש תיכנן אדריכל שטאַרק את זה שבבית היתומות. לפי תוכניות זיגמונד רוט Roth נבנה ב־1915 בנין בית־הכנסת בבית היתומים החדש ואשר קושט בפרסקות של הצייר היהודי, בעל שם עולמי, ליאופולד הרמן. בניצול ההישגים הטכניים של המאה ה־כ', ובהתאם לצורות הביטוי של האדריכלות המודרנית נבנה בבודפשט בית־הכנסת של החרדים שברחוב קאזינצי Kazinczy (440) ובית־הכנסת „זכרון גבורים" (447, 446, 445), וזה אשר נמצא ברחוב לנקה. בית הכנסת של החרדים תוכנן בין השנים 1911 ו־1913 על ידי האדריכלים בלה ואלכסנדר לאפלר Löffler הפטרון האסתטי לבעית מבנה החזית הובלט על־ידי הזווית שנוצרה בין שורת הבתים הסמוכים לבין חזית בנין בית־הכנסת. על צורתו הריבועית מכסים קמרונים הביתיים. ליציע של עזרת הנשים נבנה על ידי השימוש בבטון מזויין קוים בולטים ונועזים.

תקופת הזוהר של בנית בתי־כנסת נסתיימה בפרוץ מלחמת העולם הראשונה. לאחר תקופה זו נבנו, בעיקר בערים הגדולות, בתי־כנסת מודרניים. שני לוחות הברית שימשו לרוב כקשוט חיצוני.

בין שתי מלחמות העולם

אחד מבתי־הכנסת שנבנו לאחר מלחמת העולם הראשונה בעל סגנון אופיני ומודרני, הוא זה אשר ברובע לאג'מנ'וש Lágymányos (439), ברחוב לנקה בבודפשט. הבנין הוקם ב־1936 לפי תכניות האדריכלים אישטוואן המבורגר ואדא נובאק Hamburger, Novak לאורך צלעו הארוך של היסוד המלבני נמצא ארון הקודש, מעל לו יציע של עוגב. לידו דוכן לנואם. פנים בית־הכנסת נבנה בפשטות אצילית ובמונומנטליות, ללא כל קשוט מיותר. הדגשה מיוחדת ניתנת להיכל שקירותיו צבועים בצבע תכלת, ומהוים ניגוד לקירות הלבנים של האולם. מסגרת ארון־הקודש

Lechner שהיה המיצג המודרני ביותר של הסגנון הרומנטי לגבי כל פרטי בנין בתי־הכנסת. בסגד פעל האדריכל באומהורן בשיתוף הדוק עם איש המדע, ד"ר עמנואל לעֶ Immanuel Lőw ׳ רבה של הקהילה, ומחבר „צמחי־היהודים" "Die Flora der Juden"

כתוצאה משיתוף פעולתם התעשרה אמנותו של באומהורן בסממני הסמבוליסטיקה והמסורת היהודית. השפעה זו מורגשת גם ביצירותיו המאוחרות יותר של באומהורן. הכיפות המוגבהות משמשות ככתר לבנין, המעורר הרגשות כוונה נעלות. זה היה גם כלי ביטוי נאות לרוח התקופה. השימוש בכיפה הגבוהה גרע לפעמים מצורתו המכובדת והשקטה של הבנין; באומהורן היה אולי הראשון בחוג היהודים, אשר השתמש לשם סנון האור המסנוור בחלונות צבעוניים.

בית־הכנסת בעל המבנה המרכזי של סגד נבנה מ־1900 ונחנך ב־1903 בחדש מאי אותה שנה. עושר עיטורי ארבע החזיתות, מבנהו הפנימי הגבוה דמוי חדום Dome ותבנית היסוד המרובע, המתאים למסורת בנית בניני בתי־כנסת, העניקו פרסום בינלאומי למתכנן.

בית־הכנסת ובית הספר, אשר צורף לו בהתאם למסורת, והגינות מסביב נמצאים על מגרש של כ־10 דונם. גובהה של הכיפה החיצונית 48.5 מ׳ מרמת פני המדרכה. קוטר הכיפה הפנימית 10 מ׳, וגובהה 31.6 מ׳.

כיפתו המאורית־ביזנטית של הבנין מסמלת את כוון התפילה העולה שמיימה. תקרתו: דמות הרקיע והכוכבים, כי ברקע כיפת הזכוכית הכחולה נראים כוכבים. על ארבעה הפנדנטיבים של הכיפה על רקע של פסיפס מוזהב כתובות באותיות כחולות, בצבע הקובלט, עקרי הדת היהודית. על עמודי התווך עשויי השיש, בנקודות מוצא של בלוסטרדות היציע, כתובות באותיות בולטות ארבע המצוות העקריות: 1) כבוד אב ואם, 2) גמילות חסדים, 3) רדיפת שלום, 4) תלמוד תורה.

שערו של ארון־הקודש עשוי עץ אקקיה (קוץ מצרי) ומסבבו המתכת בצורת אזוב, סמל טוהר הנפש. קירותיו הפנימיים קושטו בציור הסנה הבוער. על קמרון ההיכל נכתב הפסוק: „אהבת לרעך כמוך" הן במקורו העברי והן בתרגומו ההונגרי. מעל לארון הקודש נמצא מקום המקהלה וגם זה כוסה בכיפה וקירותיו קושטו בתוי הנגינה של קריאת התורה ופסוק: „אהללה ה׳ בחיי, אזמרה לאלוהי בעודי".

על הקמרונים החבטיים הנמצאים סביב הכיפה הגדולה נכתבו כתובות בהתאם לתפילות ובהתאם לרוחות השמים. הראשון מצד המזרחי, הוא בצד ארון־הקודש, שם אנו קוראים אחת המלים: „יוצר המאורות", אשר נלקח מתפילת השחרית. בצד הדרומי נכתב: „נעריצך ונקדישך", מתפילת המוסף. הכותרת שבצד המערבי רומזת לתפילת המנחה: „אשרי יושבי ביתך". על הקמרונים שמעל עזרת הנשים נכתבו המלים מתפילת הנעילה של יום הכיפורים: „פתח לנו שער, בעת נעילת שער". בתקרת האולם מתחת ליציע ישנם ארבעה קמרונים צלביים ועל כל אחד מהם ציור של צמח המסמל את ספר התנ"ך. הסנה אשר על הקמרון הדרום־מזרחי, מסמל את התורה, על הצפון־מזרחי ציור גפן שדה המוזכר בספר מלכים ב׳ בפרק ד׳ פסוק ל"ט בא לסמל את ספרי הנביאים הראשונים. הקקיון עליו מדובר בספר יונה צויר על הקמרון הצלבי הצפון־מערבי וזה מסמל את הנביאים האחרונים. וגינת האגוז המוזכר בשיר השירים צוייר על הקמרון הדרום־מערבי כסמל הכתובים.

לפי רוח רבה של העיר, הבוטאניקאי הדגול קושטה תקרת עזרת הנשים בציורי צמחים המוזכרים בתורה שבעל פה.

מלבד הזהב מופיעים בעטורי בית הכנסת שלשה צבעים בלבד: אפור כצבע הקירות, צלעות הקמרונים והבלוסטרדה בצבע השנהב, הרקע לציורים ושוליהם הוא תכלת.

פרט לשער המזוגג, בעל שלשה החלקים, אשר בכותלו המערבי של הבנין, והחלון הגדול שמאחורי מקום המקהלה מואר בית־הכנסת על ידי עשרה חלונות בקומה הראשונה, ושבעה חלונות בקומה השניה. שולי החלונות עוטרו בשורת חבצלות, כדוגמת אלו שהוטבעו על מטבע המכבים. בפינות נראים ציורי הכוכב האוקטוגונלי, שהוטבע על המטבע של המלכה שלומה אלכסנדרה.

החלונות הצבעוניים היפים במיוחד מסמלים את החגים, כמעט רק בסימבוליקה של צמחים.

החלון המערבי העצום שמעל לשער מוקדש לזכרון. במרכזו נראים האורים ותומים של הכהן הגדול, מנורה בעל שבעה קנים, שופרות וידיים מברכות. מתחת תמונת בית־הכנסת חישן והחדש,

את חותמו על בנית בתי־הכנסת בהונגריה. בהשפעתו הישירה נבנה לפי תכניות איגנץ קנאבה Knabe ב־1866 בית כנסת בבודה ברחוב אונטוהאז Öntőház (354, 353), אשר נהרס על ידי הפצצה אוירית בעת מלחמת העולם השניה.

השפעה דומה מתגלה בסגנון בית הכנסת בסקעשפעהרווּאר Székesfehérvár (241). יצירתו של ברנרדין קומעטער Cometter אשר נבנה ב־1862 ובמטעמעשווּאר (232), עבודתו של האדריכל הוינאי איגנץ שומן Schumann ולוּאיס פריי Louis Frey בנו ב־1869 את בית־הכנסת בפיצ׳ Pécs (248, 247) החומרים העדינים והתאורה היפה משרים אוירה הגיגית בבנין. אותם שני אדריכלים בנו עוד בשנת 1846 את בית־הכנסת הנאו־קלאסי של באיה Baja (197), שבו נמצאת כבר הבימה ליד הכותל המזרחי, כמנהג המתחדשים.

בית הכנסת בקעצ׳קעמיט Kecskemét (265) בעל הכיפה של 55 מ׳ נבנה בשנת 1871 וסגנונו מעיד על השפעת בית־הכנסת שברחוב דוהאַנ׳ בבודפשט.

בפשט נבנה בשנת 1872, כפי שהוזכר למעלה, בית־הכנסת לצרכי החוגים השמרניים של הקהילה, החרדית. בנין זה נמצא ברחוב רומבאך שעבעשט׳ין Rumbach Sebestyén (214, 213) והנו בעל ערך אמנותי רב, מתכננו היה מטובי האדריכלים המודרניים של אותם הימים: אוטו וואגנר Ottó Wagner בית־כנסת זה נבנה לפי סגנון המאורי, שני מגדליו דמויי המינרט, שבחזית הראשית מוסיפים ליופי של הצורה החיצונית. מבנהו מרכזי, יסודו מתומן משוכלל, המבליט הכנסת בעל המבנה עם המוקד למרכז והכיפה הגבוה של ג׳ור Győr את הבימה שבמרכז האולם. לפי תוכנית דומה נקבע יסודו של בית־ (250, 249), אשר נבנה על ידי האדריכל קארל בנקו Benkő ב־1870.

בית הכנסת הגדול ב־דברצין Debreczen (216), עבודתו המפוארת של יעקב גרטנר Gaertner נוצר בסגנון מאורי ומבנהו ביזנטי.

עד סוף המאה ה־י״ט לא נבנו בתי־כנסת בבודפשט, פרט לאחדים, קטנים יותר, כגון: בית־הכנסת של בית המדרש לרבנים, אשר תוכנן על ידי ג׳ולה קולבנהייר Gyula Kolbenheyer ונחנך ב־1877, ווה של „חברת ש״ס״, שנבנה ב־1885.

ובית הכנסת של בית־הספר היסודי של קהילת פשט, אשר נחנך ב־1896. ב־1888 נסתיימה עבודת הבניה של בית־כנסת קטן באיזור הצפוני של בודה: ברחוב זיגמונד Zsigmond (374, 373). את תכנית בית־כנסת זה הכין האדריכל אלכסנדר פלנר בסגנון גוטי.

ווילהלם פרוינד V. Freund תכנן את בית־הכנסת שבמושב הזקנים של החברה קדישא של קהילת פשט.

בית הכנסת של אגודת הסבלים והשליחים היהודיים שברחוב דז׳ופי Dessewffy שופץ ונרכש על ידי חברת „ביקור חולים בשנת 1926.

סוף המאה ה־י״ט עד המלחמה העולמית הראשונה. תקופתו של באומהורן

סוף המאה הי״ט הביא ליהדות הונגריה את האמנציפציה ואת רצפציה, אשר העניקו זכויות שוות לאדם היהודי בין כל יתר אזרחי המדינה וזכות קיום שווה לדת היהודית בין שאר הדתות המקובלות בארץ זו.

קידום התעשיה תרם תרומה גדולה לשגשוג הכלכלי של יהדות הונגריה. בתקופה זו פעל בין יתר בוני בתי־כנסת, גדול האדריכלים ליאופולד באומהורן L. Baumhorn באירופה של אותם הימים עוד לא היתה מקובלת שטה ההתחמות בין ענפי המקצועות השונים, אך באומהורן הקדיש את מיטב כוחותיו את כשרונו היוצא מגדר הרגיל לבנית בית־כנסת במיוחד.

הוא בנה באיזורים השונים של הונגריה את בתי־הכנסת היפים ביותר. בית הכנסת של אסטרגום Esztergom (399), אשר נבנה ב־1890, היה הראשון מתכניותיו שבוצעו.

בית־הכנסת בסגד Szeged (382, 381, 380), אשר נבנה ב־1903, שהנו אחד היפים באירופה, היה הבולט בין עשרים וארבעת בתי־הכנסת שתוכננו על ידיו.

מבחינת התכנון הושפע באומהורן ממורו אודון לכנר Ödön

רבה הראשי של העיר, הרב שוואב Schwab ובהסכמת הברי הועדה הרבנית המיוצת כי: בעיר ייבנה בית-כנסת בו ישמרו על מסורת ישראל, אך למען החגיגיות ולהידור התפילה ילוו אותה עוגב ומקהלה.

בעת ובעונה אחת הוחלט גם, כי מאוחר יותר יבנה בית-כנסת מיוחד לשמרנים ללא עוגב. כתוצאה מהחלטה הזו נבנה בית-כנסת ברחוב רומבאך שעבעשט'ין Rumbach Sebestyén

לאחר מכן פורסמו מכרזים והתחילו בהכנת התוכניות. בדיקת התכניות שנתקבלו מחד וישוב חילוקי הדעות וניגודי האינטרסים מאידך השהו את ביצוע ההחלטה מספר שנים. בעל הפרס הראשון, הפרופיסור הווינאי, לאיוש פורסטרר Lajos Förster התמודד עם מתחרים רציניים, ביניהם יוסף הילד Hild וקבוצת האדריכלים פסל Feszl גערסטער Gerszter קאזער Kaiser

יוסף הילד, מתכנן הבזיליקות הגדולות בהונגריה חציע סגנון נאו-קלסי. קבוצתו של פרידריך פסל, מתכנן אולם הקונצרטים הגדול בבודפש Vigadó תיכננה בסגנון ביזנטי, בעל כיפה גדולה. לשתי תכניות אלו, אך במיוחד לשניה היו תומכים רבים, לבסוף נתקבלה תכניתו של פורסטר ובית-הכנסת נבנה בסגנון המאורי.

נציגות הממשלה הקיסרית בבודפשט התירה את בנית בית-הכנסת ב-10 באוקטובר 1853 בצו מס. 15,402. בהעדרו של פורסטר התחילו ב-30 ביולי 1854 בהריסת הבנין אשר על המגרש. על ביצוע העבודה פקח האדריכל איגנץ וכסלמן Wechselmann והמהנדס קארול שומן עבד בעוזרו. תפקיד מכובד נתן לפרידריך פסל, במיוחד בתכנון הקישוטים הפנימיים. (קרוב לודאי כי היכל בית הכנסת נבנה לפי תכניותיו ובאביב 1859 נגמרו עבודות הבניה והסדור הפנימי).

לפי הוראותיו של הרב ד"ר אליום וואלף מייזל, אשר עלה בשנת 1859 ב-16 באוגוסט על כסא הרבנות נערך בהשתתפותו הטקס החגיגי של חנוכת בית הכנסת עוד לפני ראש השנה. המלחין היהודי קארל גולדמארק חיבר לכבוד הזדמנות חגיגית זו יצירה מיוחדת: פרק תהלים כ"ד. כתב היד של היצירה נשתמר עד לימינו.

מבנהו החיצוני של בית הכנסת נחשב לאחד המוצלחים בימינו. שילוב הלבנים הבהירות והכהות בקירות החיצוניים המגדלים דמויי המינרט ובראשם הכיפות המזרחיות, החצר הקדמית העדינה, כל אלה מעידים על גישתו האמנותית של המתכנן. פחות מזה הצליח האדריכה בבנית האולם התלת-סתווי הארוך והגבוה מדי. שלושת הקמרונים הגליליים הענקיים מקורם על שתי קומות חיציע בצד הדרומי והצפוני, ונתמכים על ידי קבוצות עמודי ברזל.

בעד שלשת חלונות הגג המזוגגים חודר אור מועט בלבד לאולם מזה הצליח האדריכל בבנית האולם התלת-סטווי הארוך והגבוה מדי. בכל צד.

עמודי האולם התלת-סטווי, הארוכים והגבוהים תומכים בשתי קומות היציעים של עזרת הנשים, המשתרעים לאורך שלושה צדדים. מתכננו של ארון-הקודש, בעל הערך האמנותי, היה פרידריך פאסל.

ב-1933 שופץ בית-הכנסת. להתקנת ההסקה המרכזית ומתקני האיוורור נבחרה קומת מרתף. תוך כדי עבודה נתגלתה מתחת להיכל „מקווה", אשר נועדה לשרת את הקהל המתפללים בבית-הכנסת. חודות ליסודיותם של המתכננים, בדומה ליתר בתי-הכנסת, בני אותה התקופה, נבנתה המקווה עוד בשעת הקמתו — לפני מאה שנה — כחלק בלתי נפרד של הבנין.

ההוצאות המופרזות שחיו כרוכות בביצוע תכנית בית-הכנסת, הכבידו על הקהילה, לכן אין אנו מוצאים ביצירה אמנותית זו כמעט שום חומר מעודן. זמן קצר לאחר חנוכת בית-הכנסת נתגלו סדקים בתקרה. מנהל עבודות הביצוע, איגנאץ ווקסלמן הטיל את עבודות התיקון ואת תכנון חיזוק התקרות על המהנדס האנגלי הנודע אדם קלארק Clark שתכנן את „גשר השרשרת" שמעל לדנובה בבודפשט.

מימדי בית-הכנסת: אורכו 55 מטר ורוחבו 26 מטר, גובה המגדל: 44 מ', בבית הכנסת היו כ-3000 מקומות ישיבה, מזה 1500 באולם לגברים, ו-1500 לנשים ביציעים.

האלמנטים הדקורטיביים וקרבתם לאלמנטים שביצירותיו של פאסל מוכיחים כמעט בודאות את השתתפותו של האדריכל הידוע בתכנון העיטור, במיוחד נכון הדבר לגבי ההיכל אשר נחשב לחלק היפה ביותר של בית-הכנסת.

סגנונו של בית-הכנסת ברחוב דוהאנ' הטביע במשך דור שלם

גדול וגשירה מעל מרחקים גדולים יותר, מבלי להסתמך על עמודי תווך אמצעיים.

כך עוצבה הצורה החדשה בבתי־הכנסת של המתחדשים לפיה הוקצה מקום לבימה בקרבת ארון־הקודש, ליד כותל המזרחי. אדריכלי התקופה לא מאנו יותר לתכנן בית־כנסת תלת סטטויים, דמוי בזיליקה. ראוי לציין, כי בית הכנסת שנבנה בפאפא Pápa בשנת 1846 (206, 205) היה בית־כנסת הראשון בהונגריה, אשר נבנה לפי סגנון חדש זה. בבנין המרשים, בעל שלוש הקומות היה יציע מיוחד לעוגב אך חובתנו לציין, כי חלק זה של בית־הכנסת לא שימש מעולם ליעודו המקורי.

התפתחות הצורה הארכיטקטונית החדשה הושפעה מהתפלגותה של יהדות הונגריה לשני זרמים: חרדי (אורטודוקסי) ומתחדש (נאולוגי). חשוני שבין הפלגים התבטא במבנה החיצוני וגם בסידור הפנימי של בתי־הכנסת.

הקהילות המתחדשות שאפו להתאמת המבנה החיצוני של בית הכנסת לבין דמות בניני הכנסיות של הדתות האחרות, לדוגמה: בסיקעשפעהערוואר Székesfehérvár (241), יאסבערין׳ Jászberény (163) פֿשטסנטערז׳בעט Pesterzsébet (359) הוקם מגדל על בית הכנסת.

לעומת זה שומרים בניני בתי־הכנסת של החרדים על מסורת הקמת כותל אורנמנטי בחזית הראשית.

קו אופיני ומשותף לכל בתי־הכנסת בהונגריה, אשר נבנו מאז המחצית השניה של המאה ה־י״ט. הצבת שני לוחות הברית כסמל מקובל בחזית הראשית.

גם מבחינת סידורם הפנימי שונים בתי הכנסת של המתחדשים מבתי־הכנסת של החרדים.

היהדות הנאולוגית דגלה בשיטה שלפיה הועמדה הבימה לפני ארון הקודש. על ידי כך נערכו הקטעים המודגשים של התפילה במקום זה, כדוגמת הפולחן הנוצרי, לפיו נערכה לפני מזבח הכנסיה. למתפללים אין תפקיד פעיל כפי שזה היה סביב הבימה המרכזית, אשר העניקה לבית הכנסת אופי של בית המדרש.

בבית־הכנסת של קהילות המתחדשים באו במקום לימוד התורה דרשות הרבנים וזן היוו חלק בלתי נפרד של התפילה, ולכן הותקנו בבתי־הכנסת הללו דוכנים מפוארים לנואמים, אופיני לבתי־הכנסת של הניאולוגים, כי המעקה שבקצה היציע של עזרת הנשים אינו עולה על גובה של שולחן.

בבתי כנסת אלה מוצאים אנו גם יציע של מקהלה ושל עוגב. בניגוד לחידושים הללו שמרו בתי־הכנסת של קהילות החרדים על אופים הישן, הרב היה פונה אל הקהל מהבימה אשר במרכז בית הכנסת והוא אינו נושא נאום, אלא דורש בהלכה או באגדה. במעקה של היציע של עזרת הנשים שימשה סככה שגובהה היה כשני מטרים מרצפת היציע. הסככה נבנתה בצורה, שהמבט בעדה אפשר לנשים לעקוב אחרי מהלך התפילה.

בית־הכנסת ברחוב דוהנ׳ בבודפשט

בית־הכנסת ברחוב דוהנ׳ בבודפשט (ראה ציורים: 209, 210, 211, 212) גדול בתי־הכנסת בהונגריה.

מאז שהעיר פשט פתחה את שעריה לפני היהודים, הלך וגדל מספר תושביה היהודיים. לפי תוצאות המפקד שנערך ב־1857 מנתה הקהילה היהודית — בת 75 השנים — של פשט 27,101 איש. בבתי הכנסת בעיר מימים זה מכבר לא היה מספר מקומות מספיק לרשות קהל המתפללים. כך הלכה וגדלה הדרישה לבנית בית־כנסת מונומנטלי, בעל תכולה מתאימה.

הנהלת הקהילה התחילה קודם כל בחיפושים אחרי מגרש מתאים. מאחר ובשנים הללו טרם הותר ליהודים לרכוש נכסי־דלא־ניידי, שכרה הקהילה מהברון אנטאל באַלדאַצ׳י Baldácsy Antal לשנים 39-1841 את המגרש עליו עומד היום בית־הכנסת שברחוב דוהנ׳. בשנת 1841 הצליחו לשכור את המשך המגרש בכיוון מזרחה. זהו המגרש שברחוב שיפ מס׳ 12, שנועד לצרכי בנית בית־ספר. ב־1844 הושג הסכם סופי בענין קנית הנכסים האלו והמגרשים שברחוב דוהנ׳ וברחוב שיפ היו לרכוש הקהילה היהודית.

ב־3 בספטמבר 1845 התקיימה הישיבה המכרעת בה החליט

תכנית בית־הכנסת בהונפאַלווא (127), אשר מיחסים ללנדהר, נבנה בשנת 1821. האכסדרה הסגורה, הגג הגבוה, המבנה הפנימי הצנטרלי של ארבעת עמודי התווך, מעידים על סגנון באַרוק, שהוא מוקדם מסגנון בית הכנסת באובודא. נראה לודאי כי התכנית היתה פרי עבודתו של לנדהר. (רשימותיו החשובות של מאַנו פולאק שנרשמו בכתב־יד והנמצאות במוזיאון היהודי בבודפשט מציינות את מינ־קאריני מלוצ'ה Minquarini כבונה בית־כנסת זה.)

את המבנה האסימטרי של בית־הכנסת באובודא חיקה בית הכנסת של לובאַשבערענ' Lovasberény (106), אליו הוסיפו ב־1825 יציע בצד הדרומי והמערבי.

בהשפעתו המוחלטת של בית־הכנסת באובודא נבנה בין השנים 1835 ו־1840, בנין בית כנסת ב־וואַרפאַלוטה Várpalota (204), שכעת שרדו רק חורבותיו. האכסדרה יונית, והתקרה, המחולקת לארבע שדות, נחשבה בימים ההם להישג אמנותי ניכר.

גם בליפוטסנטמיקלוש (196) נבנה בית־כנסת חדש בשנת 1842, אשר בהתאם לרוח התקופה היה בעל סגנון קלסי. התכנית הוכנה על ידי אחד משלשת האדריכלים המפורסמים מבודפשט: הילד Hild הופריכטר Hofrichter או לנדהר. Landherr

בתקופה הזאת התחוותה סגנון חדש של בתי־הכנסת. לבתי־הכנסת שנבנו בתקופה זו בהשפעת הסגנון הנאו־קלסית אכסדרה בעלת עמודים וצורתם החיצונית המרשימה. מדגישה את אופיו הציבורי של הבנין. אלה הם עקרונות התכנון בתחילת המאה הי"ט. כך נבנו בתי־הכנסת באבונ' Abony (198), ג'ונג'וש Gyöngyös (124), מעזוטור Mezőtúr (199), באיה Baja (197), וואַרפאַלוטה Várpalota (201).

אחרי המהפכה ב־1848-1849

בעיר פשט התקיימו במחצית הראשונה של המאה הי"ז בתי־הכנסת רק בבנינים שכורים, כי עד להכנס תיקון החוק מס' 29 משנת 1840, המקנה זכות ליהודים להשתקע בערים, לא הותרה ליהודים רכישת נכסים דלא ניידי.

ידוע לנו על קיום שני בתי־כנסת בבנין המכונה „חצר היהודים" אשר בבעלות הבארון אורצי Orczy „בדרך המלך", דהיינו מחוץ לחומות העיר, כי בימים ההם טרם התירה העיר פשט ליהודים להתישב בה. הראשון נשכר כבר ב־1796 ובשנת 1829 שופצה קומתו השניה והשלישית של הבית, במיוחד למטרת בית־כנסת. מבנהו הפנימי היה כבר תלת־סטווי והותקנו בו שתי שורות של עמודים. מתכננו היה לורינץ זופהל Zofahl בית כנסת זה שימש את הקהילה החרדית בעיר עד שנת 1937 בשנה זו נהרס בית־אורצי ונבנו במקומו הבתים החדשים של כיכר מאדאצ' Madách

באותו בנין, בחצר היהודים היה קיים בית־כנסת שני, בו התפילה היתה מלווה במקהלה ולכן היה מכונה (קולטום־טמפל או כור־טמפל), אשר היה שייך לקהילת המתחדשים והיו משתמשים בו עד שנבנה בית־הכנסת הגדול ברחוב דוהנ' Dohány.

כאשר נכנס לתוקפו ב־1840 החוק המקנה זכות ליהודים להתישב בערים החלו יהודים רבים לזרום מן הכפר אל העיר. בשנים אלו עוצבה בהתאם לרוח הרומנטי של התקופה, מבנה חזית בסגנון המאורביזנתי, שאליו צורפו לפעמים מגדלים סמויי מינרט. סגנון בניה זה נעשה לאחר מכן מקובל ואופייני לבית־הכנסת בהונגריה.

בימים אלה היתה הבניה מעשית אקלקטית. כנסיות נוצריות נבנו בסגנון רומני, או לפי כל דקדוקי הסגנון הגותי, בדומה לצורות הבניה של ימי הבניים. בתי־הכנסת היהודיים נבנו לפי דרישת הסגנון הערבי, עם סלסולים מזרחיים, מלאכותיים.

לאחר שהושג הסכם בין־הקיסר האוסטרו־הונגרי ולבין שלטונות הונגריה לאחרי המרד ב־49—1848 והוקמה המונרכיה האוסטרו־הונגרית בשנת 1867 זכו היהודים באמנציפציה והחלו לבנות בתי־כנסת, עצומים ומונומנטליים, בערים השונות של הונגריה.

גם סדורם הפנימי של בתי־הכנסת בתקופה זו מעידים על שינויים מרחיקי לכת. ראשית כל הוחלפו העמודים (שטענדער), שעמדו בשורות מקבילות לקירות הצדדיים (דרומי, מערבי, צפוני), והיו מעתה מופנים לבימה שבמרכז בית־הכנסת בספסלים המופנים כולם מזרחה. סדור חדש זה שהתקבל בבתי־הכנסת של המתחדשים, לא דרש כבר שהבימה תמצא במרכז בית הכנסת, לא כל שכן כי שיטת הבניה החדישה והשימוש בבטון מזוין מאפשרים יצירת חלל

ולמקומות אחרים — נקבע גובה הרצפה מתחת לגובה פני הסביבה. ברוח הפסוק המקראי: „ממעמקים קראתיך ה' ", נבנה רצפת בית-הכנסת מתחת לפני הרחוב, למרות העובדה שבימי בנית בית-כנסת זה לא היו כבר בתוקף ההגבלות לגבי גובהם של בתי-כנסת יהודיים.

גם ארבעת העמודים הנמצאים סביב הבימה, מעידים כי בית-הכנסת הישן נבנה עוד בתקופה מוקדמת יותר, בסגנון של ארבעה עמודי תווך. בבית הכנסת החדש אין לעמודים האלה תפקיד קונסטרוקציונלי בתמיכת הגג, ותפקידם הוא קשוטי בלבד. במקום כותרות העמודים מצויים ארבעה נשרים שכנפיהם פרושות.

בחזית המערבית בעלת ששת העמודים הקורינטיים והדקורציה הפנימית נוצרו, קרוב לודאי, בהשתתפות האדריכל המפורסם מיכל פולאק, אשר תוכניותיו לא נתקבלו בשעתן בגלל ההוצאות המופרזות שהיו כרוכות בביצוען ועם זאת, הסתמכו הוצאות הבניה ב-130,000 פלורינים ווינאיים.

מבחינת מבנהו נחשב בית-הכנסת לבזיליקה בלתי משוכללת, כי חלוקת החלל היא אסימטרית. מלבד הצד האחורי, כלומר המערבי רק לאורך הקיר הצפוני נבנה יציע. צורה זו מהווה כעין מעבר בין המבנה הצנרטלי של בתי-הכנסת הכפריים, לבין המבנה של בתי הכנסת אותם נתאר להלן; צורה זו שונה גם מצורתם של בתי כנסת תלת-סתוויים, דמוי בזיליקה. לפי קביעותיהם של המומחים היהודים בעלי שם, לתולדות האמנות החל וסניצר-ברנשטיין וגארגאם לוקובסקי נחשב בית-הכנסת באובודה עד היום לאחד המפוארים ביותר בהונגריה, הודות לטוהר סגנונו וקווי בנינו שהנם בעלי כח הבעה רב.

השיפוץ שנערך בין אפריל 1820, לבין מאי 1821, נעשה בפרק זמן קצר להפליא. העובדה בוצעה בחפזון. על כך מעידים אי-הדיוקים בחזית הראשית ובבנית הקירות החיצוניים, שעוביים מגיע במקומות מסויימים עד ל-2 מ'. הם אף מוכיחים שהמבנה הקודם לא נהרס כולו.

לאולם בית-הכנסת מצורפים מספר חדרים: בקומה הראשונה והשלישית, לאורך הקיר הצפוני נמצאים חדרים שונים. בין החדרים שבקומה הראשונה ולבין חלל בית-הכנסת נמצא פרוזדור צר, כעין מסדרון. בקומה השניה נמצאים יציעים, הפונים לחלל. המדרגות המובילות ליציעים נבנו בפינתו הצפון-מערבית של הבנין, הכניסה למדרגות אלו היא דרך השער הצדדי, הימני שבחזית הראשית. לעומת זה הכניסה הישירה לקומה השלישית היא דרך בית-מדרגות מיוחד הנמצא בבליטה העומדת בציר החזית הצפונית.

החזית הדרומית מחולקת על ידי חמישה זוגות עמודים בנויים בתוך הקיר בעלות כותרות קורינטיות. ברווחים שביניהם מתקמרים קמרוני קיר עגולים שקווי בניתם מביעים כח. בחזית הדרומית, שכאמור מחולקת לארבע שדות, נקרעו ארבע חלונות גדולים ובעדם חודר שפע של אור טבעי לאולם בית-הכנסת.

החזית המזרחית, בעלת שורת החלונות האטומות בקומה השלישית, היא פשוטה ומאוזנת יותר.

הצד המונומנטוני ביותר הוא הצד הצפוני המחולק על ידי חלונות בלבד שביניהם המרחקים הם שווים. הפרופורציה הנאה של בית המדרגות מייפה כאן את הארכיטקטורה כולה.

מימדיו המרשימים של החלל, קמרוניו הגדולים, מבנה היציעים וצורת הבימה האמנותית מאפילים על הרושם הלא נעים של הכניסה האסימטרית.

האדריכל המתכנן הצעיר והכשרוני התחנך ברוח הבארוק ההונגרי המאוחר, רוח אשר דרשה: מונומנטליות בצורה החיצונית, שימוש מתון במוטיבים קלסיים והעדפת קוים אזוליים שטוחים כאלמנט עטורי. זו התגלותו המאוחרת של הזרם הסגנוני, אשר תחילתו עוד בסוף המאה ה-י"ח והשפעתו מורגשת כאן בקמרוני החלל והיציעים וכן גם במבנה ארון הקודש שיש בו מן החקוי של מזבחי הכנסיות הנוצריות.

בודאי הושפע לאנדהר מעבודתו של האדריכל המפורסם פולאק, אשר בנה את הכנסיה האוואנגלית הגדולה בבודפשט (ככר דיאק Deák tér ותחת השפעתו עיצב את הצורה הניאו-קלסית של בית-הכנסת היהודי באובודא. בבחינת הקונסטרוקציה הפנימית לא הגיע לנדהר לרמת יצירתו של פולאק.

בית הכנסת באובודה שופץ בשנת 1900 ובשנת 1948. ג'ולה אולמן שינה ב-1900 בחזית המערבית את האשנבים המרובעים של הקומה השלישית לעגולים ועם כל זאת הצליח לשמור על הסגנון הקשוטי הפנימי. למרות ששני השיפוצים שינו במידת מה את צורת בית-הכנסת.

בצדו הדרומי של הבנין. רק טפח צר, מכוסה וילונות פונה מעזרת הנשים לאולם בית־הכנסת. הכניסה לגברים נמצאת בפינה הצפון־מערבית, עיטורים מיוחדים אינם מקשטים את בית־הכנסת. בקיר המערבי נתלו שני לוחות ועליהם שתי תפילות בשפה הרומית. תפילה אחת לשלום הקיסר יוסף השני והשניה לשלום בת השופט המלכותי של האיזור: מרת ולאדיסלאב בארצ'אי Barcsay מבית קרסטורי Keresztúri אשר העניקה מגרש לבנות עליו בית־כנסת. כתבם של שני הלוחות דומה זה לזה.

ראשית המאה ה־י"ט

בהונגריה התחילה בעשרות השנים הראשונות של המאה ה־י"ט הקפיטליזציה של החקלאות. בישובים חקלאיים מרכזיים מתפתחות קהילות יהודיות משגשגות. בתקופה הזאת נבנו בתי־הכנסת הכפריים הגדולים, בין היתר בישובים: לובאשברינ' Lovasberény (106), הוג'ם Hőgyész (26), ג'ונג Gyönk (23), אפושטאג Apostag (16), אסוד Aszód (411), אירשה Irsa (15), ומשום כך נוספות קהילות גדולות בימים החם בישובים הסמוכים לערים הגדולות. עדיין לא הותרה התישבות היהודים בערים, אך הם ניהלו את עיסקיהם בהן במשך היום ובערבים היו חוזרים למקומות מגוריהם, לכפרים הסמוכים לערים.

ליד מישקולץ Miskolc נוסדה בתקופה הזאת קהילת האיוצ'בה Hejőcsaba ליד ג'ור Győr ג'ורסיגט Győrsziget בקרבת עפעריעש Eperjes שעבעש־קעלעמעש Sebeskellemes (135) בסביבת קאשא Kassa רוזגונ' Rozgony גם קהילת ז'אמבק Zsámbék (50), הודות לקרבתה לבודה, התפתחה בימים אלה, כמו למשל באותם הימים ב־צוריך.

התבססות הישובים האלה מרגימים את קשרי היהודים לערים. בכל אחד מהישובים האלו נבנה בתקופה הזאת בית־כנסת. לפי זה נוכל לקבוע, כי תקופת היוסדם של בתי־כנסת הכפריים החלה בעשרות השנים הראשונות של המאה ה־י"ט.

במחצית המאה ה־י"ט התחזק בטחונן של הקהילות היהודיות. בהשפעת הישגי המהפכה הצרפתית הכירו רוב ארצות אירופה בזכויות היהודים. נתנה אפשרות ליסד קהילות גדולות. ב־1840 חוקק חוק המקנה זכות ליהודים להתישב בערים, אבל רכישת נכסי דלא ניידי נתקלה עדיין בקשיים. לכן התאסף בימים החם קהל המתפללים — גם בבודה וגם בפשט — באולמות שכירים. בבודה בסמטת הרחוב הראשי Fö utca הנקראה רחוב הלאס Halász גם באיזור הצפוני של העיר: אוילאק Újlak ומשנת ה־40 שכרה הקהילה בבנין בית הספר שבכיכר סארוואש Szarvas אולמות תפילה. בפשט, בביתו של הברון אורצי Orczy הנמצא בדרך המלך (היום טאנאץ' קוראוט) Tanács körút היה ליהודים בית הכנסת (81) ובית מדרש (107). מנהיגי הקהילה מתלוננים כי אפילו ב־1848: „נמצאות שתי הקהילות עדיין — לצערנו — באכסניה שכורה בלבד".

בתקופה זו נבנו בתי־הכנסת ב־מאד — Mád — 1795 (61), בוניהאד Bonyhád 1796 (19), טאליה Tállya (75), וב־טארצאל Tarcal כולם בסגנון לואים ה־ט"ז.

בשנת 1820-21 נבנה מחדש באובודה בית־כנסת נאו־קלאסי (194, 193), לפי תוכניותיו של האדריכל אנדראש לאנדהער András Landherr בית־כנסת נאו־קלסי מונומנטלי שבראש גגו נשאר עדיין המוטיב העיטורי היחוד: גביע הפה. בעת מלחמת העולם השניה, בשנת 1945 נבדק כותלו המזרחי לאורכו והבנין כמעט והתמוטט.

מניחים שהסיבה לכך היתה ב־1820 לא שופץ בנין בית־הכנסת הישן כולו — שנועד כבר אז להריסה — אלא רק בחזית הדרומית והמערבית. באותו זמן נוסף לבנין הפרוזדור הגדול עם שורות העמודים ועליה היטמפנון (עטור החזית בצורת משולש), ונבנה מבנה גג חדש.

את הנחנתנו על קיום בית כנסת עתיק יותר, באותו מקום מצדיקים דבריו של יוסף צ'עמעגי Csemegi האדריכל שניהל את עבודות השיפוץ אחרי מלחמת העולם השניה.

במחקרו, שנכתב בשנת 1947, רמז האדריכל על קיום קירות ושרידים אחרים שנשתמרו מבנין בית־הכנסת אשר נבנה בתקופה שקדמה לתחילת המאה ה־י"ט.

אין ספק כי יסודות בית־הכנסת נקבעו על שכבות שרידים מתקופת הרומאים.

גם כאן אנו מוצאים כי בהתאם למסורת — בדומה לשופרון

את בית־הכנסת של: מאד Mád 1795 (61), אלברטי־אירשה Alberti-Irsa 1809 (15), זומבק Zsámbék 1810 (50), הונפאלווא, או בגרמנית הונסדורף Húnfalva 1821 (127), אפושטאג Apostag 1822 (16), טאל'יא Tállya (75), מאד־הנ'אליה Mád-Hegyalja וכו'.

אדריכלי בתי־כנסת אלה היו בדרך כלל לא יהודים.

המקורות מזכירים כחידוש של הימים ההם כי בליפטוסנט־מיקלוש ב־1729 הפרידו בסורגים את קצהו המערבי של החלל (שהיה בכמה מדרגות מתחת לפני־הרחוב) מיתר חלקי בית־הכנסת: החלק המופרד הזה היה לעזרת נשים.

הלקסיקון ההיסטורי־גיאוגראפי של הונגריה, שהוצא לאור בימי המלך יוסף השני, מאת י. מ. קאראבינסקי Korabinsky מציין, כי ביותר משלושים ישובים היה קיים בית־כנסת יהודי. בדרך כלל מצטמצם המחבר לציון העובדה המספרת בלבד. אך לגבי בית־הכנסת אורוסווֹאר Oroszvár בגרמנית קארלבורג ושל טמשווֹאר הוא מעיר, כי בתי־הכנסת היו יפים, לגבי בית הכנסת של שאטוראליה־אויהל'י Sátoraljaújhely מזכיר עורך הלקסיקון, כי הוא היה גדול.

בית־הכנסת באורוסווֹאר היה קיים עד שנת 1928 ובשנה זו, בגלל מצבו הירוד הרסוהו השלטונות המקומיים. ארון הקודש, שהצטיין בפיתוחי עץ יפים, היה מונח עד לשנות ה־30 בעלית הגג של בית־הכנסת ברַאיקא — Rajka — שבקרבת מקום. תשמישי הקדושה העתיקים, בעלי הערך (ביניהם הרימונים שהיו יפים במיוחד), הועברו למוזיאון היהודי בבודפשט.

בתקופה זו כבר תרמו היהודים תרומות לשיפוץ ולהידור בתי כנסיותיהם.

בית מדרשם של החרדים בנאג'טיטין Nagytétény (31 ,37) אשר נבנה בסגנון מיוחד במינו נשתמר עד היום. הבנין הוזכר ב־canonica visitatio של 1759.

בבנין קיים מרתף. יסודו בצורת מלבן, חזיתו הראשית, אשר נבנתה בסגנון בארוק, עברה תמורות רבות. עמודי ברזל יצוקים תומכים ביציע של עזרת הנשים. יש להניח כי בתחילה נועד הבנין למטרות משקיות ואמנם במחצית הראשונה של המאה ה־י"ח שימש הבנין למטרותיו המקוריות, ורק במחציתה השניה של המאה הפכוהו לבית־כנסת.

הבנין החלק והאחיד מסתיים בחזית בארוקית משופצת בקרק"ב. חזיתו הצדדית מחולקת לשני חלקים על־ידי עמוד בנוי בתוך חקו שעליו מועבר חלק מהלחץ האופקי של הקמרונים התומכים ביציע. מעל לעמוד עובר ארגז רוח הראשי שהוא האופיני לסגנון הבארוק. בכל אחד משני כותליו הארוכים נקרעו שלשה חלונות ובכותליו הקצרים יותר שני חלונות מלבניים, בלתי מחולקים. שורת החלונות נקרעו בחלק העליון של הקיר. על החלונות סבכה עשויה ברזל רקוע. השער הראשי, שמסגרתו עשויה אבן, נפתח מגינת נוי קטנה אשר היתה לפני הבנין.

סבכת הבימה, עשוית ברזל מחושל, נעשתה בתחילת המאה ה־י"ט.

כבר לפני כן — עוד במאה ה־י"ח (ב־1757 או ב־1786) — נבנה בית־כנסת בנאזנאפאלוה Náznánfalva שליד מארושוַאשארהל' Marosvásárhely בית כנסת זה הנו אחד מהעתיקים שבין בתי־הכנסת הידועים לנו בטראנסילבניה. מבחינת סגנונו ותקופת בניתו השתייך בנין זה לקבוצה השניה של בתי־הכנסת ובכל זאת יש לכלול אותו בקבוצת בתי־הכנסת המאוחרים יותר, כי מפאת היותו בנוי עץ, שונה הוא גם מבחינת סגנונו — מבתי־כנסת האחרים בני תקופתו.

קמרוניו הפנימיים של בנין העץ, חסר הארובה, קושטו בפיתוחים ובציורי קיר, בדומה לבתי־הכנסת בנויי עץ בפולין ובדומה לכנסיות של הדת האוניטרית בטראנסילבניה. בימים ההם לא פעלו עדיין אדריכלים יהודיים, ולכן מתכנני בתי־הכנסת, היו עד לתקופה מאוחרת יותר, בעלי מקצוע לא יהודיים. בין שאר בעלי מלאכה נמצאו יהודים אפילו בתקופה הזאת, לכן נוכל לקבוע שבוני בית־הכנסת בנויי עץ היו אמנים — ברוב המקרים נגרים — יהודיים, בית הכנסת שב־באזנאנפאלוא נבנה על ידי אמן יהודי ספרדי, משה יצחק פרנקל.

שורת החלונות העליונה של הבנין הצנוע נועדו להאיר את היציע של עזרת הנשים ובית המדרגות המוליך אליה והכניסה נמצאות

מעידים, כי הבנין נבנה בימי הביניים. בית כנסת נהדר זה נחרב כליל במסע ההשמדה הנאצי.

בשנים האחרונות נחשף בית-הכנסת הגותי המאוחר בשופרון. בנין זה שכלל את בית-הכנסת, החקדש ובית-חולים, נבנה על ידי מתישבים יהודיים במאה ה-13.

בשופרון (ברחוב אוי מס' 11 בקומה השניה, מצד החצר) מצאו ב-1954 אנשי המוסד לתכנון ערים שלושה חלונות בעלי קשתות מהודרות בעלי מעשה סורג ופתח של דלת, כולם שרידים מימי הביניים. הקמרונים הגותיים הצלביים שמעל לאולם זה היו ידועים כבר זה כמה שנים.

האולם אשר בו היו דברים אלו, הוא בגובה המתאים לשתי קומות. האולם המרווח החד-סטווי חסר עמודים; ארכו 9.35 מ', רחבו 6.07 מ' וגובהו 7.5 מ'. קמרוניו הצלביים כפולים ומצולעים, במרכזם אבן סוגרת עגולה דמוית רוזטה.

בקיר המזרחי נמצאת המגרעה של ארון הקודש, מעליה נמצא סורג אבן, המחולק לשלושה חלקים, לפי מסורת עתיקת ימים. אל ארון-הקודש עולים במדרגות. בקיר המערבי ודרומי נקרעו שני חלונות בכל אחד מהם. מעל לשני צדדיו של ארון-הקודש ישנו חלון גותי בעל מעשה סורג, גם הם מחולקים לשלושה חלקים. מהכניסה לבנין נפתחת דלת צדדית אל פרוזדור בית-הכנסת.

על סמך בדיקות ארכיאולוגיות נקבע, כי בית-הכנסת נבנה בסביבות שנת 1350. מספר רב של אביזרים קטנים נשתמרו עד לימינו אנו.

בראשית הזמן עמד בנין בית-הכנסת בבדידות, אך בתקופה מאוחרת יותר נבנתה ליד כותלו המערבי מקוה. בה יחם האורך לרוחב 3:2. במצב טוב נשתמר בנין בית-הכנסת בבזון, המשמש היום לבית קולנוע (454).

בתי כנסת במאה ה-י"ח ובתחלת י"ט

בית הכנסת ברוהונץ, שהוקם ב-1718 (38), נמנה על אחד מבתי-הכנסת העתיקים, המשתייכים לפי מיוננו לתקופת הבניה השניה. יהודים התגוררו במקום זה, כבר במחצית הראשונה של המאה ה-י"ז. בחסותו של הגרף אדם באטיאני התגוררו שלושים ושש משפחות יהודיות במקום זה, אשר רכשו לעצמם מבעל האחוזה בשנת 1707 מקום לבית כנסת. בית כנסת זה, שופץ מחדש ב-1855 וכיום קיימות רק חורבותיו.

לידו עמדו בניני בית הרב ובית הספר. תשמישי הקדושה היו מעשה ידיהם של אמנים בעלי שם. לקערות ליל הסדר, מתוצרת בית-החרשת לקרמיקה בהרנד Herend יצא מוניטין בכל העולם.

בית-הכנסת ברוהונץ היה אחד מהבנינים המפוארים של הסביבה. ציורי הקיר התנ"כיים הוסיפו ליופיו מבפנים, התקרה המקומרת קושתה בכתובות של קטעי תפילה שנסגרו במסגרות עשויות בסגנון בארוק.

בתוך אוסף תעודות יהדות הונגריה בכרך השלישי, עמוד 169 אנו מוצאים תלונות הקהילה היהודית ברוהונץ (דוקומנט מס' 169) שנכתבה אל הרוזנית אלאונורה באט'יאנ'י שטרטמן כי נופצו חלונות בית הכנסת (1720).

אופינית לבתי-הכנסת של התקופה היא צורת המבנה הפנימי. ארבעה עמודים קונסטרוקטיביים העומדים סביב הבימה במרכז בית-הכנסת ומחלקים את התקרה לתשעה שדות בעלי קמרונים צלביים. סגנון זה מתקרב לסגנון הבניה של בתי-כנסת בפולין שבא במקום המבנה חדו-סטווי, בן שני עמודים, שהיה אופיני לבתי-כנסת של ימי הביניים. (בית הכנסת אלטנאוי בפראג, ובית-הכנסת של רש"י בוורמיזה הם דו-סטוויים, בני שני עמודים).

מבחינת מבנם החיצוני היו בתי-כנסת אלו שייכים לסגנון הבארוק, אך רובם ככולם עברו תהליכי שיפוץ והשלמה כה רבים, שסגנונם המקורי נטשטש במרוצת המאות, מעשי ידי אדריכלים של תקופות שונות טשטשו את אופיים המקורי.

לגבי תקופתם הם היו אלו בנינים רבי רושם. יוצריהם — בודאי בהתאם לרוח זמנם טרם השתמשו בסמלים האופייניים ליהדות כגון: מנורה, מגן-דוד, שני לוחות הברית. במקומם — כעיטור אופיני לבתי-כנסת — עמד בראש הגמלון, בנקודת מפגש של הדפנות המשופעות של הגג, גביע פח מעובד יפה, כמובן בסגנון בארוק. ראה בין הצילומים

(ראה ציון 117), אפושטאג Apostag (ראה ציור 16), זאמבק Zsámbék (ראה ציון 50) וכו׳.

(3) בתקופה השלישית — שהיא ראשית המאה ה־י״ט התבטאה כבר שאיפת היהודים לאמנציפציה, נבנו בתי־כנסת בסגנון הנאו־קלסי, שורת עמודים של החזית הראשית ומעל לה המשולש הקלסי, כי היה זה לפי רוח הסגנון הנפוץ באותם הימים. והטימפנון משווה מראה מרשים לבתי־הכנסת באותה תקופה. בסגנון נאו־קלסי זה, 197) ג׳ונג׳וש (ראה ציור 24), הונפאלוא, (ראה ציור 128, 187), נבנו בתי־הכנסת באובודה (ראה 104, 193), באיה – Baja – (ראה וואַרפאַלוטה Várpalota (ראה ציור 204).

(4) התקופה הרביעית היא המחצית השניה של המאה ה־י״ט. יהדות הונגריה השיגה זה לא מכבר את האמנציפציה, השתחררה מחיי הגיטאות. באותם הימים נבנו בערים בתי־כנסת מפוארים שבין המפוארים ופתחו לרווחה את שעריהם לפני היהודים. גובה כיפת בית־הכנסת עלתה לא פעם על גובהם של צריחי הכנסיות הנוצריות. תוך כדי חיפוש הסגנון המתאים חוזרים לעיתים קרובות לסגנון המאורי הישן, למגדלים דמויי המינרטים.

בעשרות השנים האחרונות של המאה ה־י״ט הגיע הסגנון הנאו־רומנתי לתקופת פריחתו. אחת מהתגלויותיו של הסגנון הזה היא הצורה המזרחית ערבית. מבחינת הספרות בהתאם לזה התקופה הזאת היא תקופת פלוברט

בשנים האלה נבנה בהונגריה הבנין המפואר של התיאטרון בדברצן Debrecen ואולם הקונצרטים המונומנטלי בשם ויגדו Vigadó בבודפשט, שנייהם קושטו במוטיבים ערביים.

בתקופה זו נבנו שני בתי־כנסת בבודפשט: בית־כנסת ברחוב דוהנ׳ Dohány (209) וברחוב רומבאך Rumbach (213). בסגנון [illegible] (249) Győr : [illegible] יאַסבעריני Jászberény (163), מונור Monor (239), סיקעש־פעהערוואַר Székesfehérvár (241), טעמעשוואַר Temesvár

(5) התקופה החמישית מתחילה מראשית המאה ה־כ׳ ונמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בפרק זמן זה פעל בהונגריה גדול בוני בתי־הכנסת, האדריכל הגדול ליאופולד באומהורן L. Baumhorn שתכנן עשרים וארבע בתי־כנסת. ביניהם היפה ביותר זה שבסעגעדין Szeged (383, 382, 381) ועל ידי בנית בית־כנסת זה, יצר האדריכל הן מבחינה חיצונית והן מבחינת המבנה הפנימי, או הסגנון המתאים ביותר למטרות השימושיות ולדרישות האסתטיות של בתי־הכנסת.

בתי־הכנסת הללו חיו מבחינת סגנון בנייתם ביזנטיים. כיפתם נשענת על ארבעה עמודי תווך שנקשרים על ידי משולשים ספריים לכותרות העמודים.

אלמנטים דומים נמצאים במסגדים, כאילו העמים השמיים עשו כיפות מעוטרות בפסיפסים בתכלת (טורקיז) ובזהב, חיקוי לקיפת השמיים.

בבתי כנסת האלה — בקישוט חיצוני — שמשו בשני לוחות הברית.

(6) התקופה השישית — שבין שתי מלחמות העולם — היא האחרונה בתקופות בניית בתי־כנסת בהונגריה. אופייני ליצירות הזמן הזה היה מיזוג תנאי התכנון המודרניים מזה, ומזרחיים מזה. לכן מוצאים אנו בבנינים אלה את הקוים והחומרים החדישים ואתם יחד גם הכיפה האופינית לבנינים מזרחיים.

הדוגמאות לגנון זה, הם: בית־הכנסת קאשה Kassa עבודת האדריכל קוזמה Kozma ובית־הכנסת „זכרון גיבורים" (לזכר חללי מלחמת העולם הראשונה) בבודפשט (447, 446, 445) יצירתם של האדריכלים דלי Deli ופרגו Faragó

ישנם בתי כנסת שניכרים בהם מספר סגנונות שונים, חיות ונעשו בהם שינויים במספר תקופות. ראה ציורים מס׳ 52, 65, 76, 127, 144, 193, 194.

בתי־כנסת בימי הביניים

בנאג׳מארטון (מאטרסדורף און מטרסבורג) היה קיים (עד לכיבוש אוסטריה על ידי הנאצים ב־1938) בית־כנסת שכתובתו צויין בשנת בנייתו: קנ״ד באלף החמישי, דהיינו 94-1393. עמודיו וקמרוניו היו גוטיים. צדו המזרחי מקורה קמרונים חביתיים, שלושה זוגות החלונות הגבוהים שנקרעו בקיר, ועשרת הקשתות שחזקו את הבנין מבחוץ, לפי דעתו של האדריכל הנודע, מנו פולאק Manó Pollack

החוזר והנשנה של היהודים, נחרבו כליל בניני הקהילות, בפרט בערים; וזאת הסיבה שלא נשתמרו אפילו שרידים מבנינים אלה.

התומכים והמגינים החדשים של היהודים הם שוב המשפחות האצילות: זיצ'י, פַּאלפי, באט'יאני, אסטרהאזי וצירַאקי, Zichy, Pálffy, Batthyány, Esterházy, Cziráky אשר בדומה לרוב בעלי האחוזה בארץ זו — קבלו ברצון לחסותם את היהודים המגורשים החרוצים, והפעילים שגורשו מהערים או שהגרו למדינה מארצות אחרות. לקהילות אלה העניקו בעלי האחוזה כמעט כל אותן הזכויות בחיותם רשות מוסמכת לזה שמהן נתנו בערים. בכל ישוב יהודי חדש זה נבנה במהרה גם ביתכנסת.

נעלמו הקהילות העירוניות על בתי־הכנסת שלהם המכונות בתעודות של התקופה: Universitas, Communitas Judaeorum אך את מקומותיהם תפשו קהילות מסוג חדש, שנוסדו בערי השדה, תחת חסות בעל האחוזה, או השלטון האיזורי. קהילות אלה מוזכרות בתעודות התקופה בשם: Civitas Judaica באחוזת הרוזן אסטרהאזי היתה קיימת קהילה יהודית Separata Civ. Judaica או בגרמנית: Fürstliche Esterhazysche Judengemeinde קיבוצים יהודיים אלה נהנו מזכויות מיוחדות שהוענקו להן ע"י בעלי האחוזות, אשר סיעו להן גם בהקמת בניני בתי־הכנסת.

בעניני רשיונות ישיבה ליהודים היו מתנהגים בעלי האחוזות כרשויות של תומכים ומגינים — ביתר רוחב לב מאשר הבורגנים בערים ואפילו מהמלך עצמו. כל יהודי שהתישב בהסכמתם על אדמת אחוזתם, הותר ליישב סביבו, אמנם באופן ארעי בלבד, יהודים אחרים המשרתים את צרכי ביתם או דתם. זכויות היהודים הללו נקבעו בכתבי־חסות Schutzbrief מיוחדים.

ב־1746 כשגרשה מריה תרזה את תושביה היהודים הותיקים של בודא עברו רובם לאובודה Óbuda שהיתה בימים ההם תחת חסות משפחת הגראף זיצ'י והתישבו בה.

במפקד 1735 נפקדו 206 יהודים בה. לאחר גירוש יהודי בודא, עלה מספרם בהרבה וקהילתם התחזקה עד כדי כך שעלתה בידם האפשרות לבנות בית־כנסת שהוא המונומנטלי ביותר בהונגריה.

בתקופה זו מתחילים לבנות שורה שלמה של בתי־כנסת בערי השדה; להקמתם נתנו בעלי האחוזות, התומכים והמגינים, את עזרתם החוקית, המוסרית ואפילו גם החומרית, לדוגמא נפרסם בנספח לספר זה — על פי ספרו של ד"ר ג'ולה וואלאס — את מסמכי בניית בית הכנסת בנאג'ביצ'א Nagybiccse אשר הוקם בסיועה של משפחת אסטרהאזי.

בתי־הכנסת בהונגריה לפי סגנון בניתם

בבואנו למיין את שרידי בתי־הכנסת הידועים לנו בהונגריה לפי סגנון תקופת בניתם, נבחין בקבוצות כדלקמן:

(1) בתי־הכנסת של ימי הביניים, ותחילת הזמן החדש. מתקופה זו נשתמרו עד היום רק שני בניינים: בית הכנסת בבודה ובשופרון של המאה ה־14, (ראה ציורים 7, 6, 2, 1) שנחשף זה לא מכבר. לאותה קבוצה השתייכו: בית הכנסת בנאג'מארטון, מַאטרסדורף Nagymarton, Mattersdorf אשר נחרב בימי השואה ובתי הכנסת בפרשבורג Pozsony ובבאזין שניבנו עליהם בנינים אחרים. בימי הביניים נועדו בתי הכנסת בעיקר לגברים, וגם אלה שנבנו בהונגריה בימי הביניים המאוחרים שימשו גם הם לגברים בלבד.

(2) במאה הי"ח בנו את בתי כנסיותיהם תושבי הקבע בין יהודי־החסות של בעלי האחוזות. והחשובות שבין הקהילות היהודיות בהונגריה נוסדו החל מהשליש הראשון של המאה ה־18 למרגלות הקרפַּאטים הצפון־מערביים. לשטחים אלה חדרו הסוחרים ובעלי המלאכה היהודיים מהקיסרות האוסטרית בכלל, ובפרט מגלילי צ'כיה ומורביה והגיעו עד לערים ליפטוסנטמיקלוש Liptószentmiklós טרנצ'ין Trencsén פוז'וני (פרשבורג), קישמארטון, וואשוואר Vasvár אנשי הקהילות של הערים האלו הביאו אתם להונגריה את מסורת אשכנז ואת סגנון הבניה הגרמני. בתי הכנסת נבנו על יסוד מרובע, ביחס 1:2, 2:5, 1:3, ובצדם המערבי בנו מעין יציע קטן, אשר שימש כעזרת נשים.

אופיני לבניני בתי־הכנסת של התקופה הזאת היה סגנון הבארוק המקובל של המאה ה־18. על רוב בתי־הכנסת בני התקופה הושם ראש הגמלון — גביע פח כאלמנט עיטורי. נוכל להניח כי עיטור זה בא להבליט את השוני מעיטורי הבנינים של הדת הרומית־קתולית ששלטה בסביבה. עיטור זה אנו מוצאים על בתי־כנסת ב־אלברטי־אירשא Alberti-Irsa (ראה ציור 15) אַצ' Ács

הקהילות השתמשו בזכויותיהם אלה. קהילת רוהונץ בנתה את בית־הכנסת החדש שלה ב־1718. בית כנסת זה היה קיים עד לימינו אנו ועוד ידובר עליו להלן, (ראה ציורים מס׳ 40, 39, 38).

בשנת 1360 גרש לואי הגדול, מלך הונגריה את יהודי ארצו, ביניהם את תושבי העיר בודה, את בתיהם העניק לאנשיו. ב־1364 הותר ליהודים לחזור, אך רובעם ובית הכנסת שלהם לא הוחזר להם. בשנים שלאחר 1526, הושקטו החיים התוססים של הרובע היהודי החדש שבעיר. אחרי 1541, תחת שלטון הטורקים, קמו בו שוב חיים חדשים.

אבליאה צ׳לאבי מזכיר אפילו שני בניני בתי־כנסת.

באביב 1964 נערכו חפירות ארכיאולוגיות במקום הרובע היהודי של ימי הביניים ונתגלו הריסותיה של כניסה לבנין ושרידי עמודי תווך בסגנון הגותי. הכניסה היתה מעוטרת ועל תקרתה התנוססו כתובות עבריות שנכתבו באותיות אדומות. אחד משני הציורים, אשר נתגלו על תקרת הכניסה, נראים חץ וקשת המופנים כלפי מעלה והכתובת אליו היא פסוק מתפילת חנה (שמואל א׳ פרק ב׳ פסוק ד׳). הציור השני הוא מגן דוד עם פסוקי ברכת הכהנים (במדבר ו׳ פסוק כ״ד־כ״ו). לפי הערכתו של הפרופ׳ אלכסנדר שייבר נכתבו הכתובות במאה הט״ז־י״ז. כניסת הבנין עצמה שרדה מתקופה מוקדמת מזו של הכתובות ונכרים בה סימנים, כי לפני כן היתה חלל בית־כנסת ואפילו אשנבי עזרת הנשים מוכרים בה היטב.

לפי סגנון הבניה יש להניח כי הוא נבנה בסוף המאה הי״ד או תחילת המאה ה־ט״ו. לפי הפרופ׳ שייבר היה זה בית־הכנסת של הקהילה הסורית־ספרדית של העיר בודה..

חפירות נוספות חשפו שרידי בית־כנסת דו־סתווי שנבנה בסגנון גותי, וצירו הארוך מראה בכיוון מזרח־מערב. אורכו החיצוני של הכותל הצפוני 19 מ׳, אורך סטויו 9 מ׳ ומניחים כי גובה החלל היה כ־7.5—8 מ׳. לאורך הקיר הדרומי נתגלו גם אשנבי עזרת נשים הפונים אל חלל בית־הכנסת, בכל אחד משני קירות האורכיים נתגלו עמוד תווך בנוי לתוך הקיר ובמקום החלל המרכזי נתגלו שרידי עמוד תווך אמצעי. סממני סתות האבנים מצביעים על עיצומה של תקופת הסגנון הגותי, על אמצע המאה הט״ו.

בצדם המזרחי של אבני היסוד בעמוד התווך הדרומי, אשר בנו במחציתו לתוך הקיר, נחרטה כתובת עברית, שלפיה מתברר, כי בשנת 1541 היה בנין בית־הכנסת בן 80 שנה. לפי כך נבנה הבנין ב־1461.

עדות זו משתלבת עם עדותם של צורות הבניה ועם הכתוב באחת התעודות בנות התקופה, שנכתבה בשנת 1462 ובה מוזכר כבר הבנין (ראה ציור 6).

היכליו המרשימים היו כבר פגועים בתום תקופת הטורקים בבודה. לפי הנחה התמוטטו קימרוניו הגותיים באש התותחים שפקד את העיר בזמן המצור בשנים 1530 ו־1541. לאחר 1541 נבנה גג שטוח במקום הקימרונים הגבוהים. לפי חוקי הטורקים גובה בנינים של הלא מוסלמיים היה מוגבל עד גובה מסויים.

ברמת הריצפה ובמעט מעליה בין כדורי תותחים, רסיסי פצצות נתגלו שלדי בני־אדם שרופים, בני מינים וגילים שונים. עצמותיהם של ילדים, נשים וגברים עברו בדיקות אנטרופולוגיות והוכיחו את נכונות הדברים הכתובים בקינות רבי יצחק שולחוף על שואת היהודים בעיר בודה הנצורה.

אורכו השלם של הבנין היה 26.5 מ׳, רוחבו 10.7 מ׳. לגבי חלוקתו של המבנה הדו־סטווי קיימות שתי גרסאות אפשריות: א. שתי שורות של עמודי תווך חילקוהו לשלשה קטעים קמרוניים, או ב. שלש שורות לארבעה קטעים קמרוניים.

בית־הכנסת הגדול יותר נבנה על ידי אומנים מקומיים, מיטב בנאי הרינסאנס ההונגרי הקימו אותו. דומים לו שני בתי הכנסת של פראג, והאחד שבקרקוב. מימדיו מזכירים את בתי־הכנסיות של יהודי וורמיזה ורגנסבורג.

לפי המפקד שנערך בשנים 38-1735 נמצאו הקהילות המפותחות ביותר באיזורי הגבול המערביים של המדינה. בפוז׳וני־וואראליא היו 770, ב־קישמארטון 800, ב־נאג׳מארטון 375 וב־רוהונץ 323 יהודים. היו אלה קהילות מאורגנות שבראשם עמד הרב ופעלו בהן גם בעלי תפקידים שונים, אפילו המקושאי Scholae pulsator, Schulklopfer לא היה חסר.

בעת מלחמת השחרור נגד הכובש הטורקי, בתקופת גרושם

פעם להקים בנין בית־כנסת חדש. מקומם של בתי־כנסת אלו אותרו לפי תעודות ולפי רשימות מיסים. לפי חנחת המהנדם ברקני נבנה המנזר של המסדר האורסוליני על שרידי בנין בית הכנסת היחודי שנוסד ב־1335. הארכיבישוף יאנוש קניז׳אי János Kanizsai הושיב יהודים ב־קישמארטון (אייזנשטדט Kismarton, Eisenstadt) ראה ציור 5) אשר בנו לעצמם בית־כנסת בשנת 1354.

בית־הכנסת של קהילת אסטרגום הוזכר בתעודה שנשתמרה משנת 1050 ועל בית־הכנסת של בודא נכתב בשנת 1307. את יהודי נאג׳ סומבאט Nagyszombat ובזין Bazin ובית־הכנסת שלהם מזכירים המקורות בקשר לעלילות הדם (ראה מאמרו של ד״ר י. קומלוש להחלן).

גם ליהודי בודה ניתן לחזור לעירם, לאחר שגורשו ממנה בשנת 1360 והגיעו ליישובם החדש עד קצחו הצפוני של הארמון שהיה נחלתם עד 1526.

בתקופת השלטון הטורקי — התקופה שבה הופיעו בפעם הראשונה יהודים ממוצא ספרדי בהונגריה — התיישבו היהודים שוב באותו איזור של העיר וגם ב„עיר המים" והתגוררו במקומות אלה עד כיבושה של העיר ע״י הצבא הקיסרי בשנת 1686.

קהילת בודא עמדה אמנם בראש קהילות הונגריה, אך אין לנו אלא ידעות מועטות בלבד על בית הכנסת שהיה בה. יש להניח שעוד בתקופת הסגנון הגוטי נבנה במקום של רחוב טאנצ׳יץ׳ Táncsics לשעבר רחוב וורבוצי Werbőczy על־יד שער־וינה BécsiKapú אותו בנין בית־כנסת אשר עמד עוד על תלו גם בתקופת השלטון הטורקי (1526—1686).

שנת 1526 היא השנה שבה נחלו הטורקים נצחון מכריע על ההונגרים. לכן בשנה זו ובשנים שלאחריה, נחרבו רוב הקהילות היהודיות על בתי־כנסיותיהם, כי בשטחים שהיו תחת שלטון הקיסרות ההסבסבורגית נרדפו היהודים מצד אחד ע״י הבורגנות הנוצרית — מערבה; ומשטחי הכיבוש הטורקי גורשו מזרחה.

אחרי 1526 לא הותר ליהודים להתגורר בערי הונגריה ההבסבורגית, אבל ניתן להם להתיישב בכפרים של בעלי האחוזות, כגון: קישמארטון, נאג׳מארטון, קאבולד (Kismarton, Nagymarton, Kabold) ועוד.

בתקופת השלטון הטורקי בהונגריה, נוסדו קהילות משגשגות של יהודים ממוצא ספרדי, שכניסתם למדינה הותרה בימים החם.

יהודי טראנסילבניה חושבו ע״י שליט נאבור בעטלען Gábor Bethlen ב־ג׳ולאפעהירבאר Gyulafehérvár (ראה ציון 53), בכדי לעודד את שגשוגה הכלכלי של העיר. כן ידוע לנו על קיום שלושה בתי־כנסת ב־בודא. אחד מהם בעיר החים, המכונה בתעודות גם בשם עיר היהודים (Wasserstadt, Judenstadt) בקרבת גשר הסירות שהוא כיום ככר באטיאני Batthyany השני שהוזכר לעיל במחצית השניה של המאה ה־16 מופיע בנין זה כבעל מגדל גבוה ומכנים אותו בשם „כנסיה של היהודים". או „בית כנסת יהודי" Judenkirche, Judensynagoge (ראה התמונה בנספח מספר 8, 9).

בית־כנסת זה — שהיה הגדול בין כולם בעיר זו שמש — כמקלט לאלפי תושבים של הרחוב היהודי, וכאשר הצבא הקיסרי המשחרר בראשות שארל הלוטרינגי כבש את בודא, ניספו בו רוב יהודי בודא. את שואתם מתאר ר׳ יצחק שולחוף בספרו: „מגילת אופן".

המלחמה הגדולה לשחרור הונגריה מכיבוש הטורקים טרם נגמרה, אך התחילו כבר ביישוב האיזורים החרבים של המדינה. האצולה ההונגרית מיישבת בכפרי אחוזותיה קהילות יהודיות. בכתבי החסות Schutzbrief הם קבעו את זכויות ותנאי חייהם הכלכליים של המתישבים. משפחת באט׳יאנ׳י ב־רוהונץ Rohonc משפחת אסטרהאזי Esterházy ב־קישמארטון, בנאג׳מארטון, בגאלאנטא Galánta ראה ציור 97, 96 (1729), משפחת פאלפי Pálffy ב־פוז׳וני־וואראליא Pozsonyváralja ואצילים אחרים קבלו במקומות שונים, מספר רב של יהודים וקבעו את זכויותיהם.

כתבי חסות אלה כללו סעיפים, המעניקים זכויות ליהודים לבניית בתי־כנסת ולשימושם החופשי בהם. סעיף השני של כתב החסות שהוצא ב־קישמארטון ב־1 בינואר 1690, אומר: ינהגו היהודים לפי מנהגיהם ויבנו להם בית־כנסת וישאו בכל הוצאותיו

בסעיף 8 של כתב חסות של רוהונץ מה־10 ביולי 1687 כתוב: „לא יימנע מהם להשתמש באופן חפשי בבית הכנסת ובבית הספר שברשותם לפי צרכיהם הם"

רואים אנו — בין היתר — בשני בתי־כנסת בבודפשט: ברחוב דוהנ׳ Dohány utca וברחוב לאיוש Lajos utca

למען הגביה חלל בית־הכנסת התקינו מלכתחילה תקרת קשתות בעלות קודקודים מוגבהים בתוך מבנה הגג.

בין גבולות הונגריה טרם נתגלו קירות בנין בית־כנסת בן התקופה הרומאית. לפני כמה שנים חשפו בעיר סטובי על נהר וארדאר Vardar ביוגוסלביה שרידי בנין, דמוי בזיליקה ובכתובת שעל אחת מכותרות העמודים נזכר שמו של ה־ארכי־סינגוגום Archisynagogos (בארץ־ישראל ראש הכנסת).

לכן מותר לנו להניח ולשער, שבמידה והיו בתחומי הונגריה בתי־כנסת בימים ההם, דמתה צורתם לזו של בית הכנסת בסטובי.

קיימים ספקות בדבר רציפות הישוב היהודי בשטח הונגריה מאז תקופת הרומאים ועד ימינו אנו. אך מאז תום תקופת נדידת העמים, במאות הראשונות שלאחר תקומת המדינה ההונגרית — פרט לתקופות קצרות של גירוש — היתה קיימת אוכלוסיה יהודית בהונגריה. אך כל זאת עלינו לקבוע, כי מעטים מאד מבתי־כנסת שקדמו לתקופה של המאה ה־18 נשתמרו כשרידים, כגון: בית־הכנסת בבודה Buda בשופרון Sopron (ראה ציור 1), נאג׳מארטון Nagymarton ופוז׳ונ׳ Pozsony

בכל העולם נהרסו גם בהונגריה, זכרונות העבר במלחמות משמידות. בימי מלחמה לא הצליחה האוכלוסיה היהודית כשאר בני העמים האחרים בהצלת יצירותיה, כי סבלה סבל כפול ומכופל: השמדה פיזית ע״י כוחות האויב מחד, וקנאתם ושנאתם של תושבי המדינה מאידך, אשר התבטאו בהרס ונגמרו בגירוש והפקעת בניני בתי הכנסת כמו ב־ליפטאָ־אויפלו Liptóújfalu 1739.

עד לתקופת המהפכה הצרפתית — ובמידת מה גם אחריה — היו הקהילות היהודיות בהונגריה קטנות, נטולות אמצעים חומריים ונעדרות הרגשת בטחון. לכן מובן כי יהדות ארץ זו לא יכלה ליצור יצירות מונומנטליות.

ידוע לנו בודאות כי הישובים היהודיים הראשונים הגדולים במחצית הראשונה של המאה ה־11 היו באסטרגום Esztergom ב־בודה Buda הסוחרים היהודים של דרום גרמניה, אשר עמדו בקשרי עסקים עם העיר הרוסית קיוב, חצו בדרך מעבר במקומות אלה את הדנובה, ועם זאת לא מצאנו עקבות של שרידי בתי־כנסת במקומות הללו.

בתי כנסת של קהילת אסטרגום הוזכר בתעודה שנשתמרה משנת 1050.

מלך הונגריה, בלא ה־4 (IV. Béla) אשר פעל רבות לאחר הכיבוש הטאטארי למען שיקום ארצו, הגדיר את זכויות היהודים בתעודה, בה כתוב בין היתר על העונש הצפוי למיידי אבנים בבתי־הכנסת היהודיים (7 בדצמבר 1251) תעודה זו הינה ההוכחה המחושית ביותר לקיום בתי כנסת בימי הביניים בהונגריה.

על בית הכנסת של בודה נכתב בשנת 1307. את יהודי נאג׳־סומבט Nagyszombat ובזין Bazin ואת בית הכנסת שלהם מזכירים המקורות בקשר עלילות הדם.

במאה ה־13 נוסדה קהילה יהודית בהר־הארמון בודא־Buda Várhegy אנו קוראים ב„כרוניקה של בודא״ בקשר למאורעות של שנת 1307 גם על גורל בית־הכנסת של קהילה זו. הבנין היה על יד שער פהרוואַרי Fehérvári kapú לא מן הנמנע כי בשעתו עמד בנין בית־הכנסת היהודי במקום בנין הכנסייה הקטנה של הארמון, בה נתגלה ארונה של המלכה באַטריצ׳ה, אשת המלך מתיאס.

ניתן להניח כי לפי העקרון Ecclesia vincit synagogam (כי הכנסיה מנצחת את בית הכנסת היהודי) הפך המלך לואיז ה־1 (I. Lajos) את בנין בית הכנסת היהודי לכנסית הארמון, כפי שזה קרה במקומות אחרים לעתים קרובות.

בהוראות האפיפיור בנדיקטוס ה־12 נשתמרה ידיעה בעלת ענין רב, בדבר בית־כנסת של פרשבורג. בהוראתו זו ציוה האפיפיור להרוס את בית־הכנסת החדש בפרשבורג אם אמנם תוכח נכונות מפריע לכוונת המתפללים בכנסיה הנוצרית הקטנה, הנמצאת בשכנותו (1335).

תולדות יהדות פרשבורג מדגימה באופן מוחשי כי מיהדות הונגריה נשללה האפשרות ליצור יצירות אדריכליות מונומנטליות בשטח בנית בתי־כנסת בין 1335 ו־1425 נאלצו יהודי עיר זו לעקור אפילו שלש פעמים ממקום מושבם בין חומות המבצר ונאלצו בכל

אשר על ראש הרימונים וכן עשה לכתרת השנית" (מלכים א' ז' י"ח).

בדרך כלל גם לבתי הכנסת המודרניים חצר שממנה נכנסים לאכסדרה סגורה בעלת עמודים.

במקום זה עלינו לציין כי במרוצת הזמן פחתה במידת מה מבחינה ארכיטקטונית, חשיבות הבימה, לעומת זה הלכה וגדלה חשיבותה של ארון הקודש, הן בבתי הכנסת של החרדים והן בבתי כנסת של המתחדשים. קביעת הספסלים והצורך לניצול מקום רציונלי הם אינם הסיבות הבלעדיות להתפתחות זו. בבתי־כנסת של המתחדשים מבליט ארון הקודש גם את האפקט הקישוטי של העוגב (לדוגמא בית הכנסת של קאשא).

מאחורי החיכל נמצאים על פי רוב החדרים המשמשים לטקסי נשואין, אלה פונים לחצר אשר סביבה נבנו משרדי הקהילה. בתי־הספר ולפעמים גם דירות לבעלי התפקידים בקהילה ובמקומות אחדים גם בית שחיטה לעופות.

בהונגריה לא נבנו אף פעם בתי כנסת בצורת מבצרים כפי שנבנו בפולניה. שם הכריחו השליטים המקומיים את היהודים לבנות את בניני בתי־הכנסת שלהם מטעמים בטחוניים בצורת מבצרים. מה שלא עשו בהונגריה.

תולדות סגנונם של בתי־הכנסת בהונגריה ותנאי בניתם בתקופות השונות

התפתחות הסגנון לבניית בתי־כנסת יהודיים בהונגריה עקבה אמנם בפיגור מה עם התפתחות צורות הביטוי האמנותיות של הסביבה הלא יהודית בהונגריה כמו בארצות האחרות.

ידוע לנו כי בימי הביניים התלבט גם העולם היהודי עם עייצוב צורת הבניה החדשה. בתקופה זו מופיע בפעם הראשונה הקונסטרוקציה הדו־סטווית. בתי־הכנסת המפורסמים בוורמיזא (מהמאה ה־11) ובפראג (מהמאה ה־13) דו־סטוויים הם, בניגוד למקובל עד אז היו בני שני עמודי תווך.

(לפי פינקרפלד מעידה הקונסטרוקציה הדו־סטווית על מקורות ארץ־ישראלים) יש להניח כי שני עמודי התווך המצויים בבתי־הכנסת בגרמניה ובהונגריה, בטאו בצורה סמלית את עמודי יכין ובועז, שהיו בבית הראשון, כפי שהם מתוארים במקרא (מלכים א' ז' כ"א; דברי הימים ב', ג' ט"ו).

שני עמודי התווך של הבית הראשון לא היו דומים מבחינה קונסטרוקציונית לשורת העמודים האשרית והמצרית; בת אותה התקופה, אף כי ישנה קרבה בינם לבין עמודי המקדש של דגון הפלשתי (שופטים ט"ז, כה־כט).

לפי ידיעותינו נשתמר בהונגריה בית כנסת אחד בלבד, בעל שני עמודי־תווך והוא, בית־המדרש מהמאה ה־17, אשר היה בפוזוני Pozsony וזה של בודה שנמצא לפני שנה.

הקונסטרוקציה הדו־סטווית המצריכה שימוש בששה קמרונים צלביים בשני הסטווים ביחד. מאחר והיהודים מאנו להשתמש בצלב בכל צורה שהיא, התקינו צלע חמישית שהיתה לכאורה מיותרת (תפקידו הקונסטרוקציונלי של הקמרן החמישי הנו נושא לויכוח). ההשתדלות לעיצוב הסגנון נתנה כבר את אותותיה בבנית בנין בית־המדרש בפוזוני במאה ה־17, שנזכר למעלה.

היתה זאת האדריכלות הגרמנית ובמידה פחותה מזו האדריכלות האיטלקית אשר הטביעו את חותמם במידה רבה בימים ההם על סגנון הבניה של בתי־הכנסת בני אותה תקופה שנחרבו במרוצת הזמן.

האדריכלים האיטלקיים לא ידעו על המסורת הארכיטקטונית של בית־כנסת בעל שני עמודי תווך. לכן, התפתח הן בהונגריה והן בפולין במאות ה־17 וה־18 סיגנון אופייני לבנית בתי הכנסת והוא מבנה בעל ארבעה עמודי־תווך. ובהתאם, לעמודים תשעה קמרונים צלביים.

תחילה שרדה בגולה השאיפה להגביה את בית הכנסת מעל גגות בתי הסביבה. אך, בתקופות שונות היה בעיני הגויים בנין בית הכנסת היהודי, בנין נסבל בלבד, לכן נקבעה רצפתו מתחת לגובה פני הרחוב, ע"י כך הגביהו את גובהו הפנימי, שהשרה אווירת כוונה נשגבה. מסיבות אלו מוצאים אנו עד היום מספר מדרגות יורדות לפנים בית הכנסת. מסורת זו של מבנה החלל מסתמכת גם על הפסוק: „ממעמקים קראתיך ה' (תהלים קל, א). לפיכך רצפת בית־הכנסת חייבת להיות נמוכה מגובה פני הסביבה. צורת בניה מסורתית זו

בעלי המקצוע שהתפללו בהם, כגון: „שנוידער שוהל", די „בעלי מלאכה" שוהל.

בתי־הכנסת נהנו מאז ומתמיד משלטון עצמי מסויים. המשרה החשובה היתה של ראש בית־הכנסת ביונית archisynagogos. הוא ניהל את סדרי התפילה וחילק את התפקידים של שליח הציבור, בעל הקריאה והדרשנים. כן דאג לסדר החיצוני של הבנין. חלוקת תפקידים זו אינה קיימת היום.

בימי הביניים היו אלה נקראים ראשי הקהילות ומנהיגי בתי הכנסת, פרנסים או פרנסי החודש, או גבאים וכן יש להזכיר את השמש שתפקידו מגוון ביותר, חדשה יותר משרת החזן ומתקופה יותר מאוחרת. רב הקהילה משתתף החל מהמאה ה־19 בתפקידי בית־הכנסת, עד אז לא היה מעמדו שונה משל שאר תלמידי החכמים שבקהילה. אין בית־הכנסת בלי ציבור מתפללים שמספרם לפחות עשרה. הרמב"ם קובע ב„הלכות תפילה" שב„משנה תורה" שלו, „ובכל מקום שיש עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפילה בכל עת תפילה".

בית־הכנסת ובית המדרש שימשו ליהודים בכל הדורות לא רק בית ה', אלא הם הרגישו כי זהו ממש ביתם הם, אין איפוא מוסד דומה לו בין העמים בכל הדורות.

בנית בתי הכנסת היתה מאז ומתמיד תלויה במצבם הפוליטי היציב של היהודים בכל מקום שהם. כל תנודה במצבם הפוליטי כגון פחד מפני גירוש, או תנודות פוליטיות אחרות, אשר חתרו תחת יסודות היציבות מנעו מהיהודים לבנות בתי כנסת מונומנטליים.

לכן אין גם להגדיר סגנון מושלם־מקורי, על זמני ועל ארצי, כי סגנון הבניה של בנין בתי־כנסת היה תמיד מושפע מהגורמים הבאים:

א) מדיניות של הארצות השונות, המעצורים והצווים שהשל־טונות החליטו עליהם.

ב) תרבות הסביבה, שהטביעה חותמה על סגנון הבניה.

ג) חיפוש דרכי בניה של היחדות עצמה.

אי־יציבות בארצות מגוריהם השונות היתה בעכרי גבוש הסגנון חד־משמעי. חריסת בתי־הכנסת קדמה תמיד והיתה אות חוזר ונשנה לרדיפת היהודים. אחרי גירושם רק הדור השני היה במצב חומרי ונפשי כזה — אם בכלל הגיע למנוחה — שחשב על בנית בית כנסת.

ליהודים בתפוצות לא היו עד לתקופת האמנציפציה אדריכלים מאחיהם. לכן נאלצו למסור לבנות את בתי־הכנסת לידי אדריכלים שלא מבני ישראל המה. ואלה, כל מה שבנו בלי יכולת להתעמק ברוח היהדות ומנהגיה — לרוב לא היו, אלא המהדורות החדשות של דפוסים וסגנון לא יהודיים בני זמנם. יוצאים מכלל זה היו רק בניני בתי הכנסת בנוי עין, מעשה ידי נגרים אמנים יהודיים (ראה ציור 14). בעלי מלאכה אלה בנו לעתים קרובות בלי כל ידע מקצועי אך עשו מלאכתם ברגש ובלב מסור. אף יהודי הונגריה לא היו יוצאי מהכלל. הם הגיעו רק בתקופת האמנציפציה לבנות את בניני בתי־הכנסת שלהם לפי טעמם והשקפותיהם הם.

מקום בתי כנסת

יהודי גרמניה שימשו בתחילת המאה ה־20 דוגמא לקביעת מקומם של בניני בתי־הכנסת בכל עיר ועיר. ובהונגריה, בעוד שבערי השדה הגדולות נבנה בנין בית הכנסת במרכז העיר, בבודפשט הבירה נשארו בניני בתי־הכנסת ברובע היהודי, פרט לבתי־הכנסת שברחוב דוהני Dohány (209), ארינה Aréna היום דוז'א ג'ורג' Dózsa György (398, 397), לאיוש Lajos (193) ולנקה Lenke (439) ועוד.

יהודי גרמניה — ובהשפעתם גם יהודי הונגריה, חזרו ובנו בתי־כנסת בעלי חצר כבקדם. נבנה בית־הכנסת בחצר, כדי להתרחק מהתנועה הרבה שבסביבה.

החצר נהפכה לאלמנט אופיני לבתי־הכנסת המודרניים בהונ־גריה. גם לבית המקדש היתה חצר וסביבה עמודים.

„וחצר הגדולה סביב שלושה טורים גזית וטור כרתת ארזים ולחצר בית ה' הפנימית ולאולם הבית" (מלכים א' ז' י"ב) „ויעש את העמודים ושני טורים סביב על השבכה האחת לכסות את הכתרת

והתרבויות של הקהילה, בהם נתקיימו אספות וגם הלוויות יצאו מהם והוקראו ההכרזות הרשמיות של השלטונות וכיוצא בהם. כל מי שטען שנעשה לו עוול היה רשאי להפסיק את קריאת התורה — „עיכוב הקריאה" — ולתבוע שייעשה לו דין ויתוקן העוול.

בדבר מקום בנין בית הכנסת לא היו הוראות מיוחדות, לבית הכנסת לא נדרש בנין מיוחד ולרוב הוקדשו למקום תפילה חדרי בתים פרטיים שלא נבנו מלכתחילה למטרה זו.

ממקורות קדומים ידועות לנו בנידון זה שתי הוראות בלבד:
א) אין פותחין (בית כנסת) אלא בגובה של עיר (תוס' מגילה ד' ב').

ב) הכניסה תהיה במזרח כדי שהקהל יפנה למערב (בבבל).

באירופה פונה ציבור המתפללים מזרחה והשער נמצא בחזית המערבית של הבנין, הכוון בשעת התפילה, על פי הדוגמה שבספר דניאל, היה ירושלים ולכן נפתחו חלונות בנין בתי־הכנסת לאותו כוון. רצפת בנין בית־הכנסת, או את עמודו של שליח הצבור, (בגון באלטניישול שבפראג) נהגו להעמיק במדרגה אחת כדי לקיים מה שכתוב „ממעמקים קראתיך ה' " (תה' ק"ל א). כאשר הסביבה היתה בעלת טעם אמנותי מפותח רוצפה הרצפה בפסיפס, בבבל רוצפה באבן פשוטה.

פרוזדור בנין בתי־הכנסת נקרא פלוש (בלשון עממית פוליש) והחרדים הסמוכים לאולם שמשו מלון לאורחים („הקדש").

קרוב לודאי, כי בית־הכנסת העתיק היה רב סטווי, אך בעל אולם אחד בלבד. שונות הן ההשקפות בשאלת קיומה של עזרת נשים. כבר מעיד פילון האלכסנדרוני על מנהג קביעת מקום לנשים בנפרד, לפי ר' אליעזר בן יואל הלוי פרשו וילונות בבית־הכנסת כדי להפריד בשעת הדרשה בין גברים לנשים. בוורמיזה הוקמה עזרת נשים במאה ה־13, לאחר שבית הכנסת היה כבר קיים. עזרת נשים היתה קשורה לבית הכנסת על ידי חלונות קטנים והנשים כנראה לא השתתפו בתפילה בציבור, אלא היו להן שליחות ציבור מיוחדות. במרוצת הזמן נעשתה המחיצה לסורג קבוע (גיטער). במאה ה־19 היה הסורג המפריד נושא לפולמוס חריף בין המתחדשים ובין החרדים. הסורג הוסר במקומות רבים, אך ההפרדה בין גברים לנשים נתקיימה בבתי הכנסת. פרט לבתי הכנסת של הרפורמים, שבהם בוטלה ההפרדה כליל.

בתחילה לא היו בבית־הכנסת רהיטים; אלא ארון ספר התורה — הנקרא תיבה — שרגילים לקרא בלשון המקרא: ארון־הקודש. לקריאת התורה נועד מקום מיוחד: המגדל, (נח' ה, ד) הוא ה„בימה" (במילה יונית שאולה), שנקרא גם אלממאר (אל מינבאר בערבית). יותר מאוחר נועדו שני מקומות לשליח הציבור, זה שבסביבת ארון הקודש, הנקרא עמוד, והבימה אשר עמדה באמצע בית הכנסת. באשכנז ובפולין קבעו בדרך כלל, את מקום העמוד, מזרחה על יד ארון־הקודש, בעוד שהאלממאר הוקם באמצע. מספר מקומות הישיבה היה מצומצם ביותר והקהל ישב על הארץ. בתקופה יותר מאוחרת נקבעו מקומות מיוחדים למכובדים, וליחסנים, וביחוד לרב המקום. כדי להגדיל את הכנסות הקהילה נמכרו המקומות האלה בדמים מרובים. תחילה הסתפקו בספסלי ישיבה בלבד, לאחר תפוצת סידורי התפילה המודפסים, נזקקו לכוננויות מיטלטלות (שטענדער) הנקראות גם הן עמודים. כדי למנוע הפרעות ורעש בעת התפילה הוחלפו העמודים המיטלטלים בעמודים תקועים ברצפה.

לרחוט בית־הכנסת היו שייכים גם המנורות שדלקו אף לאור היום, בכדי להוסיף פאר למעמד החגיגי. בהתאם לכך גם היום דולקים שני נרות לפני עמודו של שליח הצבור ונר התמיד לפני ארון הקודש. „השמן למאור ויין לקידוש ולהבדלה" נקנו מכספי תרומות המתפללים.

בכניסה לבית הכנסת היה כיור — לעתים מקושט — מכסף או מנחושת, בו נטלו המתפללים את ידיהם לפני התפילה, בבואם לבית הכנסת.

קהילה ובית כנסת לא היו תמיד זהים, לעתים השתייכו לאותו בית־כנסת בני קהילות שונות, בעוד שבערים גדולות היו כמה בתי כנסת לקהילה אחת. רכוז הקהל בבית הכנסת לא היה מקרי, כי על פי רוב בני אותם מדינה הקימו בית־כנסת משלהם (בדומה לארצות אמריקה או לספרדים ולעדות המזרח בעיר העתיקה בירושלים). בבית הכנסת שבאלכסנדריה ישבו „זהבין בפני עצמן וכספין בפני עצמן ונפחין בפני עצמן" (סוכות נ"א ב). מנהג זה לא חלף וידועים עד היום בתי כנסת של בעלי אותו מקצוע.

בגולה השתרש המנהג לקרוא לבתי הכנסת, על פי רוב, לפי

סקירה היסטורית

בית הכנסת היהודי הוא בנין, מיועד לתפילה בציבור ליהודים ומשמש גם כבית מדרש. שמו היוני הוא synagogé בארצות הרומניות וכן בהונגריה השתמשו במלה „טמפל". (במזרח אירופה נקראו כך בתי־הכנסת החדישים בלבד). בגרמניה היה נפוץ יותר השם Schule, Schul בעקבות תרגומו של לותר בברית החדשה מזה: "die Judenschule" (Schül) der Juden Schule

רווחת ההשערה כי בתי־הכנסת נוסדו לראשונה בגלות בבל. ובתקופת שיבת־ציון וכן לאחריה. כשחודשו החיים הדתיים התפתחו בד בבד: תפילה בציבור, קריאה בתורה והעבודה בבית המקדש.

על בתי־הכנסת בארץ ישראל (בטבריה, בדואר ובקיסריה) נודע לנו מספרו של יוסף בן מתתיהו ומהספרות הנוצרית (נצרת: כפר־נחום ועל כמה שבירושלים). המשנה מעידה כי בימי בית השני היו בתי־כנסת על הר הבית (יומא ז, א־ב) וגם במקומות ישוב אחרים. מהתלמוד הירושלמי למדים אנו כי לפני החורבן השני היו 480 בתי־כנסת בירושלים. (ירוש' מגילה פ"ג ה, א).

הידיעות הראשונות על קיומם של בתי כנסת בתפוצות, הגיעו אלינו ממצרים, מהם אחד מוקדש לתלמי המלך (ה־3), במאה השלישית (לפני הספירה הנוצרית).

בסוריה גילו החפירות את שרידי בית הכנסת בדורה אירופום מאמצע המאה השלישית לסה"נ, אשר הצטיין בריבוי הציורים האמנותיים, שקשטו את קירותיו.

גם בבבל היו קיימים בתי־כנסת עתיקים, פרט לנהרדע גם בהוזל ובמקומות אחרים. בעקבות התבססות מצבם הכלכלי של היהודים, התפתחה הבניה ואז החלו להשתמש בבנית בנין בתי־כנסת גם באלמנטים קשוטיים. ובתחילה מאנו אמנם היהודים להרבות בציורים, פרט לדמותם של הצבי והאריה, בהתאם למשנתו הנודעת של יהודה בן תימה: „הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים". (אבות ח' כ').

יש לשער כי אחרי חורבן הבית השני עלתה חשיבותם של בתי־כנסת, אשר הלכו ונבנו בארץ ישראל ובארצות שאליהן הגיעו יהודים: אסיה הקטנה, קפריסין, קרים ואף ביבשת אירופה, בספרד, באוריאן שבצרפת ובסטובי שביוגוסלביה של היום.

„ומאז ועד היום הזה בכל מקום שבעולם שיהודים מגיעים לשם, הקימו ומקימים בתי כנסת ביוזמתם הם, בלי כל לחץ מבחוץ" — כותב וקובע גדול חוקרי התפילה, י. מ. אלבוגן, בספרו „תולדות התפילה והעבודה בישראל, ירושלים—ברלין תרפ"ד".

כל זמן שישראל היה בארצו רשאי היה להקים בית־כנסת שלו בכל אתר ואתר. מנהג קדום היה לבנות את בנין בית הכנסת במקום הגבוה שבעיר (תנחומא, בחוקותי) לעומת זה בגולה, נדחו בניני בתי־הכנסת מחוץ לתחומי העיר, כי בתוך העיר נאסרה בניתה כ„פולחן זר". ברומי הקדומה היה זה חוק בל יעבור, וכך טענו, כנראה, אף עובדי האש שבבבל. בארצות הנצרות והאיסלם בימי הביניים ועד למאה ה־18 היה מקומו של בנין בית הכנסת ברובע היהודים.

סמוך לתקופת האמנציפציה הוקמו בניני בתי־הכנסת במקומות בולטים יותר בעיר. לפעמים אף בנקודות מוקד של התחבורה.

בעיות הבניה של בניני בתי הכנסת הצטרפו ליתר בעיות הבניה שבעיר, וצורתם החיצונית השתלבה בתמונה הכללית של העיר והסתגלה אליה. בניני בתי־כנסת עמדו תחת חסות השליטים ולכבודם הוקמו בניני בתי־כנסת במצרים, בפרס, ברומי ואף בסין.

ואמנם לעתים המרו כמרי פרס ואנשי כנסייה נוצריים את פי השליטים ורבים מבניני בתי־כנסת נהרסו או נהפכו לכנסיות נוצריות, במיוחד בביזנץ ואח"כ בספרד החל בתקופת תאודוסיום (במאה הרביעית) בנית בניני בתי־כנסת חדשים נאסרה כליל.

חוקי הכנסייה והאיסלם היו תמימי דעים בכך, כי במקום אחד לא ייבנה יותר מאשר בנין בית־כנסת אחד.

בתי הכנסת שימשו מאז ומתמיד מרכז לכל פעולותיה הדתיות

הנותנת פרספקטיבה של בתי הכנסת בהונגריה, בצורה נאמנה ליחסים המתאימים במציאות הן מבחינת החשיבות והן מבחינת אומנותית, ומקים יד לתרבות המעולה של יהדות הונגריה.

ההתאחדות העולמית של היהודים דוברי הונגרית חינה אסירת תודה לד"ר אימרה הלר ולשמחה ואידה שאספו את החומר בעבודה יום-יומית במשך שנים רבות, ערכו וכתבו את האלבום.

תודתנו המיוחדת לשמחה ואידה שהתחיל באסוף התמונות והעמיד לרשותנו את רוב התמונות מבודפשט וסביבתה וממרכז הונגריה. הוא עמל רבות (1944-45) בהנצחת בתי כנסת שלא נתנו כבר להצלה. מספר תצלומים מטרנסילבניה ניתנו לנו מאוספו הפרטי של הרב מ. גולדשטיין ז"ל.

תצלומים אחרים, בפרט מאזור הקארפטים הצפון מערביים נתנו לנו מאוספו רב הערך של ד"ר מקלוש אטלס, רופא מיונות המרפא של בארטפה (סלובקיה).

עזרה רבת ערך הוגשה לנו על ידי האדריכל ינו בארקאני ז"ל מפושוני (ברטיסלבה) אשר העמיד לרשותנו אוצר תצלומים וציורים אמנותיים המציגים בהדגשה יתרה את יופיים ואופיים של בתי הכנסת הזעירים שבהרי הקארפאטים הצפון-מערביים. תודתנו ליד ושם בעד חמישה תצלומים.

כן שולחים אנו תודתנו העמוקה לד"ר ברוך ירון ספרן הפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים בעד תקון המנו-סקריפט.

אנו מעריכים את עבודתו היסודית המקצועית של מר דז'ו גרו, בעל בית הדפוס General Printing שעשה את עבודות ההדפסה.

בראש וראשונה מגיעה תודה ל- Memorial Foundation of Jewish Culture שתמכו בנו בהשגת הכספים הדרושים לממן ההוצאה לאור של האלבום. העזרה הכספים הנדבנית נתנה לנו האפשרות להתחיל ולסיים את עבודתנו.

תודתנו האישית נתונה לד"ר גורוג פריג'יש שהיה יושב הראש של התאחדותנו והיום יושב ראש של כבוד שנתן להתחיל בעבודה זו, למיקלוש נאנאשי, יושב הראש העולמי של התאחדותנו על התמסרותו ועזרתו הבלתי פוסקת; ליושב ראש התאחדותנו בארה"ב מר אוסקר סאנשין. וליושב הראש בפועל ד"ר לאסלו קארדוש שנהלו את ההתאחדות האמריקאית שעמלה בגמר עבודה זו, לטיבור פרקש מזכיר כללי של התאחדות עולי הונגריה בא"י.

כל הכבוד ללסלו קלר, גזבר ההתאחדות האמריקאית שפעל בהתלהבות מסורתית לאירגון מקורות כספיים.

כמו כן מודים אנו לכל חברי המחלקה לתרבות של התאחדותנו בעד עזרתם, לגברת יהודית ירון ולגברת בטי פריש בעד התרגומים.

מי יתן ומפעל זה ישמש יד ושם לחלק מכובד של תרבות יהודי הונגריה ולזכרון יקירנו שחיו את חייהם בצל בתי הכנסת הללו ומסרו את נפשם על קדושת השם ונפלו קרבן לצוררים.

ד"ר ראנדולף בראהאם

ד"ר ארבין פארקאש

ה ק ד מ ה

בספר זה יש בדעת ההתאחדות העולמית של היהודים יוצאי הונגריה לחקים יד ושם לבתי הכנסת ולמקדשי ישראל בגולה שנבנו בגבולות ההיסטוריים של הונגריה. גל עד לאותם בתי הכנסת שרובם נהרסו ונחרבו במרוצת הזמנים האיומים, בעיקר בשואה שפקדה יהדות זו.

בתי הכנסת בהונגריה יצגו חלק חשוב של התרבות המיוחדת ליהדות הונגריה. הערכים אשר השאירה ליהדות, להונגריה ודרך אלה לתרבות העולם כולו עלו על חלקה המספרי של יהדות זו בקרב האוכלוסיה ההונגרית.

יהדות הונגריה ששכנה במרכז אירופה על אם הדרך שבין המזרח למערב עשתה שירות גדול לכלל ישראל ; היא שמשה כמקום מפגש לזאוני המזרח ותנופותיו הרוחניות עם חיי חרות מפותחים ביותר של המערב. מיזוג זה פיתח לעתים ערכים מעצבי היסטוריה. השתלשלות הסטורית זו מתגלה גם בהתפתחות הסגנון האכיטקטוני. מלחמות תדירות היו מנת חלקה של יהדות זו, שהיתה מאז

תקופת הרומאים — פרט להפסקות קצרות — באגן הקרפטים ושמרה על קשריה עם יהדות יתר ארצות אירופה. הקרבות בין השבטים הסלביים, הגרמניים והשבטים המזרחיים, אשר חדרו לאירופה, נערכו על פרשת דרכים זו, והיהדות — על בתי הכנסת שלה היתה תמיד לקרבנם הראשון. אמנם יש לנו ידיעות על בתי כנסת מימי הביניים ומתקופת השלטון הטורקי (1541—1686) שאולי היה בהם מן הדמיון לבתי הכנסת של ונציה, פדואה ורומא (Scuola) אבל בה בשעה שאלה שבאיטליה נשתמרו יען כי נהנו מתקופות שלום מבורכות הרי שמאלה שבהונגריה נשללה אפשרות הקיום.

אחרי תקופת של גרושים ופורעניות הופקרו לאבדון בתי הכנסת העזובים. כך נחרבו בתי הכנסת בתקופת השואה. היא שנת תש"ד (1944). בחלקם הגדול נהרסו ואילו אלה ששרדו ברובם הופקעו למטרות חילוניות או נמכרו לצרכים חילוניים טהורים.

כמו בכל ארצות העולם כן גם ליהדות הונגריה סימלו בתי הכנסת את החיים היהודיים ושמשו למרכז החיים הציבוריים בכלל ולחיים הדתיים בפרט.

אין בידינו נתונים מדוייקים על מספר בתי הכנסת בהונגריה. לפי השנתון הסטטיסטי מ-1914 היו בהונגריה 585 קהילות אם ולהן מסונפות 1718 קהילות נוספות. בקהילות הללו כהנו 431 רבנים ו-1321 דיינים ומורי דת. לפי נתונים אלה ולפי נתונים שהגיעו אלינו מן האדריכל בלה טאוסיג (היועץ של ההתאחדות הארצית של יהדות הונגריה אשר בעת עריכת עבודתנו נסתייענו ברעיונותו פעמים רבות), אמדנו את מספר בתי הכנסת בהונגריה ב-700. מספר זה כמובן אינו כולל את בתי התפילה, בתי המדרש, קלאוזים ואולמי התפילה הזמניים.

בספר זה 466 תמונות, מכל השטח שהיה בידי הונגריה עד שנת 1918 מכיון שהכובשים היו מכל רחבי האגן הקרפטי והם אשר קבעו את הסגנון. לו היינו נשארים בגבולות השטח של הונגריה כיום הרי התמונה שהיתה מתקבלת לא היתה משולמת. לפיכך התמונות הן מבתי הכנסת של הונגריה ההיסטורית. יוצא מכלל זה בית הכנסת של ברגן-בלזן (462) אשר נבנה בחלקו הגדול על ידי שבויים יהודיים יוצאי הונגריה.

התמונות מראות בתי כנסת רבים שנהרסו, כאלה שמשמשים למטרות חילוניות. בין היתר משתמשים בבית הכנסת של בזין (454) לקולנוע, בזה של נאגיביצ'ה למחסן וכזה של אסטרגום כבית הטכניקה. וכן מספר מצומצם של בתי כנסת שהם עדיין בתפקידם. כמו כן יש תמונות פנים של בתי הכנסת, זאת אומרת, תמונות של עמודים, ארונות וכו'.

עלה בידינו להשיג תצלומים של למעלה ממחצית בתי הכנסת החרבים ושל אלה המשרתים כיום למטרות חילוניות. בנוגע לבתי כנסת מסויימים נביא תצלומים מספר, ובאשר לאחרים הרי שהשתדלנו לפרסם לפחות תמונה אחת מכל אחד מהם.

בתי כנסת שלא הצלחנו להשיג את תצלומיהם מופיעים בשרטוטים.

המספרים בסוגריים הם המספרים של התמונות.

החומר שמצאנו יכול לשמש כסטטיסטיקה רפרזנטטיבית

372, סולנוק
373, בודאפשט
374, בודאפשט
375, אראנ׳ושמארוט
376, אלשוקובין
377, פלד
378, ז׳ולנה
379, סרנץ׳

10. האדריכל ליאופולד באומהורן והאסכולה שלו

380, סגד
381, סגד
382, סגד
383, לושונץ
384, אגר
385, צגלד
386, סולנוק
387, טמשואר
388, בראשו
389, בראשו
390, בודאפשט
391, ג׳ונג׳וש
392, בודאפשט
393, בודאפשט
394, בודאפשט
395, פיומה
396, אויודק
397, בודאפשט
398, בודאפשט
399, אסטרגום
400, שומג
401, קאפושואר
402, ג׳יטרה
403, ג׳יטרה
404, מישקולץ
405, סיקסו
406, מוראסומבאט
407, מוראסומבאט
408, מארושואשארהעי
409, מאקו
410, בודאפשט
411, אסוד
412, אסוד
413, ואראנו
414, נאג׳סוללוש
415, סאבאדקה
416, נאג׳בצ׳קרק
417, טורדה
418, נאג׳סנטמיקלוש
419, בודאפשט
420, פוזוני
421, טיסאפורד
422, סינרואראליה
423, קומאדי
424, איפולשאג
425, איפולשאג
426, סרנץ׳
427, שאלגוטאריאן
428, סאתמאר
429, טרנצ׳ן
430, טרנצ׳ן
431, טרנצ׳ן

11. בתי כנסת בין שתי מלחמות העולם

432, קישטרצ׳ה
433, ראקושליגט
434, ראקושליגט
435, בודאפשט
436, ראקושסנטמיהאי
437, ראקושקרסטור
438, ראקושפאלוטה
439, בודאפשט
440, בודאפשט
441, בודאפשט
442, בודאפשט
443, בודאפשט
444, בודאפשט
445, בודאפשט
446, בודאפשט
447, בודאפשט
448, קאשה
449, קאשה
450, הויז
451, ז׳ולנה
452, ראסלאויצה
453, שאשהאלום
454, באזן
455, קאשה
456, הומונה
457, פטרוז׳ני
458, סטרופקו
459, מארמארושסיגט
460, פאיס
461, בודאפשט

12. תקופת מלחמת העולם השניה. ברגן־בלזן

(עבודת שבויים יהודים מהונגריה)

462, ברגן בלזן

13. אחרי השואה

463, קישפשט
464, טרנצ׳ן
465, פושטיין

תוספות

466, קארצאג
467, סאמושאויואר

7. התקופה המתלבטת במציאת סגנון פדש (השפעת סגנון הברוק)

247, פץ׳
248, פץ׳
249, ג׳ור
250, ג׳ור
251, אבאאויסנטו
252, הודמיזוואשארהעלי
253, רשיצאבאניה
254, בסטרצה (נאסוד)
255, דש
256, קישקונפלגיהאזה
257, טוקאי
258, שארואר
259, שאטוראליאויהי
260, ברגסאס
261, נאג׳ואראד נאולוג
262, שארושפאטאק
263, באלאשג׳יארמאט
264, סילאג׳יצ׳הי
265, קצ׳קמט נאולוג
266, ואגבסטרצה
267, רצ׳ק

8. התקופה המתלבטת במציאת סגנון חדש (השפעת הסגנון הנאוקלאסי)

268, צ׳נגר
269, רוזאהגי
270, נאג׳קורוש
271, מג׳שאג׳האזא
272, נאג׳סאלונטה
273, טולצ׳וה
274, דברצן
275, דוצ׳ר
276, מישקולץ
277, מישוקלץ
278, סקסארד
279, זאגראב
280, ארשקויואר
281, פוחו
282, לוגוש
283, באלאטונבוגלאר
284, ביצ׳קה
285, ראקושצ׳אבא
286, קונמאדאראש
287, האידובוסורמני
288, צלדומולק
289, בודסנטמיהא׳
290, האטואן
291, נאג׳באניה
292, וספרם
293, וספרם
294, שלמצבאניה
295, לוצ׳קי
296, נ׳יראג׳האזה
297, שאיוסנטפטר
298, פאד
299, מארטונואשאר
300, טאב
301, בורושבש
302, אנ׳ינג
303, הוש
304, הוש
305, אונגואר
306, נאג׳מיהאלי
307, קישוארדה
308, קורמוצבאניה
309, בארץ׳
310, סניצה
311, שומוריה
312, ורבו
313, ורבו
314, טורנאליה
315, טרנצ׳נבאן
316, טרסטנה
317, רימאסומבאט
318, סילאגישומלו
319, אונוד
320, באראנ׳יאמאגוץ׳
321, בקשצ׳אבה
322, ברטיואויפאלו
232, טאפולצה
324, טאפולצה
325, באזין
326, שאטוראליאויהי
327, יאנושהאזא
328, ורצל
329, נא׳ביצ׳ה
300, נאג׳קאדולי
331, בורשה
332, טורוצסנטנ׳ארטו
333, בודאפשט
334, בודאפישט
335, קומארום
336, קומארום
337, מארושלודאש
338, נאג׳טאפולצ׳ני
339, נאג׳טאפולצ׳ני
340, נאג׳טאפולצ׳ני
341, דונאסרדאהלי
342, דונאסרדהלי
343, אפריש
344, אפריש
345, דברצן
346, דברצן
347, פריויג׳ה
348, סנטש
349, סנטש
350, צ׳ונגראד
351, אראד
352, פשטארזבט
353, בודאפשט

9. סגנון המבטא את השאיפה לאמנציפציה

354, מונקאץ׳
355, אירגסמצ׳ה
356, פלצ׳וט
357, בולצ׳קה
358, שגשואר
359, טאטא
360, זומבור
361, נאג׳סבן
362, קארצאג
363, קארצאג
364, סאבאדהידוג
365, אוצ׳ה
366, צ׳ומור
367, בסטרצבאניה
368, קאשה
369, קצל
370, מארמרושסיגט
371, שופרון

115, ואגאויהיי
116, ברזובה
117, אץ'
118, דונאפולדואר
119, דונאפנטלה
120, דונאסרדאהלי
121, ארדוטלק
122, פלשויוז'ה
123, ג'ומורה
124, ג'ונג'וש
125, ג'ונג'וש
126, האידודורוג
127, הונפאלו
128, הונפאלו
129, הונפאלו
130, אילאוה
131, מזוקושד
132, נאג'קאפוש
133, ראבאהידוג
134, ראיץ
135, שבשקלמש
136, סובוטישטיה
137, שטומפה
138, שטומפה
139, סאאבדסאללאש
140, סגד
141, סגד
142, טאפיוביצ'קה
143, טיסאלוק
144, טורוקסנטמיקלוש
145, ואשואר
146, זבורו
147, הוליץ'
148, ראיקה
149, אפץ
150, בארטפה
151, בארטפה
152, בלוש
153, צינקוטה
154, דומבוואר
156, ארצ'י
157, קוסג
158, ג'ונג'ושפטה
159, האידוסוואט
160, אישאסג
161, יאסאלשוסנטג'יורג'
162, יאסאלשוסנטג'יורג'
163, יאסברני
164, קצ'קמט
165, קסטהי
166, קסטהי
167, קטהי
168, קיראיהלמץ
169, מיהאיפא
170, מישקה
171, מונקאץ'
172, נאג'סוקוי
173, נאג'סומבאת
174, נאג'סומבאת
175, אוסלאני
176, אוזורה
177, פאקש
178, פורוסלו
179, ראסלאויצה
180, נאג'רוצה
181, רוהוזניק
182, שאשואר
183, טאפיוג'יורג'ה
184, טאפיוג'יורג'ה
185, טרבש
186, טוטפאלו
187, ורביי
188, מארמארושסיגט
189, באטורקסי
190, רובשינה
191, גולניצבאניה
192, קורימה

5. בתי כנסת בסגנון הנאוקלאסי

193, בודאפשט
194, בודאפשט
195, ליפטוסנטמיקלוש
196, ליפטוסנטמיקלוש
197, באיה
198, אבוני
199, מזוטור
200, יאסאפטי
201, ג'אונג'וש
202, נאג'קאניזה
203, קישקונהאלאש
204, וארפאלוטה
205, פאפה
206, פאפה
207, צ'צה
208, קישוצאויהי

6. התקופה המתלבטת במציאת סגנון חדש

(השפעת הסגנון האוריאנטלי)

209, בודפשט
210, בודאפשט
211, בודאפשט
212, בודאפשט
213, בודאפשט
214, בודאפשט
215, דברצן
216, דברצן
217, דברצן
218, פוזוני
219, פוזוני
220, באימוק
221, בורושצ'קה
222, אפריש
223, בסטרצה
224, זאלאגרסג
225, ראקושהגי
226, קאלוצ'ה
227, מאלאצקה
228, יאסברני
229, טולנה
230, מארצאלי
231, אורושהאזא
232, טמשואר
233, בקשצ'אבה
234, סומבאטהי
235, גלגוץ
236, קולוז'וואר
237, אויפשט
238, אדה
239, מונור
240, קונסנטמארטון
241, סקשפהרואר
242, סקשפהרואר
243, סקשפהרואר
244, נאג'וואראד
245, נאג'סומבאת
246, נאג'סומבאת

1. בתי הכנסת של ימי הביניים וראשית הזמן החדש.

1, שופרון
2, שופרון
3, פוז'וני
4 באזין
5, קישמארטון
6, בודאואר
7, בודאואר
8, בודאואר
9, בוקאואר
10, קישמארטון
11, אפריש
12, וליצ'נה
13, וליצ'נה
14, נאזנאנפאלוה

2. מבנים של בתי כנסת בעל ארבעה עמודי תווך, בהסותם של בעלי האחוזות

15, אלברטי־אירשה
16, אפושטאג
17, בארטפה
18, בארטפה
19, בוניהאד
20, צ'יטה
21, אגר
22, גודולו
23, ג'ונק
24, ג'ונק
25, ג'אורסנטמארטון
26, הוג'ס
27, הוג'ס
28, מינדסנט
29, נאג'בורשאני
30, נאג'קאלו
31, נאג'טטני
32, נאג'טטני
33, נאג'לואר
34, נירואיה
35, פצל
36, פאזדיץ'
37, פופראד
38, רוהונץ
39, רוהונץ
40, רוהונץ
41, סטרופקו
42, סטרופקו
43, טאש
44, טת
45, טוקול
46, טרנצ'ץ
47, טרנצ'ץ
48, טורקוה
49, וסטו
50, ז'מבק

3. בתי כנסת בסגנון הברוק

51, צ'אני
52, פולדש
53, ג'יולאפהרואר
54, האידונאנאש
55, הומונה
56, הומונה
57, חוסט
58, יאסלאדאני
59, קוואגואורש
60, אולובלו
61, מאד
62, מאד
63, מארמארושסיגט
64, נאג'ידה
65, מארמארושסיגט
66, מארמארושסיגט
67, נאג'יבאניה
68, ג'ירצ'אהולי
69, פצ'ויפאלו
70, פוקאספטקה
71, פוסטאקוואצ'י
72, פוטנוק
73, סומוטור
74, טאלוש
75, טילייה
76, טאפיוסלה
77, טאפיוסלה
78, אולו
79, מיאוה
80, דונאהאראסתי
81, בודפשט
82, פלשוסלי
83, פארקאשד
84, האלמי
85, מארמארושסיגט
86, נאג'באיום

4. השפעת הברוק והנאוקלאסי על סגנון

87, אדנד
88, באלאטונפורד
89, בתלן
90, בוצ'וסנטלאסלו
91, צ'אברנדק
92, צ'אברנדק
93, צ'אברנדק
94, אויוידק
95, דוה
96, גלאנטה
97, גלאנטה
98, גאלסץ'
99, בוזודאויפאלו
100, הטהארש
101, קצר־פקלס
102, קוקה
103, קוקה
104, לאקומפאק
105, לאקומפאק
106, לוואשברני
107, בודאפשט,
108, סאקולצה
109, טאטאבאניה
110, פשטסנטלורינץ
111, פשטסנטלורינץ
112, קורפונה
113, אוזבג
114, אפריש

אימרה הלר **ושמחה וויידה**

בתי הכנסת בהונגריה: אלבום

הוכן להפצה

על ידי

רנדולף ל. ברהם

בהשתתפותו של

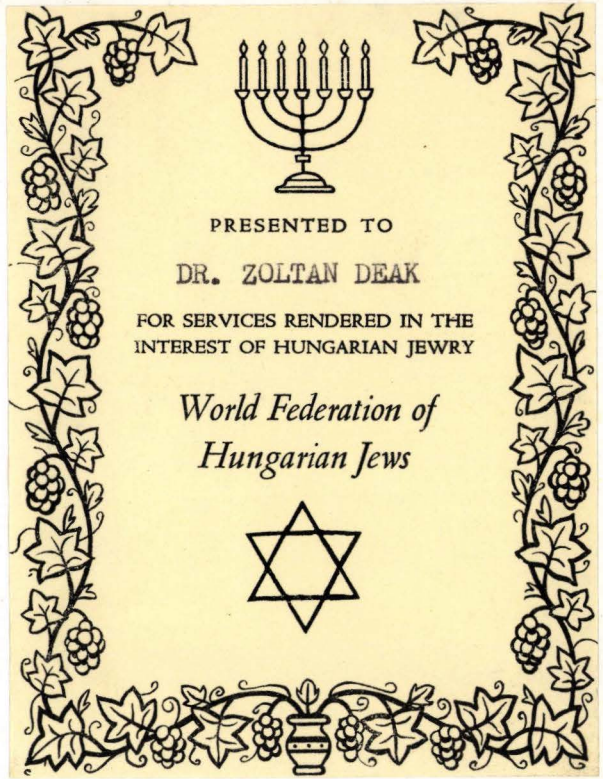
ארוין פארקאש

התאחדות עולמית של יהודי הונגריה

ניו־יורק, ניו־יורק

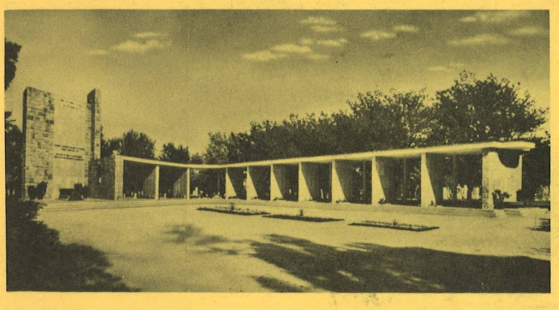
1968

30—
9/91
John E.
Deleau
(pstcd)

אימרה הלר ושמחה ווידה

בתי הכנסת בהונגריה: אלבום

הוכן להפצה

יעל ידי

רנדולף ל. ברהם

בהשתתפותו של

ארוין פארקאש

התאחדות עולמית של יהודי הונגריה

ניו־יורק, ניו־יורק

1968